

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

СТРИБКО ТЕТЯНА ІВАНІВНА

УДК 340.130

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР ТА ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС
У СУВЕРЕННІЙ УКРАЇНІ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права,
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
ОБОРОТОВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ ТА ДОГОВІРНОГО ПРОЦЕСУ	12
1.1. Історіографія становлення та розвитку договору як правового інституту	12
1.2. Генезис нормативно-правового договору як виду договору та договірному процесу	31
1.3. Місце нормативно-правового договору в системі правових актів	50
Висновки до розділу 1	65
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР ТА ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ	67
2.1. Сутність, особливості та функції нормативно-правового договору	67
2.2. Класифікація нормативно-правових договорів	89
2.3. Поняття та стадії договірному процесу	104
Висновки до розділу 2	116
РОЗДІЛ 3. ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС ДЕЯКИХ ВИДІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ	118
3.1. Сутність договірному процесу міжнародного договору	118
3.2. Конституційний договір та особливості договірному процесу	136
3.3. Особливості договірному процесу адміністративного договору	149
3.4. Колективний договір, порядок його укладення та виконання	171
3.5. Перспективи розвитку нормативно-правового договору та договірному процесу в Україні	184
Висновки до розділу 3	195
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207
ДОДАТКИ	234

ВСТУП

Актуальність теми. Посилення державного та економічного суверенітету, підвищення рівня національної безпеки, демократизація суспільного життя, демократичні перетворення в Україні, розвиток транскордонного співробітництва, прогресивний та швидкий розвиток права підвищили значення правових засобів, зокрема, нормативно-правового договору, в результаті чого відбулося та, на теперішній час, відбувається неухильне розширення сфери публічних договірних відносин, основою яких є згода та волевиявлення. Нормативно-правовий договір є універсальним засобом договірних основ та договірних відносин у політичному, економічному, соціальному житті держави, своєрідним локомотивом для різноманітних суспільних зв'язків, а також сполучною ланкою між державами, органами влади, органами влади та суб'єктами приватного права.

Тим часом, у загальнотеоретичній юриспруденції, зважаючи на дослідження вчених щодо нормативно-правового договору, в Україні цей договір та його договірний процес по суті не одержали належного висвітлення. Серед українських науковців досить мало вчених, які здійснюють розгляд цих правових категорій, оскільки, одна група вчених у своїх роботах тільки згадує нормативно-правовий договір як теоретико-правову категорію, зараховує його до джерел права та інколи дає визначення поняття «нормативно-правовий договір», а інша група досліджує певні види нормативно-правового договору. Отже, поза увагою науковців залишаються такі питання: у чому полягають сутність та особливості нормативно-правового договору; яке місце нормативно-правовий договір посідає в системі правових актів; що можна вважати договірним процесом; які існують стадії договірного процесу тощо.

Усе це зумовлює необхідність, важливість та актуальність дослідження нормативно-правового договору та його договірного процесу. Не менш значущими є питання правової регламентації нормативно-правового договору, оскільки потребує удосконалення чинне законодавство, що стосується цього

договору, його видів та договірному процесу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» на 2011–2015 рр. на тему «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (державний реєстраційний номер – 0110U000671) та плану науково-дослідницької роботи кафедри теорії держави і права «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України».

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу вітчизняної і зарубіжної літератури та законодавства визначити особливості нормативно-правового договору, розкрити правову природу та сутність його договірному процесу, визначити проблеми його правового регулювання, а також підготувати науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства стосовно нормативно-правового договору.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні задачі:

охарактеризувати історіографію становлення та розвитку договору як правового інституту;

розкрити генезис нормативно-правового договору як виду договору та договірному процесу;

визначити місце нормативно-правового договору в системі правових актів;

з'ясувати та розкрити сутність, особливості та функції нормативно-правового договору;

визначити та розглянути класифікацію нормативно-правових договорів;

розкрити поняття та стадії договірному процесу;

з'ясувати та розкрити сутність договірному процесу стосовно міжнародного нормативно-правового договору;

охарактеризувати конституційний договір та особливості його договірному процесу;

розкрити особливості договірному процесу стосовно адміністративного договору;

охарактеризувати колективний нормативно-правовий договір, порядок його укладення та виконання;

визначити перспективи нормативно-правового договору та договірному процесу в Україні;

сформулювати пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства стосовно нормативно-правового договору.

Об'єктом дослідження є нормативно-правовий договір та особливості його договірному процесу як компонент правової реальності.

Предметом дослідження є нормативно-правовий договір та договірний процес у суверенній Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є сукупність філософських методів і методів, характерних для загальнотеоретичної юриспруденції, спеціально-наукових методів наукового пізнання. Діалектичний метод дозволив дослідити нормативно-правовий договір, визначити його сутність, ознаки, особливості та види (п.п. 1.2, 2.1, 2.2). Системний та історико-правовий методи стали основою методологічної конструкції усієї дисертаційної роботи. За допомогою історико-правового методу проаналізовано історіографію становлення та розвитку договору як правового інституту, визначено та розкрито генезис нормативно-правового договору, його договірному процесу, визначено місце нормативно-правового договору в системі правових актів, охарактеризовано його сутність, визначено його класифікацію та види, розкрито поняття та стадії договірному процесу нормативно-правового договору, охарактеризовано договірний процес міжнародного, конституційного, адміністративного та колективного нормативно-правових договорів (р. 1, р. 2, р. 3). Застосування логіко-семантичного методу обумовило послідовність висловлених суджень, понять і висновків та дозволило сформулювати визначення понять «нормативно-правовий договір», «конституційний договір», «колективний нормативно-правовий договір» та ряд інших (п.п. 2.1, 2.3, р. 3). Порівняльно-

правовий метод застосовано при аналізові зарубіжних точок зору щодо поняття правових актів, поняття, ознак нормативно-правового договору, його класифікації, поняття, ознак його договірному процесу та основних видів (п.п. 1.2, 1.3, р. 2, р. 3). За допомогою спеціально-юридичного (формально-догматичного) методу досліджено правове регулювання основних видів нормативно-правових договорів, їх ознаки, види, особливості їх договірному процесу (р. 3). Використання структурно-функціонального аналізу і синтезу дозволило розглянути місце нормативно-правового договору в системі правових актів, його роль та значення (п.п. 1.3, 3.5), здійснити аналіз нормативно-правових актів, та розробку науково обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення законодавства, що регулює нормативно-правовий договір (п.п. 3.5, Додаток Е). Методи узагальнення, прогнозування застосовано у процесі формулювання висновків до розділів і загальних висновків. Використано ряд таких загальнонаукових методів: сходження від абстрактного до конкретного, індукція, дедукція, аналогія тощо (р. 1, р. 2, р. 3).

Науково-теоретичну базу дослідження становлять наукові розробки з філософії, загальнотеоретичної юриспруденції, міжнародного, конституційного, адміністративного та трудового права. В основу дисертаційного дослідження покладено праці таких вітчизняних учених-юристів, як: В.Б. Авер'янов, М.О. Баймуратов, А.С. Бар'як, Ю.П. Битяк, Х.Н. Бехруз, К.М. Вітман, В.В. Дудченко, Ж.В. Завальна, В.В. Завальнюк, О.О. Івакін, О.С. Кізлова, В.К. Колпаков, Н.М. Крестовська, А.Р. Крусян, П.П. Музиченко, О.Г. Мурашин, Ю.М. Оборотов, М.П. Орзіх, Н.М. Пархоменко, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.П. Рябченко, І.Л. Самсін, О.Ф. Скакун, Д.С. Терлецький, Л.Д. Тимченко, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонova, М.Ю. Черкес, З.М. Юдін та ін., та російських учених, зокрема, С.С. Алексєєв, Д.М. Бахрах, А.В. Дьомін, В.В. Іванов, Є.В. Колесніков, О.Є. Кутафін, І.В. Лексін, І.І. Лукашук, Ф.Ф. Мартенс, О.О. Мясин, М.Є. Некрасова, В.С. Нерсисянц, Т.А. Парфьонова, Ю.О. Тихомиров, Ф.В. Тарановський, О.В. Ширабон та ін.

Нормативно-правову основу дослідження становлять Конституційний договір України 1995 р., Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., [Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями](#) 1986 р., Кодекс законів про працю України, Закони України «Про міжнародні договори України», «Про колективні договори і угоди», «Про концесії» та інші національні та міжнародні нормативно-правові акти, які закріплюють положення, що стосуються нормативно-правового договору.

Емпіричною базою є дані з офіційного сайту Верховної Ради України, Міністерства юстиції України та Вільної енциклопедії.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є одним із перших у вітчизняній загальнотеоретичній літературі монографічних наукових досліджень, в якому розглянуто правову природу, поняття та види нормативно-правового договору, визначено його місце в системі правових актів України, розглянуто поняття договірної процедури та договірний процес деяких нормативно-правових договорів України, розроблено пропозиції щодо удосконалення діючого законодавства, пов'язаного з дією нормативно-правового договору.

У здійсненому теоретичному дослідженні обґрунтовано ряд наукових положень та висновків, а саме:

уперше:

запропоновано історію становлення та розвитку договору як правового інституту поділити на такі періоди: 1) стародавній період (до VIII ст. до н.е.) – період зародження категорії договору; 2) період античності (VIII ст. до н.е. – VI ст. н.е.) – період вивчення та розвитку договору як правової категорії; 3) період середньовіччя (VII – XVI ст. ст.) – період розвитку; 4) період нового часу (XVI – середина XX ст.) – занепаду, розвитку та поширення договору; 5) сучасний період (із середини XX ст. – до теперішнього часу) – період розвитку та сталого існування;

обґрунтовано, що нормативно-правовий договір у залежності від його основних видів, правовідносин, які ним регулюються, та груп правових актів за юридичною силою прирівнюється: 1) до нормативно-правових актів – законів – міжнародний договір та конституційний договір; 2) до нормативно-правових актів – підзаконних актів – міжвідомчий міжнародний договір; 3) до правових актів змішаного типу – колективний, адміністративний договори, оскільки містить в собі правові норми та індивідуальні рішення;

визначено договірний процес як діяльність осіб, що укладають договір та беруть участь у його реалізації, щодо укладення та виконання договору, яка полягає: 1) у визначенні порядку підготовки, укладення договору, внесення змін та доповнень до нього; 2) у визначенні порядку вступу в силу договору, терміну його дії, порядку виконання; у встановленні умов для вступу договору в дію, його виконання та їх реалізації; 3) у визначенні порядку розірвання договору, припинення та призупинення його дії; 4) у встановленні умов для розірвання договору, припинення та призупинення його дії та їх реалізації; 5) у визначенні способів забезпечення виконання договірних зобов'язань та у встановленні порядку реалізації таких способів; 6) у визначенні умов та підстав притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 7) у встановленні порядку притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання умов договору та притягнення до такої відповідальності у разі існування підстав;

удосконалено:

визначення поняття «нормативно-правовий договір» як добровільна, взаємна, у більшості випадків двостороння, письмова домовленість, однією із сторін якої завжди є орган влади як суб'єкт правотворчості, яка встановлює договірні норми права, що охороняються, та забезпечуються державою, та може бути підставою для виникнення, зміни та припинення певних правовідносин;

визначення поняття «індивідуально-правовий договір» як добровільна, строкова, взаємна, домовленість двох або більше суб'єктів, що не є органами влади, в результаті якої виникають, змінюються та припиняються індивідуальні

правовідносини, що породжують взаємні права та обов'язки щодо конкретно-індивідуального об'єкта;

визначення поняття «міжнародний нормативно-правовий договір» як добровільну письмову домовленість сторін, однією з яких є Україна або її орган влади, іншою – інша держава чи її орган влади або міжнародна організація, згоду на обов'язковість якої Україна надає в установлених законодавством формах, опубліковується, підтверджується нормативно-правовим актом та підлягає реєстрації, а також у результаті якої вирішуються політичні, територіальні, економічні, військові, культурні та інші питання;

визначення поняття «конституційний договір» як внутрішню, строкову взаємну домовленість сторін у формі політико-правового консенсусу, сторонами якої є органи влади, яка підтверджується письмовим, офіційно опублікованим документом, що вступає в силу з моменту його підписання, якою регулюються суспільні відносини загального характеру, державний лад, а також визначається компетенція вищих органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

визначення поняття «адміністративний договір» як внутрішню, строкову, взаємну, письмову домовленість, сторонами якої завжди є державна, комунальна установа, організація, підприємство, хоча й, у певних випадках, однією із сторін може бути приватна особа, яка встановлює вчинення сторонами договору певних дій щодо конкретного об'єкта договірних правовідносин, підтверджується відповідним нормативно-правовим актом, а також спрямована на задоволення, у першу чергу, публічного або державного інтересу;

набули подальшого розвитку:

особливі (спеціальні) ознаки та функції нормативно-правового договору;

класифікація нормативно-правових договорів;

особливості договірного процесу міжнародного, конституційного, адміністративного та колективного нормативно-правових договорів;

значення нормативно-правового договору, яке полягає у тому, що: 1) нормативно-правовий договір є одним із засобів або може буди додатковим,

допоміжним до нормативно-правового акта засобом, яким регулюється певна сфера суспільних відносин; 2) він встановлює так звану договірну норму; 3) його основною метою та ціллю є задоволення потреб не тільки державного, але й місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому, а також – вирішення певних питань міжнародного, державного та місцевого значення;

сформульовано пропозиції щодо внесення змін та доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Закону України «Про колективні договори і угоди», Указу Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади», Постанови Кабінету Міністрів України «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»;

запропоновано розробити проект Закону України «Про нормативно-правові договори»; доопрацювати та прийняти проект Закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування»; скасувати Закон України «Про міжнародні договори України».

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що зроблені у процесі дослідження висновки та сформульовані на їх основі пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідницькій діяльності – для подальшого дослідження нормативно-правового договору як джерела права та правового інституту, а також напрямків розвитку договірного процесу;

правотворчій діяльності – для удосконалення чинного законодавства України, що регулює нормативно-правовий договір, зокрема з метою внесення змін та доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Постанови Кабінету Міністрів України «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» та інших нормативно-правових актів;

навчальному процесі – під час підготовки навчальних лекцій, підручників та навчальних посібників з «Загальнотеоретичної юриспруденції», «Методології юриспруденції», спецкурсу «Джерела права».

Апробація результатів дослідження. Положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія». Окремі положення, висновки і пропозиції, що стосуються дисертації та містяться в ній, доповідалися на Міжнародних: науково-практичних конференціях: «Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення» (м. Донецьк, 20–21 грудня 2013 р.), «Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин» (м. Одеса, 11–12 квітня 2014 р.), «Международное и национальное законодательство: способы усовершенствования» (г. Симферополь, 5–6 сентября 2014 г.), «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування» (м. Київ, 12–13 вересня 2014 р.), «Стан та перспективи розвитку юридичної науки» (м. Дніпропетровськ, 3–4 жовтня 2014 р.), «Актуальні проблеми розвитку та законодавства: наукові дискусії» (м. Львів, 28–29 листопада 2014 р.), «Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 27–28 березня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження було висвітлено у 14 публікаціях, 7 з яких – статті у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, у тому числі 1 – у зарубіжному науковому виданні.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, що включають одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та п'яти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 255 сторінок, із них основного тексту – 206 сторінок. Список використаних джерел, розміщений на 27 сторінках і містить 293 найменування, додатки – на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ ТА ДОГОВІРНОГО ПРОЦЕСУ

1.1. Історіографія становлення та розвитку договору як правового інституту

На теперішній час одним із основних та невід'ємних елементів як системи права, так і суспільних відносин, є договір як правовий інститут, що є опосередковуючою ланкою між суб'єктами правовідносин. Юридичною наукою договір розглядається у межах окремо взятої галузі права. Термін «договір» в юридичній літературі вживається у найрізноманітніших значеннях. У зв'язку із цим З.М. Юдін пише, що для з'ясування сутності договору слід абстрагуватися від стереотипів уявлень, що склалися про договір як про вузькогалузовий інститут і відтворити тезу про те, що «узагальненого легального поняття договору, придатного для всіх галузей права, не існує» [1, с. 79; 2, с. 195].

Виходячи із цього, видається, що розробка теорії договору, як загальноправової конструкції, аналіз історіографії його становлення та розвитку є досить актуальними, тим паче у зв'язку із зростаючим значенням договору, як регулятора суспільних відносин, оскільки, договір є засобом координаційного правового регулювання, тобто регулювання, яке має двосторонній або багатосторонній характер. Окрім того, договір, незалежно від того, в якій сфері суспільних відносин він застосовується, завжди є підставою виникнення прав і обов'язків.

Зародившись ще на зорі розвитку людської цивілізації, договір спочатку розглядався як усна, а пізніше – як письмова угода між певними суб'єктами, яка включає фіксований набір відповідних зобов'язань сторін. Недотримання цих зобов'язань тягло за собою не тільки розірвання відповідної угоди, але й можливість настання несприятливих наслідків стосовно порушника договору, спочатку силового, а пізніше і правового характеру. Виникнення договору було

обумовлено розвитком різноманітних форм спілкування між людьми та необхідністю закріплення узгодженої сторонами волі [3, с. 443–446].

Відомо, що виникнення держави розглядається як наслідок договору між людьми, виявом їхнього розуму і волевиявлення.

Слід зазначити, що договір є правовим інститутом і відомий як такий з найдавніших часів. Історичною наукою зафіксовано різні випадки використання договору для регулювання суспільних відносин. Так, звертаючись до глибин правової історії людства, у період існування ранніх держав можна виявити зачатки такої правової форми, як договір, серед інших форм стародавнього права, адже держава, за своєю суттю, – це договір. Договір укладається між правителями і підлеглими. Предмет договору – взаємність прав і обов’язків правителів, з одного боку, і підлеглих – з іншого. Така договірна взаємність є гарантією обмеження влади правителя, а, отже, і гарантією справедливої, або легітимної, влади [4, с. 57]. У стародавній історії людства договір використовувався як форма угоди, і як форма права. Про те, що договір застосовувався як форма укладення угоди, свідчать збережені найдавніші таблички з клинописом, які мають господарсько-юридичний характер та які становлять «найпростіший юридичний документ», що дозволяє фіксувати не тільки процедуру та факт укладення договору, але й особливі його умови, і, нарешті, засвідчити згоду на угоду, про що міг говорити спеціальний знак, відбиток пальця, нігтя, амулета або друку контрагента на табличці» [5, с. 11].

На думку багатьох вчених, «вироблення нових правових форм зійшлося на самому початку історії ранніх держав із двома найбільшими культурно-історичними процесами – появою писемності (літератури) і поширенням майбутніх світових релігій на Сході і Заході» [6, с. 157]. Із появою писемності виникає писаний юридичний акт, крайньою мірою у двох видах – у вигляді нормативного акта, що містить загальні правові норми, та у вигляді акта індивідуального, тобто юридичного документа (письмового договору). Письмової фіксації вимагали, перш за все, нормативні публічні договори, які часто укладалися між царями (королями), світською та церковною владою, сеньйором і васалами тощо. В історії зустрічаються договори між племенами і громадами, які нерідко застосовували вид

«компромісу» різних звичаїв, залучених у взаємовідносини груп. У таких договорах нерідко формувалася частина нового права, яка вводилася державою, іноді разом із церквою. Є «відомості, що належать до хетської культури XV–XIV ст.ст. до н.е.» [6, с. 159], згідно з якими царі хетів укладали договори з народом, де визначалися обов'язки народу перед царською владою, форми винагород і межі покарань, обов'язкові для царя.

Мотив договору своїм витоком має державно-правову думку давніх греків, римлян і германців. Цей мотив можна знайти в роботах Епікура, Лукреція, Ціцерона і Ульпіана. Засуджений до смерті Сократ у платонівському діалозі «Критон» говорив про мовчазний договір, який пов'язував громадян із полісом, договір, з яким вони живуть і працюють. А у своїй пізній філософії Платон говорить уже про такий вид договору стосовно панування, який в Середні віки і на початку Нового часу відіграватиме серйозну роль. Укладається він між правителем і станами і в межах уже існуючого державного правопорядку (у Середні віки – феодалізм) дає конкретне визначення правам і обов'язкам правителя. Цей договір, який через свою формулу називається також капітуляцією, є для правителя нагадуванням про те, що його влада нерозривно пов'язана зі згодою васалів, а джерело влади не тільки він сам і «божественне право» [4, с. 49].

У Римі уявлення про договір як джерело права сформувалося в республіканський період на базі форм законотворчої діяльності і запозичене з грецької культури. Договір (*contractus*) як юридична категорія починає розроблятися у давньоримському праві, в якому договори визначали як формальні договори, що визнавалися цивільним правом (*ius civil*) і забезпечувалися позовним захистом. До числа контрактів належало тільки певне, визначене коло договорів. Слід указати ще й на те, що договору передуює поняття *pexum* (зв'язок), який був пов'язаний із *mancipatio* (способом передачі власності) і становив процедуру підкорення однієї особи владі іншої для того, щоб гарантувати виплату боргу [7, с. 414]. Крім того, для позначення угод за тих часів нерідко використовувався вислів *conventio*. Іншим важливим поняттям давньоримського права було поняття *pactum* – це неформальні договори самого різного змісту, які не регулювалися

нормами права та, як правило, не забезпечувалися позовним захистом. Із часом за деякими пактами було визнано силу контрактів, відповідно їм було надано позовний захист. Таким чином, визначилися другі категорії пактів: «голі пакти» – ті, що позбавлені позовного захисту; «одягнені пакти» – ті, що забезпечені позовним захистом. Римські юристи прагнули розглядати договір як такий, що встановлює мир між людьми, які його уклали. Це підтверджує існування у римському праві такого виду згоди, як державна згода, «яка вчиняється для встановлення миру, оскільки військові вожді укладають між собою договір». Обширною була міжнародно-правова практика Стародавнього Риму. Римляни укладали велике число різних міжнародних договорів. Одні встановлювали «вічний» мир і дружбу, інші лише тимчасове перемир'я. Існували договори про заступництво, союзи. Союзні договори були наступаючими та оборонними, рівноправними і нерівноправними.

Для римських юристів класичного часу договір полягає в угоді або згоді сторін. У Кодексі Юстиніана договір визначається як угода двох або кількох сторін про виникнення, перенесення, припинення, збереження, зміну будь-якого права. Договір використовується в усіх галузях права: у праві приватному – як речовий, зобов'язальний, сімейний договір або договір про спадщину; у праві публічному – як державний договір, конкордат тощо [8, с. 156]. Описуючи зобов'язання, породжені договором, давньоримський юрист Гай поділяє їх на чотири види: вони виникають у зв'язку з передачею речі (реальні контракти); вимовою певних урочистих слів (вербальні контракти); записом у книгу (літеральні, або письмові контракти); досягненням взаємної згоди (консенсуальні контракти). Ця класифікація зберігається і в Кодексі Юстиніана [9, с. 16–17]. Кожна із зазначених груп контрактів охоплювала строго визначений перелік договорів. Однак, згодом на практиці з'явилися нові різновиди контрактів. Оскільки основну систему контрактів уже було розроблено і вона отримала визнання, ці нові контракти було об'єднано в окрему групу – безіменні контракти. Безіменні контракти найбільше були схожі на реальні контракти. Вони виникали з моменту вчинення однією із сторін певної дії. Хоча, Ульпіан проводить межу між *legitim aconventions* (угодами

цивільного права) та *iuri sgentiu mconventions* (угодами загальнонародного права) [9, с. 16–17].

Важливе значення для створення поняття договору у світі мала діяльність середньовічних юристів-гослаторів (XI–XIII ст.ст.), які зосередили увагу на дослідженні римської юридичної спадщини. Незважаючи на відсутність визначення пакту, гослатори у цілому розуміли його як згоду сторін (*consensus*), що досягається за допомогою обміну обіцянками передати майно або вчинити певні дії (*dare vel facere*) на взаємовигідній основі (*in vicem*), що породжує зобов'язання. Контракт, відповідно до доктрини гослаторів, – це пакт із власним найменуванням, здатний породжувати позови. Таким чином, вони повністю усувають різницю між простою, неформальною угодою та угодою, яка має певну форму, визнавши можливість породження ними відносин зобов'язального характеру, що мають рівну юридичну силу [9, с. 16–17].

До зазначених вище схожих висновків щодо договору дійшли й каноністи, які поступово починають надавати своїм поглядам стосовно договору більш широкого і загального значення: будь-яке слово зобов'язує незалежно від того, чи є воно присяганням або простою обіцянкою, і будь-яке порушення слова має розглядатися як гріхове. Крім того, вони стверджували, що позовне право сторони, яка постраждала внаслідок порушення, є морально виправданим. Ґрунтуючись на уявленні про юридичну зобов'язаність договорів, якщо вони служать досягненню розумної і справедливої мети, каноністи висунули низку принципів, яких було покладено в основу договірного права на наступні століття: *pacta sunt servanda*, можливість тлумачення мовчання як знаку згоди, допустимість виправлення договорів, неприпустимість примусу до виконання договору, укладеного під впливом загроз, обману чи помилки, а також існування недобросовісних договорів [10, с. 7].

Вважається, що договір знаходить своє розгорнуте теоретичне обґрунтування в німецькій юриспруденції XIX ст. Наприклад, Савіньї визначає договір як угоду кількох осіб, яка визначає їх юридичні відносини у формі висловлення спільної волі [9, с. 34]. Відомий пандектист Г. Дернбург визначав договір як двосторонній

правочин, тобто правочин, для укладення якого необхідним є виявлення взаємної згоди двох сторін щодо встановлення, зміни, укріплення або припинення юридичних відносин [11, с. 254–255]. Цю концепцію було прийнято Німецьким цивільним уложенням 1896 р. і в подальшому її було запозичено багатьма національними правовими системами. У найширшому значенні інститут договору становить узгоджену поведінку, тобто організаційні форми діяльності, зовнішні прояви яких мають багатозначний характер і широке коло застосування у соціальній, економічній, політичній, правовій та інших сферах. Договір є необхідним елементом інтеграції людей у групи, інші колективні утворення, є формою узгодженої взаємодії, яку слід розглядати як життєво необхідну потребу, як здатність до об'єднання, як процес, спрямований на спільну діяльність, установлення й підтримку відносин, що визначає властивість індивідів співіснувати на основі усіх видів домовленостей [12, с. 10]. Застосування договорів протягом уже декількох тисяч років пояснюється, крім іншого, тим, що мова йде про гнучку правову форму, до якої можуть належати різні за характером суспільні відносини. Основне призначення договору зводиться до регулювання в рамках закону поведінки людей шляхом вказівки на межі їх можливої та належної поведінки, а також наслідки порушення відповідних вимог.

Особливу увагу такій формі права недержавного походження, як договір, приділяв Л. Фуллер. «Перша річ, яка впадає нам в око при більш близькому розгляді договору, – це специфічність термінології. Договір між двома сторонами, який має належну форму і визначений предмет, є так би мовити законом у мініатюрі. Якщо ми хочемо довідатися про юридичні права та обов'язки сторін у межах сфери дії договору, ми дивимося на умови самого договору. У разі виникнення спору, суд тлумачить і застосовує ці умови значною мірою так, немов вони були актом законодавчого органу» [13, с. 87]. Відомо, що в юристів не дуже прийнято говорити про «закон договору», хоча римляни не вагаючись вживали рівнозначний вислів, а у французькому цивільному кодексі констатується, що договір має «силу закону між сторонами». Умови договору мають вигляд якогось особливого різновиду законодавчого права [13, с. 87–88].

Отже, вищевикладені історичні факти свідчать про те, що договір є правовим інститутом, який зародився та використовувався ще у глибоку давнину. Окрім зазначеного вище, як уявляється, для більш глибокого розкриття історії появи та розвитку договору доцільно звернутися до вивчення питань становлення та розвитку договору як правового інституту (форми угоди і форми права) в історії України, а саме від Київської Русі і до теперішнього часу. При цьому, необхідно зазначити, що здійснюваний у цьому підрозділі аналіз становлення та розвитку договору не може охопити усього масиву договірних відносин, тому будуть позначені найбільш значимі з них в історії України для того, щоб визначити їхню правову природу та особливості правового регулювання у сфері приватноправових договорів.

Так, договір у Київській державі (кінець IX – середина XII ст.), як досить розвинений правовий інститут, використовувався для регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин. Слов'яно-руськими племенами великим водним шляхом «із Варяг у Греки» [14, с. 36] велася велика торгівля з Візантією, нерідко супроводжувалася військовими походами, і, зазвичай, закінчувалися договорами («рядами»), в яких обидві сторони намагалися забезпечити собі вагомі переваги і забезпечити можливий на більш-менш тривалий час мирний торговий оборот. Для позначення договору в давнину вживалися такі терміни, як: «мир», «ряд». Князь Олег посилає мужів своїх «побудувати мир і покласти ряди між Руссю і греками». Літописи свідчать, що між Київською Руссю і Візантією було укладено чотири договори: в 907, в 911, в 945, і в 971 рр. За формою істориками-юристами вони оцінюються як абсолютно повні і закінчені [14, с. 627].

Аналізуючи зміст російсько-візантійських договорів, вчені М.О. Д'яконов і А.Н. Філіппов доходять до висновку, що договори відображають державний, громадський, сімейний та економічний лад, релігійні культи і юридичні звичаї, існування на Русі досить сильної та організованої державної влади, «яка могла наполягти на виконанні прийнятих на себе умов, без чого і самі договори не мали б значення» [15; 16, с. 15]. Це свідчить про те, що за стародавніх часів договір регулював основні сфери суспільних відносин, отже, був джерелом права.

Норми стародавнього права, що містяться у договорах, аж ніяк не всі створені шляхом угоди. Багато з них виникли «шляхом практики, творчою силою звичаю і внесені в договори тільки для забезпечення і безспірності» [16, с. 15]. Тому в російсько-візантійських договорах норми звичаєвого права (яких випадково було внесено в договори) і норми договірного права слід розрізняти. У російсько-візантійських договорах містяться норми права, що регулюють різні сфери суспільних відносин. Одні норми права визначають міжнародні відносини греків і росіян – це «постанови про мир, про надання військової допомоги, про викуп полонених, про порядок торгівлі» [14, с. 627].

Таким чином, російсько-візантійські договори належать до числа писемних міжнародних договорів, які містили норми права, регулюючи відносини між державами, і значною мірою вплинули на формування правової системи Давньоруської держави. Отже, в період розквіту Київської Русі російсько-візантійські договори існували як джерело (форма) права, містили норми міжнародного приватного та публічного права, тобто давньоруське право знало поділ на приватне і публічне. Правове регулювання внутрішньодержавних договорів приватно-правового характеру здійснювалося дев'ятнадцятьма статтями Руської Правди, з аналізу яких можна встановити, що у Київській Русі існували такі види договорів: міни, купівлі-продажу, позики, особистого найму, позички. Слід враховувати, що Руська Правда містила далеко не повну інформацію про договори. У стародавньому праві замість терміна «угода» використовувалися такі терміни для позначення договору, як: «нарада, згода, змова» [17, с. 566]. Це говорить про те, що договори у цей період були, як правило, словесними. Тільки найбільш важливі договори, у першу чергу, на землю, договори купівлі-продажу нерухомих речей укладалися у письмовій формі. В епоху Київської держави система договорів була вельми нескладною. Таким чином, за часів Київської Русі такий правовий інститут, як договір, використовувався для регулювання і публічно-правових, і приватноправових відносин, застосовувався і як джерело права, і як форма угоди. Міжнародні договори були джерелами і міжнародного, і внутрішньодержавного права.

Для періоду феодальної роздробленості Русі XII–XIV ст.ст. характерними були ослаблення центральної влади, зосередження влади у кожному князівстві, князівські міжусобиці. Ці фактори сприяли підвищенню статусу договору як джерела (форми) права. Серед джерел виникнення права можна розглянути такі види «договори, які творять нове право» [14, с. 36; 16, с. 16]: 1) міжнародні договори – договори руських князів, як представників руської землі, з іноземними державами; 2) договори міжкнязівські, тобто між князями різних князівств; 3) договори між складовими елементами однієї волості, між народом і князем; 4) договори між князем і дружиною. У період феодальної роздробленості було укладено значну кількість міжкнязівських договорів, оскільки перші договори були усними. Таких договорів збереглося дуже мало і ранні договори до теперішнього часу не дійшли. Міжкнязівські договори укладалися у сфері міжнародних та внутрішньодержавних відносин. М.О. Д'яконов окремі договори між російськими князями оцінює як міжнародні, пояснюючи це тим, що вони укладалися між представниками політично незалежних князівств внаслідок зіткнень, які здебільшого завершувалися мирною згодою [16, с. 16].

Із XII ст. міжкнязівські договори починають іменуватися «хресні грамоти», коли князі, що їх укладали, цілували хрест на грамотах, які у разі припинення мирних угод поверталися одним князем іншому. Судячи з даних, що дійшли до теперішнього часу, можна виокремити два основних напрямки у змісті договорів: 1) умови про порядок розподілу столів між князями; 2) різноманітні умови мирного союзу. Договори регулювали відносини між князями, встановлювали їх взаємні права та обов'язки. В окремих договорах зустрічаються умови про порядок надання військової допомоги один одному, про порядок загального суду, видачі злочинців, рабів, про порядок торгівлі та права торгових людей. Зустрічалися також міжкнязівські договори, які визначали відносини між великими (сюзереном) та місцевими князями (васалами), що дозволяє зробити висновок щодо того, що «князівська феодальна система будувалася на двосторонніх договорах між сюзереном і васалом».

Інший характер містять договори між князем і народом та договори між

князем і дружиною, які регулювали відносини між сторонами у межах одного князівства. А.Н. Філіппов вважає, що договір є «найдавнішою загальною формою, в якій має прояв законодавча діяльність князів і віча». Договір між князем і народом виник із права населення запрошувати до себе на стіл того чи іншого князя [15, с. 52]. Від населення представницьким органом було віче. Запрошений князь затверджувався людьми, а визнання князя вічем супроводжувалося «поруч» між ними і взаємним хрестоцілуванням. У змісті договору визначалися кордони князівської влади і передбачалися заходи, спрямовані проти посилення економічного і політичного впливу князя.

Згадки про договори князя з дружиною зустрічаються в літописах одночасно з іншими князівськими угодами. Перший аналіз цих договорів як нормативно-правових зробив М.О. Д'яконов у книзі «Очерки общественного и государственного строя Древней Руси». Вчений зосередив увагу на трьох головних аспектах договорів із дружиною: праві від'їзду боярина чи дружинника від князя у разі порушення останнім умов їх договору, можливості укладення договору не лише з окремими дружинниками чи боярами, але й дружиною у цілому (у разі успадкування дружини померлого князя), і, нарешті, закріплення в таких договорах службових обов'язків дружинників та бояр як державних чиновників (участь у княжій раді) тощо [16, с. 19].

Найбільшу увагу істориків привернули питання, пов'язані з укладенням Переяславсько-Московського договору 1654 р. Поряд з узагальнюючими працями їх висвітлювали у спеціальних дослідженнях М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, М. Грушевський. В українській історіографії важливе місце посідало питання щодо історико-правових, політичних оцінок Переяславсько-Московського договору 1654 р. та його значення для майбутнього розвитку Гетьманщини. Тут особливо контрастно виявилися різні концептуальні підходи вчених. З одного боку, на думку В.К. Липинського, у працях М.М. Максимовича та П.О. Куліша сформувалася так звана «переяславська легенда», а, з іншого – об'єктивна наукова позиція М.І. Костомарова, М.П. Драгоманова, М.С. Грушевського, В.К. Липинського, які визначали

Переяславську угоду як договірно-правовий акт, укладений Військом Запорозьким для забезпечення вкрай необхідного, але вимушеного військового союзу з Московською державою. Історики відзначили вкрай суперечливі для козацької України наслідки цього об'єднання. Не рівнозначно розглядалися в українській історіографії питання державотворення у Гетьманщині період між укладенням Переяславсько-Московського договору до Гадяцького трактату 1658 р. У загальному вигляді висвітлювалося внутрішнє та міжнародне становище козацької держави в останній період гетьманства Б.М. Хмельницького.

Дослідження процесу становлення договору як форми угоди і форми вираження права у сфері приватноправових і публічно-правових відносин на різних історичних етапах розвитку дозволило виявити тенденції, такі як: під час існування Київської Русі, коли держава набула рис ранньофеодальної монархії, у період феодальної роздробленості Русі княжа влада була досить «слабкою» і тільки починала формуватися як державна, договір широко використовувався як джерело права; у зв'язку з централізацією Московської держави і зміцненням державної влади в руках монарха договір поступово втратив своє значення як джерело права.

На різних історичних етапах розвитку української державності достатньо широко використовувалися і міжнародні, і приватноправові договори. Роль міжнародних договорів у Київській державі та в період феодальної роздробленості Русі була досить високою, вони були джерелами права не тільки для сфери міжнародних, але і для внутрішньодержавних відносин. Оскільки того часу в Російській державі були відсутніми кодифіковані нормативні акти, що регулювали суспільні відносини всередині держави, а норми Руської Правди не могли охопити усього спектру суспільних відносин, то, таким чином, з кінця XVI ст. міжнародні договори втрачають значення джерела права, хоча у XVII–XIX ст. ст. укладалася величезна кількість різних міжнародних договорів, які за своїм характером були спрямованими на встановлення мирних, дружніх відносин, визначення територіальних меж, порядку освіти союзів між державами. Це можна пояснити концентрацією державної влади в руках монарха і появою кодифікованих актів.

У наступні періоди панування в державі станovo-представницької та

абсолютної монархії, оскільки державна влада була сконцентрована в руках монарха, джерелом права були нормативні правові акти, видані монархом, договір як форма вираження права не застосовувався. Істотних змін внесли Велика Жовтнева соціалістична революція і Перша світова війна. Радянська держава добровільно відмовилася від договорів, що надавали їй права і привілеї в інших країнах, стала укладати з країнами Сходу договори на основі повної рівноправності і поваги суверенітету. Події, що сталися в 1914 р. і 1917 рр. у державному будівництві обумовили розвиток федеративних відносин між незалежними союзними республіками, які будувалися у 1920–1922 рр. на основі установчих державних договорів і угод, що містили правила поведінки для сторін, хоча вони не були джерелами права. Принциповим кроком у розвитку радянської держави стало укладення в 1922 р. Договору про утворення СРСР, який в юридичній науці вважається джерелом права. Саме цей договір відіграв в історії радянської держави важливу політичну та історичну роль, оскільки його було покладено в основу розробки нової радянської Конституції, і він послужив юридичною базою для розвитку федеративних відносин між незалежними радянськими республіками. В юридичній науці Договір про утворення СРСР розглядається як «найважливіше джерело Радянського конституційного права» [18, с. 77–78.]. Цей же договір передбачав встановлення єдиного законодавства (цивільного та кримінального), загальних засад в освіті, охороні здоров'я, законах про працю тощо. Договір визначив структуру верховних органів Союзу РСР, до компетенції яких належали всі найважливіші питання життєдіяльності народів, порядок їх виборів та роботи. За договором встановлювалося єдине союзне громадянство, вводилися атрибути нової держави – прапор, герб, печатка. Закріплювалося право вільного виходу союзних республік з СРСР. У наступні роки Радянської влади договір джерелом права не визнавався. Однак, під час непу Радянська держава ліквідувала економічну блокаду і дипломатичну ізоляцію, зміцнила свої міжнародні позиції за допомогою міжнародних договорів, роль яких серед джерел міжнародного права була досить високою. У зв'язку із загрозою світової війни у 1926–1932 рр. було прийнято міжнародні договори СРСР, яких було спрямовано на політику миру,

зміцнення господарських і торгових відносин з іншими країнами. Для воєнного періоду 1941–1942 рр. характерними є підписання міжнародних договорів про надання допомоги і підтримки у війні, у 1944–1945 рр. – висновок економічних угод, про перемир'я, про союз і взаємодопомогу, про мир. Після Другої світової війни міжнародний договір було визнано найважливішим серед джерел права, значного поширення набули міжнародні договори міжурядових організацій між собою з державами. У період холодної війни СРСР укладалися міжнародні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу із соціалістичними країнами, економічні і торговельні угоди з державами Азії та Африки.

У вищезазначений період усі інші види договорів, окрім міжнародного, не визначалися джерелом права. І тільки на рубежі 40–50-х рр. ХХ ст. висловлюється думка щодо необхідності використання договору як джерела права. Із цього моменту роль договору в регулюванні суспільних відносин збільшується. За роки радянської влади в СРСР встигла сформуватися нова юридична школа, що базувалася на марксистсько-ленінському вченні про державу і право. Звільнившись від «кайданів сталінського трактування марксистсько-ленінського вчення» [19, с. 332], радянські вчені у період «хрущовської відлиги» отримали можливість більш вільно, творчо розвиватися і мислити. Разом із тим, загальнотеоретична розробка положень договірної права розвивалася достатньо швидкими темпами, і вже на початку 60-х рр. було розроблено Основи цивільного законодавства України та прийнято цивільний кодекс, де з точки зору юридичної техніки та формального підходу, питання договору як правової категорії було достатньо глибоко розроблено. Але проблема полягала в тому, що ці положення перебували у розриві з конкретними договірними відносинами, які, як і раніше, регулювалися за допомогою інструкцій та директив «зверху».

Характеризуючи сучасний договір як правовий інститут, слід виходити з того, що він являє собою один із засобів правового регулювання, тобто договір є унікальним правовим засобом, який дозволяє здійснювати як нормативне, так і індивідуальне правове регулювання. У першому випадку він установлює норми права – правила поведінки загального характеру, які характеризуються

неперсоніфікованістю (відсутністю вказівки на конкретного адресата, що дозволяє нормам адресуватися не одній якійсь особі, а відразу багатьом, поіменно неназваним) і не вичерпністю (можливістю їх багаторазової реалізації). У другому випадку це індивідуальні правила, які зазвичай є персоніфікованими й вичерпними. Водночас договір є засобом координаційного правового регулювання, тобто регулювання, що має двосторонній або багатосторонній характер і полягає у встановленні правил поведінки на основі консенсусу [20, с. 219]. У загальному випадку договірне правове регулювання включає три стадії: 1) стадію укладення (формування) договору; 2) стадію виникнення і дії (розвитку) договірних правовідносин; 3) стадію реалізації договірних прав та обов'язків [21, с. 24].

Фундаментальною категорією для сучасного поняття договору є згода (consensus). Р. Потьє першим розклав згоду на оферту та акцепт, після чого договір почали розглядати як вираження двох зустрічних волевиявлень сторін, як взаємну згоду, як згоду двох чи більше воľ [9, с. 57]. Слушно, як уявляється, зазначає Т.А. Парфьонова щодо того, що в основі будь-якого договору лежить розрізнення інтересів сторін, індивідуальність, відокремленість. Узгодження індивідуальних волевиявлень сторін договору передбачає три основні етапи: ініціювання процесу формування згоди, згоду, а також закріплення й реалізацію узгоджених дій у договірному акті [22, с. 11].

У цілому, слід сказати, що договір як правову категорію, правовий інститут, історію його виникнення, поняття, види, ознаки, функції, особливості тією чи іншою мірою досліджували російські та українські вчені-теоретики, зокрема, російські: Н.Г. Александров [23], А.В. Бухалов [24], Т.Г. Васильєва [25], В.В. Іванов [26], І.В. Лексін [27], О.О. Мясін [28], М.Є. Некрасова [29], О.В. Ширабон [30], Ю.О. Тихомиров [31], К.П. Побєдоносцев [32], Т.А. Парфєнова [22] та ін.; українські вчені: В.В. Васильєва [33], О.С. Кізлова [34], Н.М. Пархоменко [35], С.П. Погребняк [36], Ю.Є. Скакун [37], Д.Ю. Сурай [38], З.М. Юдін [1] та ін.

Аналіз наукових робіт вищеназваних вчених дозволив зробити висновок, що на теперішній час в літературі відсутнє єдине розуміння такої категорії, як договір,

за винятком деяких загальних визначень, які розроблено на основі положень, що містяться в Цивільному кодексі України. І це не залишилося не поміченим в юридичній літературі.

Так, вчений В.В. Іванов указує на те, що «договір являє собою правове явище, ступінь вивчення якого у цілому є неадекватним його положенням і значенням у праві. У жодному з навчальних курсів з теорії права не сформульовано уніфіковане визначення поняття та ознак договору – у кращому разі наводяться загальні визначення приватноправового договору». Тому слушною вважаємо думку автора про те, що «дозріли умови для розробки загальної теорії договору, що охоплює застосування даної правової форми у різних сферах життя суспільства» [26, с. 23].

К.П. Побєдоносцев визначає договір, як «свідому згоду кількох осіб, в якому всі вони спільно виявляють свою волю для того, щоб визначити між собою юридичне відношення в особистому своєму інтересі» [32, с. 9]. Характеризуючи договір, на думку Т.А. Парфенової, слід зазначити, що він укладається сторонами для досягнення певної правової мети, яка визначає загальну спрямованість угоди. Договір породжує певні правові наслідки, настання яких обумовлено тим фактом, що ці наслідки узгоджені й застосовуються кількома суб'єктами [22, с.10–11].

М.Є. Некрасова вважає, що договір – цілісне правове явище та теоретико-правова категорія, яка є формою (джерелом) права – це двостороння або багатостороння угода, що містить правові норми; методом правового регулювання, що відрізняється від методів прямих приписів закону (дозволів, заборон, обмежень тощо); правовим інститутом або, точніше кажучи, комплексом правових інститутів галузевого й міжгалузевого характеру [29, с. 7–8].

Ю.А. Тихомиров зазначає, що договором є угода сторін, яка виражає їх волю до встановлення, зміни й припинення їх прав та обов'язків, до вчинення або утримання від вчинення юридичних дій [39, с. 28].

Т.Г. Васильєва зазначає, що під договором розуміється найбільш важливе і найбільш поширене джерело зобов'язання. Договір є зобов'язання, що виникає в силу угоди сторін і користується позовним захистом [25, с. 94].

Як пише Л.С. Таль, із приводу відносної значущості як договору, так і закону,

свого часу було висловлено три точки зору. Прихильники «вольової теорії» вважали, що договір як вольовий акт контрагентів – є першоджерелом, а закон лише заповнює або обмежує їх волю. Ті, хто представляв теорію пріоритету закону, виходили з того, що договір володіє лише похідним від закону правовим ефектом. Нарешті, прихильники третьої, «емпіричної теорії» вважали, що волю сторін свідомо спрямована лише на певний економічний ефект [40, с. 4].

На думку Н.М. Пархоменко, поняття договору складається із двох груп складових. Одні з них характеризують юридичну конструкцію договору, інші – його сутнісні характеристики. При цьому під юридичною конструкцією договору розуміється передбачена законом система взаємопов'язаних компонентів правового характеру, яка забезпечує функціонування зв'язків між учасниками договору [41]. Вчена вважає, що договір є однією з форм, в якій волевиявлення отримує юридичну силу, але в тому разі, якщо особа, що його зробила, приймає певні обов'язки [35]. В.В. Васильєва пише, що термін «договір» слід вживати для означення: а) юридичного факту, підстави виникнення прав та обов'язків; б) об'єктивного вираження договору – системи правил поведінки учасників договору; в) зовнішньої форми цієї системи правил поведінки – документа. Особливості договору як правочину полягають у тому, що він запускає механізм реалізації норми, визначає початок виникнення, зміст та обсяг договірних зобов'язань, а також є джерелом індивідуальних правил поведінки; запропоновано системне визначення договору як правочину, що містить у собі домовленість двох або більше сторін [33, с. 9,11].

О.С. Кізлова зазначає, що в загальноправовому формулюванні договір являє собою узгоджене волевиявлення двох або декількох осіб, спрямоване на досягнення певного правового результату (встановлення, зміни та припинення прав і обов'язків). Наведене формально-юридичне визначення договору, яке, безсумнівно, має деяку пізнавальну цінність, потрапляє у будь-який правовий договір: трудовий, міжнародний, цивільний тощо. Це поняття в сучасному праві є міжгалузевим, загальноправовим. Причому, в теорії права таке поняття розглядається як спільний правовий акт, що складається з відособлених

узгоджених волевиявлень. Але, як справедливо зазначено, договір у будь-якій галузі права володіє специфічними особливостями, оскільки пов'язаний із певними відносинами, що являють собою предмет даної галузі права, і не може не нести на собі печатки цих відносин [34, с. 102].

На думку Д.Ю. Сурая, договір є найбільш оперативним засобом руху права власності між суб'єктами, забезпечує необхідний баланс між попитом і пропозицією, а також відіграє активну роль в організації та удосконаленні цивільного обігу [38, с. 403].

З.М. Юдін вважає, що договір як загальноправова категорія – це форма буття права, що є сукупністю правових норм, актів, які визначають зміст прав і обов'язків учасників відносин [1, с. 83]. Вчений визначає також договір (договірний акт) у найширшому значенні як сумісний правовий акт, що є формалізованим вираженням і закріпленням відособлених узгоджених автономних волевиявлень двох або більше формально рівних суб'єктів права, встановлюючих їх взаємні юридичні права й обов'язки, виконання яких передбачається обов'язковим [1, с. 99].

Законодавство України також містить визначення поняття «договір». Так, відповідно до Цивільного кодексу України, договір є таким видом правочину, який виражає в єдиному волевиявленні спільну волю суб'єктів договору, спрямовану на досягнення певних цивільно-правових наслідків [42].

Отже, виходячи із здійсненого аналізу історіографії становлення та розвитку договору як правового інституту можна зробити такі висновки:

історію становлення та розвитку договору як правового інституту умовно можна поділити на такі періоди:

1) стародавній період (до VIII ст. до н.е.) – період зародження категорії договору, період хетської культури XV–XIV ст. до н.е. У цей період зароджується договір як категорія, розглядається як форма угоди, і як форма права, визначається, що держава є договором, царі хетів укладали договори з народом;

2) період античності (VIII ст. до н.е. – VI ст. н.е.) – період вивчення та розвитку договору як правової категорії: а) рання античність: у цей період

визначається мотив договору, який своїм витокom має державно-правову думку давніх греків, римлян і германців (роботи Епікура, Лукреція, Ціцерона, Ульпіана та ін.); б) класична античність. У республіканський період Риму сформулювалося уявлення про договір як джерело права на базі форм законотворчої діяльності. З'являються так звані «формальні», «неформальні», міжнародні, союзні договори. Положення про договір уперше закріплюється в законодавчому акті – у Кодексі Юстиніана. Основними дослідниками договору у цей період є юристи Гай та Ульпіан. Юристи класичного часу, розглядаючи договір, угоду або згоду сторін, виокремлюють певний перелік договорів. З'являються так звані безіменні контракти, що є угодами цивільного (*legitim aconventions*) та загальнонародного права (*iuri sgentiu mconventions*);

3) період середньовіччя (VII – XVI ст. ст.) – період розвитку: цей період характеризується діяльністю середньовічних юристів-глосаторів (XI – XIII ст. ст.), які досліджували римські теорії щодо договору, кантоністів. Усувається різниця між простою, неформальною угодою та угодою, яка має певну форму, шляхом визнання можливості породження ними відносин зобов'язального характеру, що мають рівну юридичну силу. Визначається можливість тлумачення договору, мовчання як знаку згоди, допустимість виправлення договорів, неприпустимість примусу до виконання договору тощо. До нього також належать: період Київської держави (кінець IX – середина XII ст.): договір, як досить розвинений правовий інститут, використовувався для регулювання міжнародних та внутрішньодержавних відносин. Так, давньоруське право знало поділ на приватне і публічне; період феодальної роздробленості Русі XII – XIV ст. ст.: підвищенню статусу договору як джерела (форми) права, існують такі види договорів як «договори, які творять нове право»;

4) період нового часу (XVI – середина XX ст.) – період занепаду, розвитку та поширення договору: з кінця XVI ст. як договори у цілому, так і міжнародні договори втрачають значення джерела права. У XVII – XIX ст. ст.: договори стають джерелом права у більшості країн, укладається величезна кількість різних міжнародних договорів; радянська держава добровільно відмовилася від договорів,

що надавали їй права і привілеї в інших країнах, та стала укладати з країнами Сходу договори на основі повної рівноправності і поваги суверенітету. Розгорнуте теоретичне обґрунтування договору знаходить у німецькій юриспруденції XIX ст., його досліджують Ф. Савіньї, Г. Дернбург, а також положення щодо договору закріплюються Німецьким цивільним уложенням 1896 р. У 1920–1922 рр. в радянській державі розвивалися федеративні відносини між незалежними союзними республіками, які будувалися на основі установчих державних договорів і угод, що містять правила поведінки для сторін, хоча не є джерелами права. У 1922 р. було укладено Договір про утворення СРСР, який в юридичній науці вважається джерелом права. У наступні роки Радянської влади договір джерелом права не визнавався, хоча під час непу Радянська держава ліквідувала економічну блокаду і дипломатичну ізоляцію, зміцнила свої міжнародні позиції за допомогою міжнародних договорів, роль яких серед джерел міжнародного права була досить високою. У 1926–1945 рр. було прийнято багато міжнародних договорів СРСР. Після Другої світової війни міжнародний договір було визначено найважливішим серед джерел права, значного поширення набули міжнародні договори міжурядових організацій між собою та з державами. З XIX – до середини XX ст. договір як правова категорія починає досить широко використовуватися у багатьох країнах світу, видають нормативно-правові акти, які його регулюють та закріплюють, що договір є двостороннім правочином;

5) сучасний період (із середини XX ст. – до теперішнього теперішній часу) – період розвитку та сталого існування: у радянській державі стосовно договору як правового інституту висловлюється думка тільки у 40–50-х рр. XX ст. щодо того, що договір є джерелом права та є правочином, для укладення якого необхідним є виявлення взаємної згоди двох сторін щодо встановлення, зміни, укріплення або припинення юридичних відносин. З початку 60-х рр. загальнотеоретична розробка положень договірного права почала розвиватися достатньо швидкими темпами. Договір як джерело права існує у багатьох країнах світу, багато науковців – англійських, німецьких, французьких, японських, українських, російських та ін. вивчають та аналізують, досліджують договір як категорію та правовий інститут.

У законодавстві багатьох країн сформульовано та закріплено поняття договору;

відповідно до аналізу наукових робіт вчених, що досліджували договір, встановлено, що основними видами договору є індивідуально-правовий договір та нормативно-правовий договір;

договір за своєю юридичною природою являє собою взаємоузгоджену систему певних складових елементів, основою якої є договірне зобов'язання, є універсальним регулятором економічних, соціальних, політичних, культурних та інших відносин. За допомогою договору відбувається узгодження волі держави та волі окремих громадян, на підставі врахування їх взаємних інтересів, які не суперечать закону.

1.2. Генезис нормативно-правового договору як виду договору та договірного процесу

До недавнього часу в юридичній літературі практично були відсутніми дослідження, які присвячувалися б вивченню такого виду договору, як нормативно-правовий договір, оскільки в українській юриспруденції договір як правовий інститут традиційно розглядався в рамках галузевих правових дисциплін, тобто такий його вид, як індивідуально-правовий. Виходячи із цього, вважаємо за необхідне розглянути історію появи та становлення нормативно-правового договору, точки зору вчених щодо нього, а також дослідити генезис його договірного процесу.

Так, при дослідженні нормативно-правового договору як теоретико-правової категорії, як джерела права, при зверненні уваги на міжгалузевий та галузевий характер договору як правового інституту виникають питання: яким чином з'явилася категорія нормативно-правового договору, в якому аспекті вона використовується в наукових дослідженнях. Як зазначає М.Є. Некрасова, нормативний договір як джерело права з'явився раніше, ніж закон, та широко використовувався у додержавних структурах та в ранніх державах [29, с. 9–10, 84].

Взагалі ж, відомо, що розуміння договору у цілому як джерела права бере свій початок з античності. Римські юристи згоду народу вважали універсальним

фактором, що створює право, а в законі та звичаєвому праві вбачали договірну основу. Уявлення про договір нормативно-правового змісту склалося на базі законотворчої діяльності під час республіканського періоду в історії Стародавнього Риму і було використано юристами Західної Європи. Мова йде про доктрину природного права, що набула особливої актуальності в середні віки, основним положенням якої було визнання договору як правомірного джерела права. Прибічники цієї теорії розглядали договір як фактичне, а не юридичне, джерело позитивного права, засіб добровільного самообмеження особи [43, с. 61–62; 44, с. 180, 186].

Нідерландський вчений Гуго Гроцій вважається одним із перших великих теоретиків школи природного права та суспільного (нормативного) договору. Основна думка його вчення полягає у тому, що розвиток людства та прагнення людей до спілкування спонукали їх укласти договір про створення держави. Для забезпечення нормального існування люди укладають між собою договір про створення держави, добровільно передаючи їй частину своїх прав, тобто укладають так званий суспільний договір. Але необхідно зазначити, що відсутні достовірні наукові дані про вірність цієї теорії, та є проблематичним розуміння самої процедури укладення такого договору. У зв'язку із цим, з часом, теорія суспільного договору трансформувалася в систему міжнародних та внутрішніх договорів, які є регулятором суспільно-політичних та економічних відносин на всіх етапах розвитку держави.

Слід зазначити, що категорія «договір» з елементами нормативності починає розглядатися як вихідне поняття – поняття теорії держави, як основа самої держави, тільки в роботах Гроція. Томас Гоббс зробив крок уперед і обґрунтував ідею природного та громадянського договору про стан людського роду. Гоббс почав розглядати суспільство, державу, право та моральність, які стають по суті не шляхом «божественного провидіння» або заповіту, а шляхом діяльності самих людей, шляхом «природного договору» між людьми, рівними від природи [45, с. 358]. Із цього випливає, що за Гоббсом «суспільний договір» укладається між людьми, але не з правителем і не з державою. Народ править у державі через уряд у дусі

«природних законів». Держава не може трансформуватися в інтересах народу. Якщо держава порушує умови договору, то «верховна влада не може бути по праву знищеною рішенням тих же людей, угодою яких її було встановлено». Таким чином, незважаючи на те, що Гоббсом «знято» божественне походження влади, встановлено заборону для церкви втручатися у справи держави, сама людина ще підкоряється волі держави. У силу «суспільного договору» люди відмовляються від усіх своїх прав на користь держави, що визнають за ним необмежену владу над собою та не мають права на повстання проти свого уряду» [46, с. 181]. Сам суспільний договір розглядається як акт створення держави внаслідок дії об'єднаної суб'єктивної волі людей.

Джон Локк, як і інші мислителі, виходить з уявлення про «природний стан». Природний стан, на думку Локка, – «це є стан повної свободи, людина в цьому стані має необмежену свободу розпоряджатися своєю особистістю і власністю» [47, с. 264]. За умовами договору кожна людина, яка його укладає, бере на себе обов'язок перед кожним членом спільноти підкорятися рішенням більшості та вважати його остаточним. У разі, якщо ця умова договору не буде виконуватися, Локк вважає, що така угода не буде договором, оскільки людина буде користуватися такою ж свободою, якою вона користувалася до цього договору. Локком було відзначено той варіант подолання політичного відчуження держави від народу, що існував у Гоббса, який полягає в заміні суверенної влади держави над суспільством і народом [48, с. 237].

На думку Жан Жака Руссо, «природний стан» за змінених умов життя людей веде до утворення їх асоціацій та далі у зв'язку з виникненням приватної власності призводить до різкого майнового розшарування, а внаслідок – до війни між бідними та багатими. Тому люди змушені були укладати суспільний договір для створення держави як органу охорони приватної власності. Надалі у своїй роботі «Про суспільний договір» Руссо доходить до висновку, що суспільний договір, виникнення держави – не стільки зловмисний обман, скільки об'єктивно необхідний людям підсумок їх власного розвитку [49, с. 164].

Отже, аналіз основних договірних доктрин XVII–XVIII ст. ст. і теорії справедливості XX ст. дозволяє зробити такі висновки: спільним для цих теорій є те, що в основі їх конструкції лежить категорія договору; для побудови договірних доктрин використовуються такі категорії, як: згода, суб'єктивна воля, взаємність, рівність і свобода, незалежність кожного учасника угоди, які становлять сутність та ознаки договору при його дослідженні у сучасній правовій системі; за допомогою категорії «договір» вдалося висловити думки про співвідношення держави, права і суспільства, моральних і політичних проблем, про соціальне походження людських зобов'язань; категорія договору у широкому розумінні використовується у правових вченнях.

У 20–50-х рр. XX ст. про існування нормативно-правового договору у своїх роботах почали згадувати Ф.В. Тарановський та М.Г. Александров [44; 43]. Відомо, що Ф.В. Тарановський уперше у вітчизняній правовій науці розглядав питання існування нормативних договорів. Відповідно до його концепції існують договори-правочини і договори нормативного типу. Останні, на його думку, мають такі ознаки: 1) сторони, що домовляються прагнуть, однієї мети – встановлення юридичної норми; 2) мотив у сторін, що домовляються, однаковий – існування потреби у такій нормі; 3) договір такого типу створює юридичну норму [44, с. 188].

М.Г. Александров, проаналізувавши договір в рамках загальної теорії держави та права, зазначив, що при розгляді джерел права необхідно звертатися і до договору, і тому, трохи згодом вчений пропонує визнавати нормативно-правовий договір як джерело права [43, с. 61]. На його думку, в реальності існує особлива категорія договорів, що створюють юридичні норми. В одних випадках такі договори є різновидом джерел права (у міжнародному, конституційному та адміністративному праві), в інших – ця угода про норми стає джерелом права за умови визнання за нею такого значення державною владою. Договір є також джерелом права у тому разі, якщо він сприяє створенню юридичних норм договірного характеру [43, с. 69–70].

Таким чином, слід сказати, що дослідження щодо нормативно-правового договору зазначених вище вчених, як уявляється, безпосередньо не давали системної

теоретичної характеристики цьому договору, так само, як і роботи інших дослідників того часу, які здебільшого були присвячені аналізу договору як угоди лише в рамках окремих галузей права.

Трохи згодом, навіть зазначені праці Ф.В. Тарановського та М.Г. Александрова вибули з активного наукового обігу, і сучасна теоретична розробка сутності, властивостей нормативного договору починає базуватися лише на рівні енциклопедичного визначення поняття нормативно-правового договору, а також в обсязі наукових статей А.В. Дьоміна та Ю.О. Тихомирова [50; 39] та підручників з теорії держави та права (С.С. Алексєєв, О.Ф. Скакун, Н.М. Пархоменко, С.О. Комаров, В.В. Лазарєв, М.І. Матузов, П.М. Рабінович, В.М. Хропанюк та ін.). І тільки починаючи з кінця XX ст., у вітчизняній юридичній літературі договір знову починає осмислюватись як універсальний регулятор суспільних відносин та як джерело права, указується на міжгалузевий характер договору, з'являються дослідження, в яких договір розглядають як категорію загальнотеоретичної юриспруденції, розглядають нормативно-правовий договір як вид договору та джерело права. Зокрема, це роботи таких російських та українських вчених, як: М.І. Байтін, А.В. Дьомін, В.В. Дудченко, В.В. Іванов, А.Д. Корецький, В.В. Корольов, І.В. Лексін, О.О. Мясін, М.Є. Некрасова, Н.М. Пархоменко, Л.В. Сичова, Ю.А. Тихомиров, О.В. Ширабон та ін.

Як зазначає О.В. Ширабон: 1) питання теорії нормативно-правового договору знаходили висвітлення в роботах Г.Ф. Шершеневича, Ф.В. Тарановського, Л.І. Петражицького, Ф.Ф. Кокошкіної; 2) такі окремі аспекти теорії нормативно-правового договору як джерела права, а саме факт існування та види, можна знайти в роботах М.Г. Александрова, Ю.О. Тихомирова; 3) окремі елементи загальнотеоретичного осмислення нормативно-правового договору зустрічаються в роботах Б.Б. Черепакіна, Я.М. Магазинера, Р.О. Халфіної; 4) комплексний підхід до питання теорії нормативно-правового договору зустрічається в роботах С.С. Алексєєва, Д.М. Бахраха, А.В. Дьоміна, В.В. Іванова, Ш.В. Калабекова, Ю.Ю. Кулакової, М.М. Марченко, О.О. Мясіна, Т.А. Парфьонової та ін. [30, с. 6].

Термін «нормативний договір», як пише М.І. Байтін, передбачає дослідження договору як акта правотворчості, акта, який встановлює правові норми. Норма ж права – «це вихідне від держави та ним охоронюваний загальнообов’язковий, формально-визначений припис, виражений у вигляді правила поведінки або відправного встановлення, та є державним регулятором суспільних відносин». Вчений також зазначає – загальноновизнано, що нормативний договір завжди містить норму загального характеру [51, с. 18].

Слід зазначити, що деякі вчені висловлювали свою думку щодо нормативно-правового договору та у тому чи іншому вигляді давали своє визначення. Як зазначає О.О. Мясін, у теперішній час можна констатувати три основні підходи до нормативності договору: 1) договір це завжди індивідуально-правовий акт, який джерелом права бути не може, тому що не містить в собі правових норм. Прихильники першої точки зору, спираючись на твердий позитивізм, або взагалі не визнають існування нормативного договору або відносять його до різновиду державних нормативних актів; 2) будь-який договір містить правові норми особливого виду – локальні або «мікронорми» – широкий підхід до розуміння нормативності договорів. Тут мова йде про так звану договірну або «конвенціональну» теорію права, що вводить поняття нормативної саморегуляції суспільства. Відповідно до конвенціональної теорії, договори розглядаються як результат угод між колективними та індивідуальними їх учасниками. Звідси робиться висновок щодо того, що всі договори, які підлягають укладенню суб’єктами права, містять правові норми (локальні, «конвенціональні», «мікронорми») і є джерелами права. Включення договорів і угод, причому всіх без винятку, до національної системи права є характерним для американської юридичної доктрини, на відмінну від континентальних правових систем (тут традиційно використовуються поняття формального й неформального права; останнє має на увазі і соціальні норми, установлені громадянами на основі угод). Прихильники «конвенціональної» теорії вважають, що договірний процес цілком охоплюється терміном «правотворчість». Причому договірне регулювання є процес реалізації права, оскільки здійснюється у зв’язку та з приводу конкретного випадку, стосовно

конкретних осіб і обов'язково тільки для них; 3) лише деякі договори із загальної маси договорів і угод мають нормативний характер, а тому і є джерелами права. Безумовно, нормативний договір займає своє важливе місце в системі джерел права. Однак нормативними є не будь-які, а лише загальні правила поведінки, що містять в собі правові норми, тобто за цією теорією, як пише О.О. Мясін, усі договори за функціонально-змістовною природою мають бути поділені на індивідуальні (наприклад, договори-угоди як різновид юридичних фактів) та нормативні як джерела права [28, с. 46–49].

О.О. Мясін також зазначає, із чим варто погодитися, що вітчизняна юридична наука дотепер не виробила єдиного, визнаного усіма визначення нормативного договору. Правда, у галузевих юридичних науках (конституційному, трудовому) при розгляді окремих видів договорів, що є нормативними, спостерігається відносно однаковий підхід до дефініції «нормативний договір» та його ознак. Що стосується загального поняття «нормативний договір», що застосовується усіма галузевими науками як теоретична база, то загальнотеоретична юриспруденція такого визначення не виробила [28, с. 50]. У зв'язку із цим, вчений спробував надати своє визначення нормативно-правового договору. Так, О.О. Мясін пише: «нормативний договір – заснована на рівності сторін і спільності інтересів угода (результат волеузгодження та волевиявлення), що містить в собі норми права загального характеру, спрямована на досягнення бажаного сторонами (як правило, правотворчими суб'єктами) результату» [28, с. 52].

С.С. Алексєєв зазначає, що нормативно-правовий договір – це вид форми права, що являє собою добровільну угоду рівноправних сторін, які містять норми права [52]. В.В. Лазарєв, С.В. Липень та М.Л. Гранат, вважаючи єдиною основною ознакою нормативного договору наявність у ньому правових норм, визначають його як «домовленість двох і більше сторін, у результаті якої встановлюються, змінюються або скасовуються норми права» [53, с. 183; 54, с. 11].

А.В. Дьомін на основі розмежування правових актів на нормативні та індивідуальні, що закріплюється у Постанові Верховного Суду Російської Федерації від 27 квітня 1993 р. №5 «Про деякі питання, що виникають при розгляді справ за

заявами прокурорів про визнання правових актів такими, що суперечать закону» запропонував таке визначення нормативно-правового договору: «нормативний договір – це договірний акт, що встановлює правові норми (правила поведінки), обов’язкові для численного та формально невизначеного кола осіб, розрахований на багаторазове застосування, діючий незалежно від того, виникли чи припинилися передбачені ним конкретні правовідносини» [55, с. 84; 50, с. 18].

На думку В.В. Іванова, з усіх визначень поняття нормативного договору, запропонованих українською юридичною наукою, найбільш вдалим є вищезазначене визначення А.В. Дьоміна [56, с. 339–400]. Вчений, вважає, що будь-який договір є оформлене вираження відособлених погоджених волевиявлень, яке встановлює певний визначений правовий результат, та доповнив зазначене визначення А.В. Дьоміна таким: «нормативний договір це спільний правовий акт, що виражає волеузгодження відокремлених суб’єктів правотворчості, спрямованих на встановлення правових норм» [26, с. 36].

Н.Н. Матузов і А.В. Малько вважають, що, «на відміну від нормативних актів ... нормативні договори є результатом угоди між рівноправними суб’єктами з приводу діяльності, що представляє їх спільний інтерес»; ключовими параметрами, на які дослідники звертають увагу є процес створення (договір – результат угоди), суб’єкти (вказується на множинність суб’єктів та їх рівноправність) та предмет (діяльність, яка являє собою спільний інтерес сторін) [27, с. 28].

М.Є. Некрасова пише, що «існуючі в російській теорії права та держави визначення нормативного договору умовно можна поділити на два види: перший вид – визначення нормативного договору через категорію «нормативного правового акта», другий вид – визначення нормативного договору як «договору про норми» [29, с. 132–133]. Нормативний договір являє собою формально-визначену угоду, що виникла при узгодженні відокремлених вільних воľ і волевиявлень рівноправних суб’єктів права, які володіють правотворчими повноваженнями, встановлюють норми права [29, с. 142].

На думку, українського вченого О.Г. Мурашина, нормативний договір – це правило поведінки загального характеру, що встановлюється за взаємною домовленістю кількох суб'єктів і забезпечується державою [57, с. 230].

П.М. Рабінович пропонує таке визначення нормативно-правового договору – це об'єктивоване правило поведінки загального характеру, якого встановлено за взаємною домовленістю кількох суб'єктів, формальна обов'язковість якого забезпечується державою [58, с. 108].

На думку О.Ф. Скакун, нормативно-правовий договір, або договір нормативного змісту – спільний акт-документ двох або більше сторін (нормотворчих органів), що установили нові норми права за взаємною згодою з метою врегулювання певних життєвих ситуацій, який є підставою для видання правових актів, здійснення інших юридично значущих дій і забезпечується державою відповідно до закону. Нормативно-правові договори є самостійною частиною механізму правового регулювання [59, с. 207].

Н.М. Пархоменко зазначає, що нормативно-правовий договір – це угода, змістом якої є норми права між суб'єктами публічно-правових відносин, що може бути підставою для виникнення, зміни та припинення цих відносин [35, с. 8]. При цьому у розвиненому громадянському суспільстві нормативно-правовий договір стає однією з головних юридичних форм існування правових норм, що зумовлено, у першу чергу, тим, що: 1) ускладнення та швидкий темп розвитку життя, у тому числі і міжнародного, викликали необхідність чіткого та оперативного регулювання; 2) зростання значення міжнародних відносин для всіх країн визначили необхідність посилення свідомого впливу на ці відносини з боку державних органів; 3) якщо звичаю завжди повинна передувати практика, яку він закріплює, то договір здатен покликати до життя нові відносини між суб'єктами, він здатен вносити цілеспрямовані зміни в суспільні відносини, їх розвиток; 4) договір здатен створити позитивні умови для зміцнення законності в державі, його форма дає можливість найбільш чітко формулювати норми, взаємні права та обов'язки, встановлювати контроль за їх виконанням з боку держави; 5) внаслідок зростання значення розвитку ринкових відносин і посилення інтересу до цього з боку широких верств

населення збільшилося значення нормативно-правового закріплення мети і завдань, яких переслідує держава, найбільш вигідною і авторитетною формою для цього є договір; 6) велика кількість сучасних відносин може регулюватися тільки договорами, іншими джерелами права вони не регулюються [35, с. 124–125].

Погоджуючись із точкою зору М.Є. Некрасової щодо розподілу визначень нормативного договору, вважаємо, що існуючі визначення нормативного-правового договору умовно також можна поділити на три види: перший вид – визначення договору через категорію «правило поведінки», другий вид – визначення нормативного договору через категорію «акта», третій вид – визначення нормативного договору як «угода, змістом якої є норми». Із зазначених видів визначень, як уявляється, більш доречним є визначення нормативно-правового договору, як «угода, змістом якої є норми». Такі визначення найповніше відображають сутність нормативно-правового договору.

Стосовно історії становлення та розвитку процесу укладення нормативно-правового договору, тобто, так званого договірного процесу, слід сказати, що така історія не характеризується різноманіттям теоретичних думок та досліджень щодо цього процесу, оскільки, враховуючи вищезазначене, а також аналіз наукової літератури та досліджень вчених щодо нормативно-правового договору, вказує на те, що вчені не давали визначення поняттю «договірний процес» як загальноправовій категорії, чітко не називали порядок укладення нормативно-правового договору терміном «договірний процес», досліджуючи такий порядок. І тільки деякі російських науковців використовували у тексті своїх робіт щодо нормативно-правового договору тільки словосполучення «договірний процес», не розкриваючи його сутності [27; 29; 30].

Так, зокрема, російський вчений І.В. Лексін у 2005 р. у своєму дисертаційному дослідженні «Договір між органами державної влади, як джерело конституційного права», тобто у дослідженні, в якому розкриває один із видів нормативно-правового договору, главу 4 роботи називає «договірний процес», в якій розкриває порядок укладення цього договору, вступу в силу, а також припинення його дії, використовує словосполучення «договірний процес» по тексту роботи і не розкриває у цілому

поняття та сутність терміна «договірний процес» [27, с. 2, 8, 152–177]. М.Є. Некрасова та О.В. Ширабон також не розкривають змісту договірної процедури, а тільки, як і І.В. Лексін, використовують словосполучення «договірний процес» по тексту роботи та зазначають, що договірний процес охоплюється терміном «правотворчість» [29, с. 74, 79, 126; 30, с. 57]. Інші російські дослідники нормативно-правового договору, досліджуючи цей договір, указували не те, що він стосується таких термінів, як «договірна правотворчість», «процес договірної правотворчості» (М.М. Марченко) [60] та «процес узгодження» (О.В. Ширабон) [30].

Стосовно досліджень вітчизняних науковців щодо договірної процедури нормативно-правового договору, то деякі з них тільки інколи згадували його. Так, наприклад, Н.М. Пархоменко у своєму дисертаційному дослідженні в деяких абзацах роботи використала словосполучення «договірний процес» [35, с. 26, 85]. Інші вчені, зокрема, такі теоретики, як О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скакун, О.В. Фатхутдінова та ін., на наш погляд, опосередковано торкалися договірної процедури, коли досліджували юридичний (правовий) процес та такий його вид, як правотворчий процес, до якого належить нормотворчий процес [61, с. 311–317; 59, с. 350–354, 481–489; 62, с. 10].

Виходячи із вищесказаного, вважаємо, що для того, щоб з'ясувати сутність договірної процедури та його генезису, спочатку необхідно дослідити терміни «процес» та «юридичний процес», розкрити генезис, сутність та ознаки останнього.

Відповідно до академічного тлумачного словника української мови термін «процес» означає сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного наслідку, результату [63, с. 343]. Видів процесів існує безліч, однак процесом, яким створюються правові норми, правові наслідки, як уявляється є юридичний.

Стосовно генезису юридичного процесу О.В. Кузьменко у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що юридичний процес у правовій науці пройшов декілька етапів становлення і розвитку [64, с. 16]. Відомо, що перші спогади про виникнення науки процесуального права містяться у дослідженнях юристів царської Росії [64, с. 16]. Професор В.О. Рязановський зазначав, що

починаючи з Римського права аж до початку XIX ст. процес – цивільний, кримінальний і канонічний – розглядався як доповнення до відповідного матеріального права, як похідне від останнього [65, с. 14].

Історія розвитку процесу вказує на те, що до кінця XIX ст. юридичний процес як окрема правова категорія не розглядалася, а вченими досліджувалися окремо тільки цивільний та кримінальний процеси, спочатку як складові матеріального права, а потім тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. ці процеси почали розглядатися як самостійні від матеріального права і одна від одної наукові дисципліни, а також у зазначений період у правовій науці складається нова галузь знань, предмет вивчення якої – процесуальне право. Хоча, як пише О.В. Кузьменко, розуміння процесуального права у цей період пов'язується з правоохоронною, включаючи правовстановлюючу, діяльність судових органів. На початку це були розробки, які стосувалися окремих галузей процесуального права. Пізніше в науковій літературі виникає напрям, який розглядає процес як єдину наукову дисципліну, побудовану на єдиних загальних основах, а інші процеси – цивільний, кримінальний, адміністративний – як підгалузі цієї єдиної науки, як другорядні різновидності одного основного виду [64, с. 18]. Підтвердженням цього можуть бути праці видатних юристів В.О. Рязановського «Единство процесса», М.М. Розіна «Процесс как юридическая наука», І.В. Михайлівського «Судебное право как самостоятельная юридическая наука» тощо [64, с. 19].

Трохи згодом, такі вчені, як І.Я. Фойніцький, І.В. Михайлівський, В.О. Рязановський, М.М. Полянський, щодо юридичного процесу запропонували концепцію судового права, яку у подальшій своїй науковій діяльності обґрунтовували та досліджували [64, с. 19–21]. Основною теорією концепції було з точки зору зазначених вчених те, що всі види юридичного процесу утворюють систему судового права. Таке розуміння процесу і, безпосередньо, процесуального права як специфічної форми судової діяльності називається – «вузьким» [64, с. 23]. Щодо цієї концепції розуміння юридичного процесу як діяльності суду, В.М. Горшенев зазначав, що така концепція має суттєві недоліки, оскільки не відображає реальних змін, які відбуваються у праві. Так, вони не помічають

природних тенденцій щодо розширення процедурної регламентації різних сторін державної діяльності, починаючи від правотворчості і закінчуючи порядком видачі ордеру на житло [66, с. 13]. Вчений слушно зазначає, що процес має місце завжди, коли здійснюється правозастосовна діяльність з реалізації матеріально-правових приписів будь-яких галузей права; з правозастосовною діяльністю – її наявністю або відсутністю – необхідно пов'язувати наявність або відсутність процесу [67, с. 17], а також зазначає, що юридичний процес – це врегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, що полягає у підготовці, прийнятті та документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру [66, с. 85].

Друга половина XX ст., на думку О.В. Кузьменко, позначена тенденцією розширення поняття «юридичний процес» [64, с. 23].

У цей період в літературі набуває розвитку особливий різновид юридичного процесу – адміністративний процес, а також теорія щодо юридичного процесу, згідно з якою під юридичним процесом розуміється юридична діяльність, спрямована на вирішення спорів про право, а також процедура застосування правового примусу [64, с. 23]. Наприклад, П.Ф. Єлісейкін, один з однодумців такого розуміння юридичного процесу, визначав його як організаційну форму правозастосування юрисдикційними органами санкцій охоронних матеріально-правових приписів, поєднаних із здійсненням заінтересованими особами свого права на звернення щодо захисту порушених прав і інтересів, законності і правопорядку [68, с. 33]. Т.Є. Абова під процесом розуміла правозастосовну діяльність уповноважених органів та осіб і пов'язані із цією діяльністю відносини, основне призначення яких – забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і організацій [69, с. 320]. Відомо, що цей підхід до визначення юридичного процесу та відповідних процесуальних галузей також називають традиційно «вузьким» [64, с. 24].

Слід сказати, що на цьому розвиток процесуальної науки не зупинився. Традиційне розуміння процесуального права розширюється висновками про

наявність своїх процесуальних норм у державному, трудовому, пенсійному праві. Набуває розвитку «широкий» підхід до розуміння поняття, а також меж юридичного процесу [64, с. 24].

Сутність «широкої» концепції юридичного процесу, як слушно О.В. Кузьменко, полягає у тому, що «функції процесуального права не обмежуються тільки регламентацією примусу і розглядом цивільно-правових спорів. Окрім кримінального і цивільного процесів, в системі матеріальних галузей права є численні процесуальні норми та інститути, на основі яких здійснюється діяльність щодо застосування матеріально-правових норм інших галузей» [64, с. 24]. Серед вчених, які стояли біля джерел цієї концепції та були її прибічниками, можна назвати: П.Є. Недбайло, С.С. Студенікіна, Г.І. Петрова, О.Є. Луньова, М.І. Кіма, В.С. Основіна, І.Н. Пахомова, Ю.М. Козлова, Д.М. Бахраха, С.С. Алексєєва, І.О. Галагана [64, с. 24, 26–27].

Так, на думку П.Є. Недбайла, процесуальна форма присутня у будь-якій діяльності щодо застосування правових норм [70, с. 22].

Систематичне узагальнення і розвиток нового напрямку щодо широкого підходу до розуміння юридичного процесу та розуміння призначення процесуальних норм у загальнотеоретичному плані знайшли втілення у працях В.М. Горшенєва. Вчений висунув ідею про наявність у праві самостійної частини – процесуального права, норми якого регламентують усі сторони діяльності і відносини не тільки в юрисдикційній галузі, але й при розгляді та вирішенні будь-якими державними органами і службовими особами багатогранних індивідуальних справ позитивного характеру. Розвиваючи цю точку зору, вчений стверджував, що норми процесуального права є своєрідною надбудовою над нормами матеріального права і тому спрямовані на регулювання суспільних відносин, які виникають у процесі застосування норм матеріального права, за наявності обставин, які потребують цього застосування. Вони мають загальну мету – сприяти досягненню результатів, які є на меті у норм матеріального права [67, с. 16–38].

Досліджуючи природу юридичного процесу як комплексну систему,

В.М. Горшенъов зробив суттєві висновки щодо генетичних особливостей традиційного юридичного процесу, який є загальним для всіх правових форм діяльності держави, не пов'язаних з юрисдикцією, та виокремлює особливості юридичного процесу: а) він завжди безпосередньо пов'язаний із здійсненням операцій з нормами права на підставі стадій правозастосовної діяльності; б) застосовується тільки компетентними суб'єктами, яких наділено відповідними власними повноваженнями на відання правозастосовної та іншої власнозначущої діяльності; в) завжди полягає в діяльності щодо розгляду конкретних юридичних справ і прийняття відповідних юридичних актів, у тому числі і правозастосовних; г) являє собою форму діяльності, яка об'єктивно потребує процедурно-процесуальної регламентації; д) як правова форма діяльності з виявлення істини у справі в інтересах його законного рішення безпосередньо пов'язаний з необхідністю використання різноманітних методів і засобів юридичної техніки [71, с. 3–11].

Вчений вважав, що ці особливості юридичного процесу більш яскраво виражені в юрисдикційних формах діяльності держави. Проте всі вони надто легко виявляються і в інших правових формах діяльності держави та її посадових осіб, це дає підставу для формування уніфікованого поняття юридичного процесу на підставі відокремлення особливих моментів, загальної природи та призначення традиційних та нетрадиційних процесів [72, с. 26].

Слід зазначити, що теорія існування загального юридичного процесу та процесуального права набула широкої підтримки вчених різних галузей права: державного, трудового, господарського та ін. [64, с. 27–28]. Проти такої теорії та концепції широкого розуміння юридичного процесу виступали здебільшого російські науковці, зокрема А.М. Васильєв, М.С. Строгович, Н.А. Чечина, М.С. Шакарян, А.К. Сергун тощо. Українські вчені, навпаки, підтримували цей широкий підхід, а українська правова наука щодо юридичного процесу пішла шляхом розвитку теорії широкого розуміння юридичного процесу [64, с. 29].

Зважаючи на зазначене, слід сказати, що суперечки щодо змісту та структури юридичного процесу тривали та тривають до теперішнього часу, а серед теоретиків немає єдиного визначення терміна «юридичний процес», тобто в теорії існують різні

визначення щодо цього поняття.

Так, А.М. Колодій пише, що юридичний процес – це нормативно-встановлені форми упорядкування правової діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Цей процес властивий будь-якій юридично значущій діяльності, містить її програму і є суттєвою гарантією точного дотримання і результативного здійснення правових приписів. Це система взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, яка урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки [73, с. 83].

Н.М. Оніщенко розглядає юридичний процес як встановлений нормами права порядок здійснення соціальними суб'єктами діяльності зі створення, тлумачення та реалізації правових норм, спрямований на досягнення цими суб'єктами суспільного чи особистого результату [61, с. 312].

О.В. Кузьменко стверджує, що юридичний процес об'єднує усі нормативно-регламентовані процесуальні форми правової діяльності, що являють собою систему взаємопов'язаних, спеціально упорядкованих, розташованих у певному порядку дій та операцій, які підпорядковані певній меті і приводять за допомогою відповідних прийомів та засобів до конкретного результату [64, с. 34].

О.Ф. Скакун вважає, що юридичний процес (від лат. *processus* – рух уперед) – урегульований процесуальними нормами порядок діяльності компетентних державних органів, що має вираження у системі їхніх процесуальних дій з підготовки, прийняття і документування юридичних рішень загального й індивідуального характеру. Ознаками такого процесу є: 1) різновид соціального процесу, що притаманний будь-якій юридично значущій діяльності; 2) має юридичну природу, його призначення – провадження юридичних справ (правопорушення, спори про право, скарги тощо); 3) регламентується процесуальними нормами національних і міжнародних актів, на основі яких здійснюється; 4) є владною діяльністю уповноважених суб'єктів – компетентних органів і посадових осіб; 5) складається з процесуальних стадій – сукупності

процесуальних дій, пов'язаних найближчою метою; 6) має на меті прийняття юридичних рішень загального (нормативні акти) або індивідуального (правозастосовні акти) характеру; 7) фіксується, як правило, у документально оформлених правових актах різними технічними засобами [59, с. 482].

О.В. Фатхутдінова, розглядаючи юридичний процес: 1) зазначає, що до юридичного процесу належить будь-яка правова процедура; 2) припускає можливість приватного юридичного процесу у приватному праві та можливість його упорядкування договором; 3) визначає юридичний процес як комплекс усіх можливих процедур, проваджень, а усі процесуальні вияви в праві – засобами [62, с. 8–9].

Стосовно видів юридичного процесу, тобто тих процесів, яких він містить у собі, то на теперішній час існує багато різних класифікацій цього процесу. На нашу думку, однією з основних його класифікацій, які розкривають його сутність – це класифікація такого процесу за правовими формами діяльності, видами правової діяльності, за змістом та функціями, характером юридичних фактів та спонукальних обставин, специфічністю безпосереднього юридичного наслідку, за якою юридичний процес поділяється на правотворчий, правореалізаційний (правозастосовчий), правотлумачний та правоохоронний процеси [64, с. 37; 59, с. 484; 61, с.313; 62, с. 10; 74, с. 58; 75, с. 31–32].

На підставі аналізу наукової літератури можна зробити висновок, що нормативно-правовий договір стосується правотворчого, правореалізаційного та правоохоронного процесів, оскільки, як уявляється, правотворчий процес являє собою сукупність певних дій, результатом здійснення яких є створення норм права; правореалізаційний – сукупність дій, за допомогою яких реалізуються та виконуються правові норми; правоохоронний – здійснення певних дій, за допомогою яких забезпечується належне та законне створення та виконання норм права, тобто правоохоронний процес – це наскрізний процес, який реалізується як у правотворчому, так і в правореалізаційному процесі.

Таким чином, враховуючи вищезазначене та те, що, як уже зазначалося вище, що нормативно-правовий договір – угода, змістом якої є норми, тобто це така угода,

у результаті якої створюються, виникають та існують правові норми, то дії: щодо створення цих норм є правотворчим процесом, щодо їх виконання – правореалізаційним, щодо охорони норм – правоохоронним. Оскільки зазначені дії стосуються договору, тобто вчинення певних дій відповідними суб'єктами, які відбуваються напередодні укладення нормативно-правового договору, під час його укладення та виконання, то, видається, такий правовий процес щодо цього договору можна назвати договірним процесом. Вважаємо, що діяльність щодо цього договору доречно називати договірним процесом, адже така назва буде відповідати та повністю розкривати сутність цієї діяльності.

Отже, на нашу думку, договірний процес за сферою діяльності та видом суспільних, правових відносин є різновидом юридичного процесу та містить в собі правотворчий, правореалізаційний та правоохоронний процеси.

Що ж стосується з'ясування сутності договірного процесу нормативно-правового договору, то розкриття її вбачається можливим тільки завдяки здійсненню аналізу поняття, ознак, функцій та особливостей цього договору, дослідження чого буде здійснено у першому підрозділі другого розділу цієї роботи. Тому, розкриття сутності та особливостей договірного процесу також буде здійснюватися у дослідженні пізніше.

Отже, виходячи із вищезазначеного та на підставі здійсненого аналізу історії становлення та розвитку нормативно-правового договору та його договірного процесу, можна зробити такі висновки:

1) на теперішній час, зважаючи на всі дослідження вчених щодо нормативно-правового договору, в Україні сутність, особливості, види цього договору та його договірний процес є мало дослідженими, оскільки досліджували нормативно-правовий договір здебільшого російські вчені, а серед українських дослідників досить мало вчених здійснювали аналіз цього договору, досліджували та розкривали його. Адже одна група українських вчених у свої роботах тільки згадувала нормативно-правовий договір як правову категорію, зараховувала його до джерел права та інколи давала визначення поняттю «нормативно-правовий договір», а інша група дослідників і зовсім не розглядала цей договір окремо як категорію права, а

досліджувала тільки певні види нормативно-правового договору. У зв'язку із цим є необхідним розкриття сутності нормативно-правового договору, як його основних видів у цілому, так і нормативно-правового договору України, а також дослідження його договірної процедури. Таке дослідження буде здійснено в наступних розділах цієї роботи;

2) на нашу думку, нормативно-правовий договір як форма права означає, що держава в особі органів влади виражає свою волю шляхом укладення договору між суб'єктами, тобто зміст правил поведінки правового характеру знаходить свій прояв і об'єктивне закріплення у правовому договорі нормативного характеру. Як форма права нормативно-правовий договір має свій зовнішній і внутрішній бік. Внутрішньо він знаходить свій прояв у нормах права і його змістом є суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін договору. Зовнішній бік нормативно-правового договору як джерела права полягає у тому, що держава вважає за необхідне довести норми права до відома суб'єктів суспільних відносин за допомогою спеціальної форми – договору;

3) з історії та робіт учених щодо нормативно-правового договору відомо, що його називали по різному: і суспільний договір, і публічно-правовий, і нормативний, і нормативно-правовий. На наш погляд, виходячи із сутності, значення цього договору найбільш доречною, чіткою та конкретною назвою його є «нормативно-правовий договір», оскільки слово «нормативний» означає – той, що визначає норму, правило та що відповідає нормативу, встановлений нормативом, а «нормативно-правовий» – той, що визначає обов'язкове, правове, законне правило поведінки;

4) нормативно-правовий договір є видом договору як правового інституту, а його договірний процес за сферою діяльності та видом правових відносин є різновидом юридичного процесу.

1.3. Місце нормативно-правового договору в системі правових актів

Для забезпечення нормального функціонування суспільства, соціальні, політичні, економічні, договірні та інші відносини мають врегульовуватися

правовими нормами. Правовим нормам надають вигляду тих чи інших рішень, які є правовими актами. Правові акти є певними інструментами для розвитку правової системи країни, невід'ємними елементами механізму дії права, інструментами реалізації права у правовому житті будь-якого суспільства. Адже, через систему правових актів право втілюється в життя при встановленні та регулюванні правил поведінки суб'єктів права, розв'язанні правових ситуацій, а також вирішенні юридичних справ, тобто правові акти є основними правовими засобами регулювання суспільних відносин.

Як слушно зазначає А.С. Бар'як: «системне бачення правових актів у правовій системі України не знайшло свого гідного відображення в юридичній періодиці та монографічних дисертаційних дослідженнях; а традиційні підходи до сприйняття правових актів взагалі не передбачають виявлення певної їх системи, оскільки відсутня не лише розгалужена усталена класифікація правових актів, але й прагнення до її побудови, адже відносною усталеністю характеризуються погляди лише на систему нормативно-правових актів, які становлять не більшість, а значну меншість у тому числі правових актів, які щоденно та щогодинно виникають у правовій сфері» [76, с. 19].

Щоб з'ясувати місце нормативно-правового договору в системі правових актів, вважаємо за необхідне у першу чергу дослідити сутність, ознаки та види таких актів.

Правові акти як компоненти правової системи на загальнотеоретичному рівні досліджувалися в роботах таких російських та українських вчених, як: С.С. Алексєєв, А.С. Бар'як, Р.Ф. Васильєв, В.В. Дудченко, В.В. Іванов, І.В. Котелевська, Н.М. Крестовська, А.В. Малько, М.Г. Матузов, Ю.М. Оборотов, В.А. Ойгензихт, Н.Н. Онищенко, П.М. Рабінович, Т.В. Сендецька, О.Ф. Скакун, Ю.А. Тихомиров, А.Ф. Черданцев та ін.

Деякі із зазначених вчених давали свої визначення поняттю «правовий акт», охарактеризовували та розкривали його сутність по своєму.

Так, П.М. Рабінович зазначає, що загальна характеристика правових актів має впливати з того, який зміст вкладається у поняття «правовий» та «акт». Тут принциповим є визначити різницю між прикметниками «правовий» і «юридичний»,

оскільки словосполучення «юридичний акт» є більш вузьким за обсягом, ніж поняття «правовий акт». Це пов'язано з тим, що терміном «юридичний» охоплюється усе те, що виходить від держави та виражає його волю, тоді як термін «правовий» містить у собі, крім державного права, те право, що не є офіційним, а виходить від усіх інших суб'єктів права, їхніх потреб, інтересів, тобто право загально-соціальне [77, с. 44].

Ю.А. Тихомиров і І.В. Котелевська у посібнику «Правові акти» – єдиному пострадянському системному виданні, яке цілком присвячене правовим актам та в якому ґрунтовно проаналізовано природу, ознаки та види правового акта, зазначають, що правові акти безпосередньо пов'язані із винятково документальною формою та винятково з державою. У зв'язку із цим вчені пишуть, що «правовий акт – це письмовий документ, прийнятий уповноваженим суб'єктом права (державним органом, місцевим самоврядуванням, інститутами прямої демократії), що має офіційний характер і обов'язкову чинність, який виражає владні веління та спрямований на регулювання суспільних відносин»; «що правові акти – найважливіший системоутворюючий елемент усіх правових явищ» [78, с. 3, 12].

На думку Р.Ф. Васильєва, зміст категорії правового акта зазвичай розкривається через такі поняття, як «дія-волевиявлення», «вольова дія», «документ», «зовнішній вираз волі», «засіб виразу рішень» [79, с. 4]. Однак, із цього приводу, один із класиків теорії волевиявлення – В.А. Ойгензихт – наполягав на тому, що прив'язка волевиявлення безпосередньо до правового акта – це логічна помилка, оскільки при цьому втрачається проміжна ланка, що поєднує ці два явища, а саме – правове відношення [80, с. 112]. А В.В. Іванов пише: «поняття «документ» та «засіб вираження рішень» не в повній мірі охоплюють поняття правового акта, оскільки орієнтуються лише на один з його аспектів. У цьому сенсі розуміння правового акта як документа є найменш вдалим, оскільки конклюдентні та усні правові акти документальної форми не мають взагалі. Використання ж такого розуміння правового акта як «засіб вираження рішень» надмірно раціоналізує це поняття. Як демонструє практика, особливо – договірна, не так рідко трапляються випадки, коли договір є вираженням рішення обох сторін. Частіше – однієї зі сторін» [10, с. 111].

А.С. Бар'як у своїх наукових статтях, розглядаючи сутність, ознаки, систему, типологію правових актів, висловлював думку щодо правового акта як юридичної категорії. У науковій статті «Системний підхід до розуміння правових актів» він пише, що «правові акти – найбільш явні та поширені втілення правової матерії, відбиття реальності діючого права, в яких знаходить своє відображення системність права». І тому застосування системного підходу до правових актів є запорукою їхнього адекватного розуміння. Порівнюючи «акт» з «юридичним актом», він зазначає, що для позитивізму будь-який акт у правовій сфері, з одного боку, – юридичний акт щодо визначення та сутності, а з іншого, – документ, що виходить від публічної влади. На думку А.С. Бар'яка, такі різні погляди на правовий акт викликані та пов'язані зі змішуванням позитивістського та соціологічного типів праворозуміння [81, с. 19, 20].

В іншій науковій статті («Щодо типології правових актів») А.С. Бар'як зазначає, що правові акти є серцевиною системи правових засобів. Вчений пише, що «в юридичній літературі розуміння правових актів є неточним та таким, що потребує свого уточнення», [82; 81] аргументуючи таку свою точку зору, таким: по-перше, неможливістю зведення правових актів виключно до письмової форми їх існування; по-друге, некоректністю віднесення до правових актів лише ті акти, що мають владні приписи або взагалі встановлюють права та обов'язки». У статтях «Система правових актів: методологія дослідження» та «Поняття та ознаки правового акту» А.С. Бар'як зазначав, що «найбільш адекватний підхід до розуміння сутності правових актів лежить у площині синтезу теорії волевиявлення та теорії суб'єктивної дії; головною перевагою такого підходу є його чітка правова спрямованість, оскільки правовий акт розуміється, перш за все, як зовнішнє вираження правової активності суб'єктів права» [82, с. 238; 83, с. 120]. У зв'язку із цим, вчений спробував запропонувати сумативний підхід до розуміння правових актів у вигляді такої дефініції, яку вважає максимально широкою та такою, що дозволяє охопити усі видові характеристики правових актів: правовий акт – це дія чи її результат, спрямований на встановлення, реалізацію чи застосування правових приписів, фіксацію юридичних фактів, що має усну, письмову чи конклюдентну

форму, тобто це волевиявлення суб'єкта (суб'єктів) права, що здійснене у письмовій, усній чи конклюдентній формі та породжує правові наслідки [81, с. 21; 76, с. 19, 20; 82, с. 238; 83, с. 120].

О.Ф. Скакун вважає, що правовий акт – акт-волевиявлення (рішення) уповноваженого суб'єкта права, що регулює суспільні відносини за допомогою встановлення (зміни, скасування, зміни сфери дії) правових норм, а також визначення (зміни, припинення) на основі цих норм прав і обов'язків учасників конкретних правовідносин, міри відповідальності конкретних осіб за скоєне ними правопорушення. Він оформляється у встановлених законом випадках у вигляді письмового документа (акта-документа) [84, с. 500].

Що ж стосується ознак правового акта, то О.Ф. Скакун до таких ознак зараховує [84, с. 501–502]: 1) виражає волю (волевиявлення) уповноваженого суб'єкта права, його владні веління. Акт може виражати державну волю (якщо акт видано від імені держави), волю соціальної спільності (населення тієї чи іншої території), владне веління (якщо акт видано державним органом). У будь-якому разі інтерес і воля отримують строго певну й обов'язкову форму вираження; 2) має офіційний характер, обов'язків для виконання. Розкриваючи сутність цієї ознаки, можна зробити висновок, що правовий акт має офіційний характер, який має прояв у виданні його від імені органу державної влади. Правовий акт приймається на основі Конституції, законів, положень і статутів, тобто в рамках правових норм. Звідси впливає важливе правило про видання кожним суб'єктом тільки тих видів правових актів, яких за ним закріплено; 3) спрямований на регулювання суспільних відносин, тобто це означає, що будь-який правовий акт своїми нормами регулює ті чи інші суспільні відносини, визначає правила поведінки суб'єктів права цих відносин; 4) встановлює правові норми, а також конкретні правовідносини. Це досягається за допомогою різних способів: встановлення правових норм, виникнення, зміни та припинення правовідносин, визнання, створення і зміни юридичного стану, забезпечення реалізації правових норм, правового захисту законних інтересів; 5) може бути актом-документом, зміст якого фіксується у встановленій законом документальній формі, і актом-дією, за допомогою якого виникає юридичний

результат (встановлення правових норм, їх застосування тощо). Це означає, що акт офіційно визнаний державою та її інститутами. Його зобов'язані виконувати фізичні та юридичні особи, яким його адресовано. Ігнорування правового акта, його порушення, перешкоджання реалізації актів є порушеннями законності. Вони тягнуть різні способи відновлення балансу актів, їх юридичної сили і авторитету, з одного боку, застосування заходів дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової, кримінальної відповідальності до винних осіб – з іншого; б) становить юридичний факт, що спричиняє певні правові наслідки, тобто правовий акт є підставою для виникнення, зміни та припинення певних відносин.

Отже, виходячи із вищезазначеного, вважаємо, що для правового акта як різновиду документів характерними є, насамперед такі загальні властивості, а саме, документальне фіксування інформації, майже завжди її офіційно визнане закріплення та вираження в документах суворо визначених форм, а також такі специфічні ознаки, що виокремлюють його серед таких інших документів, як: коло суб'єктів, уповноважених підготовлювати, приймати, реалізовувати та виконувати правовий акт; правовий акт розрахований на встановлення норм та їх реалізацію, тобто на виникнення, зміну та припинення правовідносин.

Досліджуючи наукову літературу, різні автори класифікують правовий акт по-різному, виокремлюючи певні типи та види правових актів. Із точки зору логіки, класифікація – це послідовний поділ обсягу поняття, на кожному із рівнів якого має використовуватися один критерій поділу [85, с. 192–193].

У загальнотеоретичній юриспруденції О.Ф. Скакун правові акти класифікує за такими критеріями: 1) за формою вираження на: а) письмовий (акт-документ); б) усний (заяви, розпорядження, накази, вказівки); в) конклюдентний (акт-дія); 2) за юридичною субординацією: а) нормативні, що регулюють певну сферу суспільних відносин і є загальнообов'язковими; в) індивідуальні (ненормативні), що породжують права й обов'язки лише у тих конкретних суб'єктів, яким їх адресовано, у конкретному випадку; б) інтерпретаційні (акти тлумачення норм права), що мають допоміжний характер і, як правило, «обслуговують» нормативні акти; г) акти змішаного нормативно-конкретного змісту, тобто такі, що складаються з

нормативних та індивідуальних норм, вони притаманні ряду правових систем романо-германського типу; д) нетипові (спеціалізовані) акти – акти, що затверджують положення, правила статутів, або акти, що складаються з декларацій, закликів, звернень [84, с. 502–503]; 3) у залежності від сфери правового регулювання та видів правовідносин: правові акти у сфері конституційних, міжнародних, адміністративних, фінансових, цивільних, господарських, кримінальних, земельних, інших правовідносин.

В.В. Завальнюк пише, що структура системи правових актів в національних правових системах різних типів є єдиною: у кожній правовій системі є нормативні та позанормативні правові акти, письмові (документовані), усні та конклюдентні; усюди правовий акт є вираженням правової волі суб'єкта права – чи то окремої людини, чи колективного суб'єкта (сім'я, плем'я, народність), чи то держави. [86, с. 38].

А.С. Бар'як виокремлює такі критерії ієрархізації правових актів, тобто виокремлює таку їх класифікацію та види:

1) за типом правових актів: пріоритет мають нормативні правові акти над ненормативними (індивідуальними), які, у свою чергу, мають пріоритет над поведінковими правовими актами (правовими діями та поступками). Тим часом, один і той самий акт може бути нормативним та ненормативним одночасно. Наприклад, Указ Президента про створення центрального органу виконавчої влади з одночасним призначенням певної особи на посаду його керівника. У цьому акті будуть одночасно міститися як норми, так і індивідуальні приписи;

2) за формою вираження: найвища сила належить письмовим та знаковим правовим актом, нижча – усним, найнижча – конклюдентним. Знакові акти мають пріоритет над усними та конклюдентними, оскільки їх дія прямо впливає з нормативного рішення (наприклад, встановлення знаків дорожнього руху або світлофору). При цьому сила конклюдентних правових актів та усних правових актів є дуже близькою, і в залежності від ситуації вона може змінюватися, як може змінюватися ступінь відповідальності за поведінковий аспект їх реалізації.

Наприклад, такий конклюдентний акт як спроба втечі підозрюваного у скоєнні злочину може мати більш серйозні негативні наслідки, ніж, наприклад, усна образа;

3) за сферою дії: пріоритет мають акти загальної дії над актами локальної дії (акти організацій та органів місцевого самоврядування). Акти органів місцевого самоврядування при цьому мають пріоритет над актами організацій, які знаходяться на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці;

4) за спрямованістю дії: на вершині ієрархії знаходяться міжнародні договори, імплементовані у відповідному порядку, далі – законодавчі акти (які, у свою чергу, також мають власну ієрархію), далі – ординарні нормативно-правові договори; правоінтерпретаційні акти; правозастосовні акти (які, у свою чергу, ієрархізуються за принципом юридичної сили: рішення суду, рішення органів державної влади; акти посадових осіб);

5) за наявністю волевиявлення: акти-волевиявлення (законодавчі, правозастосовні та ін. акти) та акти інформаційного характеру (протокол судового засідання або слідчих дій) [87, с. 32–33];

6) у залежності від правового акта-документу, який є родовим поняттям для цілої системи актів: нормативні правові акти, що встановлюють, змінюють чи скасовують правові норми; акти застосування норм права (акти державних та інших уповноважених державою органів, посадових осіб, які містять державно-владні персоніфіковані рішення з конкретних юридичних справ: вирок суду, наказ про призначення на посаду тощо); інтерпретаційні акти, або акти тлумачення права; акти реалізації прав та обов'язків (акти-документи, які закріплюють автономні рішення окремих суб'єктів права – індивідуально-правові договори, письмові правочини тощо) [82, с. 238–239];

7) у залежності від функціонального призначення правового акта – типів правових актів: а) регулятивні (нормативно-правові акти); б) нерегулятивні (наприклад, процесуальна функція, що має на меті відповідне оформлення стадій проходження юридичної справи (наприклад, внесення до автоматизованої системи документообігу усіх даних, що стосуються кримінальної справи, відповідно до ст. 35 Кримінального процесуального кодексу України [88]); документальна

функція (наприклад, протокол огляду місця події, стенограма судового засідання, довідка з місця роботи тощо); односторонні акти реалізації права (індивідуальні правові акти – піднормативне (індивідуальне) правове регулювання: акти застосування права та індивідуальні договори [89, с. 267]); директиви; тощо). Отже, нерегулятивними правовими актами є акти процесуального характеру, функціональне призначення яких полягає в дотриманні відповідної процесуальної форми; акти документального характеру, мета яких полягає у фіксації явищ, подій, обставин та інших юридично значущих фактів; та акти односторонньої реалізації права, які виражені у правомірній поведінці суб'єктів права; в) змішані акти – особливий тип правових актів, які здійснюють виключно ціннісно-інформаційне правове регулювання, це акти, які містять в собі елементи як регулятивних, так і нерегулятивних актів (наприклад, різного типу декларації) [76, с. 20–21, 22].

Система регулятивних правових актів є набагато більш розгалуженою та складною, що пояснюється, насамперед, специфікою форм та способів правового регулювання [76, с. 21]. Із приводу цього усе більшого визнання, як уявляється, набуває судження Ю.М. Оборотова, щодо того, що розгляд правового регулювання за напрямками нормативного та індивідуального є недостатнім для того, щоб охопити усю палітру правових засобів, які використовуються для впорядкування суспільних відносин та розв'язання правових ситуацій. На думку науковця, доцільно розмежовувати нормативне, ненормативне та індивідуальне правове регулювання як особливі та самостійні типи правового регулювання [90, с. 19–20]. Вважається, що кожному із цих різновидів правового регулювання будуть відповідати ті чи інші різновиди правових актів у їх розгалуженій системі [76, с. 21].

Отже, виходячи із вищезазначеного та враховуючи ознаки, види правових актів, а також визначення поняття «нормативно-правовий договір», вважаємо, що нормативно-правовий договір є одним із видів правових актів, тобто належить до їх системи. Таким чином, видається, основними видами правових актів є нормативно-правові акти, індивідуальні акти, акти тлумачення, змішані акти, а також нормативно-правові договори. Місце усіх зазначених актів, окрім нормативно-правового договору, в системі правових актів є зрозумілим, встановленим та чітко

визначеним. Тому, необхідним є аналіз деяких із зазначених актів для встановлення місця цього договору в системі правових актів, порівняння цього договору із цими актами та визначення, до якої групи правових актів він належить.

Для визначення місця нормативно-правового договору в системі правових актів необхідно розглянути деякі види таких актів, що виокремлюються за юридичною субординацією. О.Ф. Скакун правові акти за юридичною субординацією (силою), як було уже зазначено, класифікує та виокремлює такі їх групи: нормативні; індивідуальні (ненормативні); інтерпретаційні (акти тлумачення норм права); акти змішаного нормативно-конкретного змісту; нетипові (спеціалізовані) акти [84, с. 502–503]

Так, відомо, що основним видом нормативних актів є нормативно-правовий акт, який є зовнішньою формою об'єктивації норми права, яка є загальновизнаною, в юридичній науці є основою правової системи. Норма права, як зазначають О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко, – це загальне правило поведінки, що поширюється на необмежену кількість осіб і розраховане на багаторазове застосування [61, с. 140].

Отже, як пише Н.М. Пархоменко, нормативно-правовий акт виникає на ранній стадії розвитку держави й отримує подальший розвиток на всіх наступних етапах державотворення. Поява, а потім і значне поширення такого джерела права було пов'язано не тільки з прискоренням соціального прогресу, головним чином із розвитком соціальної диференціації суспільства та зростанням приватних інтересів, поширенням впливу держави на життя суспільства. Протягом тривалого розвитку та удосконалення державно-правових інститутів нормативно-правовий акт пройшов ряд етапів свого становлення [35, с. 111–112].

На теперішній час, на думку деяких вчених, поняття «нормативно-правові акти» містить в собі комплекс актів правотворчості, виданих органами законодавчої і виконавчої влади. Нормативно-правові акти видаються органами державної влади лише у певній формі та в рамках компетенції певного правотворчого органу. Таким чином, нормативно-правовий акт – загальнообов'язкове офіційне рішення спеціально уповноваженого суб'єкта, прийняте в певному порядку, яке встановлює нові правові норми, змінює або скасовує уже наявні та приймається органами

державної влади у процесі правотворчості [258, с. 165]. М.І. Байтін зазначає, що нормативно-правовий акт – це владне розпорядження державних органів, яке встановлює, змінює чи скасовує норми права (закон, кодекс, постанова, інструкція та ін.) Він є одним з основних джерел права сучасної держави, переважною формою правового регулювання суспільних відносин [51, с. 360].

Існують й інші точки зору з приводу поняття нормативно-правового акта, а саме – під нормативно-правовим актом розуміється вираження у письмовій формі рішення компетентних державних органів, в яких норми права є вміщеними. Нормативно-правовий акт є основним джерелом (формою) права в Україні. На думку О.Ф. Скакун, джерелом (формою) права є вихідні від держави або визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення [259, с. 87]. Н.М. Пархоменко вважає, що нормативно-правовий акт – це найбільш поширене на теперішній час джерело права, яке містить норми (правила поведінки), встановлені або визнані державою, забезпечені можливістю державного примусу; – це рішення компетентних суб'єктів права, яке встановлює, змінює чи скасовує юридичні норми в односторонньому вольовому порядку [35, с. 111].

Ознаками нормативно-правового акта в цілому та нормативно-правового акта України є: 1) результатом правотворчої діяльності державних органів, тобто встановлюються, приймаються або санкціонуються тільки державними органами влади або уповноваженими на те особами або народом (через референдум); 2) змістом є загальнообов'язкові правила поведінки, а також завжди містить нові норми права або змінює (скасовує) чинні, чітко формулює зміст юридичних прав і обов'язків; 3) порядок прийняття і реалізації має процесуальний характер; 4) дія розрахована на постійний або тривалий час; 5) формально-визначеним; 6) загальнообов'язковість для виконання, у протилежному випадку настає юридична відповідальність; 7) письмовий характер; 8) об'єктом регулювання є найбільш важливі суспільні відносини; 9) підставою для встановлення, зміни або скасування правил поведінки нормативно-правового змісту [35, с. 114]; 10) має точно визначені реквізити: вид акта (закон, указ, постанова); найменування органу,

який ухвалив акт (парламент, президент, уряд, місцевий орган влади); заголовок (деякі акти, наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів України приймаються без заголовка); дата ухвалення акта; номер акта; дані про посадову особу, яка підписала акт; 11) публікується в офіційних спеціальних виданнях з обов'язковою відповідністю автентичності тексту офіційного зразка (в Україні закони публікуються у «Відомостях Верховної Ради України», газетах «Голос України» та «Юридичний вісник України»; постанови Кабінету Міністрів – у збірниках постанов уряду України та газеті «Урядовий кур'єр»; закони і підзаконні акти – у часописі «Офіційний вісник України»).

Як зазначає Н.М. Пархоменко, для теорії права, а також практики застосування нормативно-правових актів найважливіше значення має розподіл нормативно-правових актів за юридичною силою на закони та підзаконні нормативно-правові акти [35, с. 115]. Закон – це нормативно-правовий акт, що містить в юридичній формі характеристику закономірностей суспільного розвитку і регулює найважливіші сфери суспільних відносин (основи суспільного ладу та політики, права, свободи та обов'язки громадян, принципи організації держави та ін. соціальних інститутів, регулювання основних сфер життя суспільства: політичної, економічної, гуманітарної та інших); безпосередньо виявляє волю народу; приймається у встановленому порядку вищим органом державної влади або шляхом референдуму; має вищу юридичну силу [17, с. 35]. Таке визначення, на думку Н.М. Пархоменко, містить ознаки, сукупність яких дозволяє надати характеристику соціальній природі закону і його функціям, а також зробити аналіз особливих властивостей, що виокремлюють його серед інших нормативно-правових і правових актів [35, с. 115]. Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти державних органів, що видаються на підставі законів, відповідно до законів і для їх виконання та покликані конкретизувати основні, принципові положення законів стосовно різних своєрідних інтересів [35, с.118].

Отже, виходячи із вищезазначеного, видається, під нормативним правовим актом слід розуміти виданий у встановленому порядку акт уповноваженого на те органу державної влади, органу місцевого самоврядування або посадової особи, що

встановлює правові норми (правила поведінки), обов'язкові для невизначеного кола осіб, розраховані на неодноразове застосування, що діють незалежно від того, виникли або припинилися конкретні правовідносини, передбачені актом. Вважаємо, увагу акцентувати на тому, що закони та підзаконні нормативно-правові акти нормативної групи правових актів утворюють складну ієрархічну систему.

Наступним видом правових актів за юридичною субординацією є індивідуальні (ненормативні) правові акти. Ненормативні (індивідуальні) – індивідуальні правові акти, що встановлюють, змінюють, відміняють права та обов'язки конкретних осіб чи юридичної особи, розраховані на одноразове застосування, після реалізації вичерпують свою дію і не містять в собі правових норм [93; 94, с. 404].

Індивідуальний правовий акт є різновидом правового акта, що не містить норм права та являє собою односторонню вольову владну дію державного органу виконавчої влади або його посадової особи, що забезпечує реалізацію правових норм у зв'язку з конкретною справою, що породжує виникнення, зміну або припинення конкретних правовідносин, прав і обов'язків точно визначених суб'єктів права. Шляхом видання індивідуальних правових актів норми законів і підзаконних нормативних правових актів застосовуються уповноваженими на те органами та особами у формі конкретних приписів. Тому деякі індивідуальні правові акти називають актами застосування права. Усі дослідники індивідуальних правових актів неминуче стикалися з низкою проблем, серед яких найбільш значущими вважаються дві: 1) насамперед, це множинність індивідуальних правових актів. На відміну від нормативно-правових актів, вони є найменш систематизованими. Крім того, далеко не всі індивідуальні акти підлягають обов'язковому опублікуванню. Тому, висновки робилися на основі тільки того емпіричного матеріалу, який був доступний конкретному дослідникові; 2) друга проблема впливає з першої. Індивідуальні правові акти спрямовані на регулювання самих різних суспільних відносин, і не враховувати специфіку цих відносин просто не можна. У зв'язку із цим вкрай складно підібрати загальний алгоритм для всіх видів індивідуальних актів. Найчастіше поняття «індивідуальний акт» і «ненормативний акт» взагалі ототожнюються. Отже, під правовим актом індивідуального характеру

розуміється акт, що встановлює, змінює чи скасовує права й обов'язки конкретних осіб (фізичних, юридичних).

Наступний вид правових актів за юридичною силою – це інтерпретаційні правові акти, в юридичній літературі їх ще називають актами тлумачення норм права. Як зазначає М.В. Цвік, інтерпретаційний акт – це правовий акт-документ офіційного тлумачення правових норм, який містить формально-обов'язкове роз'яснення їх змісту. Інтерпретаційний акт – це документ, який містить результат інтелектуальної діяльності в осмисленні змісту правової норми, що здійснюється компетентними органами. Саме тому такі акти завжди мають офіційний характер [20, с. 381].

Результат офіційного тлумачення норм права не приводить до появи нормативного акта, не встановлює й не скасовує норми права, тобто діяльність із тлумачення норм не слід ототожнювати з нормотворчою діяльністю. Акти тлумачення мають особливу правову природу, тому і діють у єдності з нормами права, не маючи самостійного значення. Ці акти є обов'язковими у тому розумінні, що містять офіційну державно-владну позицію щодо розуміння змісту правових норм і зобов'язують суб'єктів адекватно сприймати зміст норми. Однаковість у розумінні змісту нормативно-правових актів – це передумова однаковості їх застосування, реалізації, ефективності, законності в цілому. Результати тлумачення мають бути вираженими у певних офіційних актах.

Виходячи із вищезазначеного, слід сказати, що нормативно-правові акти відрізняються від інших правових актів, наприклад, від акта застосування норм, права, акта тлумачення норм права, нормативно-правового договору.

Так, нормативно-правовий акт відрізняється від акта тлумачення норм права, акта застосування норм права: 1) нормативно-правовий акт містить в собі правові норми, встановлює нові права й обов'язки, яких раніше не було, або змінює (скасовує) їх. Інші юридичні акти не встановлюють нових норм права. Акт тлумачення норм права, наприклад, лише пояснює чинні норми; 2) нормативно-правовий акт містить норми права загального характеру, тоді як індивідуальний акт (акт застосування норм права) має індивідуальну спрямованість. Він стосується

конкретної особи або вирішення конкретної юридичної справи (наприклад, пошкодження насаджень заборонено – адресовано до всіх, а Указ Президента призначити «такого-то» головою обласної адміністрації – це правовий, а не нормативно-правовий акт, тому що норми права в ньому відсутні, тобто відсутні прав й обов’язки, а відтак – це акт застосування норм права).

Співвідношення між нормативно-правовим актом і нормативно-правовим договором має подвійний характер, що виражається, з одного боку, у вищій юридичній силі нормативно-правових договорів (міжнародного, конституційного, федеративного) порівняно із звичайними законами та підзаконними нормативно-правовими актами, а з іншого – регламентацією сфери дії нормативно-правових договорів (міжнародних, адміністративних, колективних) конституцією та конституційними законами. Крім цього, закон у широкому розумінні слова визнає договір як вид нормативної саморегуляції; визначає «договірне поле», тобто типологію сфер і питань, для регулювання яких може використовуватися договір; встановлює види договорів та їх форми, вводить процедури укладення, виконання договорів, захисту прав та інтересів суб’єктів, а також міри відповідальності їх за невиконання договірних зобов’язань [35, с. 121].

Як уявляється, нормативний договір є самостійним джерелом права, відрізняється від нормативного правового акта і має притаманні тільки нормативному договору специфічні особливості. По-перше, основна особливість полягає у тому, що нормативний договір являє собою угоду, засновану на добровільному погодженні волі і волевиявлення сторін, на відміну від нормативного акта, який є актом одностороннього одноосібного вираження волі і волевиявлення. У договірній формі підкреслюється добровільність покладання на себе сторонами тих обов’язків і всіх тих правових наслідків, які випливають із договору. По-друге, ще однією відмінністю нормативного договору від нормативного правового акта є множинність суб’єктів або наявність хоча б двох суб’єктів, що укладають договір. Однак необхідно зазначити, що нормативний договір має і ряд спільних рис із нормативним правовим актом, оскільки встановлені договором норми права є обов’язковими для третіх осіб тією же мірою, як і норми, встановлені одностороннім

рішенням державної влади. Крім того, за своєю формою договір теж є письмовим документом, тобто правовим актом нормативного характеру.

Слід сказати, що, окрім зазначених класичних правових актів – нормативних, індивідуальних, інтерпретаційних, – є акти змішаного змісту, тобто такі, що складаються з нормативних і правозастосовних норм. Якщо в тексті правового акта містяться правові норми й індивідуально-конкретні розпорядження, він вважається нормативним.

Отже, виходячи із вищезазначеного, можна зробити такі висновки: 1) нормативно-правовий договір є юридичним фактом, завдання якого полягає у служінні як джерела пізнання правових норм, що становлять його зміст, тобто він є джерелом права; 2) нормативно-правовий договір посідає вагоме місце в системі правових актів, тому що він є актом-документом двох або більше сторін (однією з яких завжди є нормотворчий суб'єкт), який укладається та виникає у результаті домовленості цих сторін, які установлюють ним нові норми права за взаємною згодою з метою врегулювання певних життєвих ситуацій, а також може бути підставою для видання правових актів; 3) нормативно-правовий договір у залежності від правовідносин, які ним регулюються, та груп правових актів за юридичною силою можна прирівнювати: а) до нормативних правових актів, а саме – до нормативно-правових актів (міжнародний договір, конституційний договір, які мають силу закону; міжвідомчий міжнародний договір, який має силу підзаконного нормативно-правового акта); б) до правових актів змішаного типу (колективний, адміністративний договори), тому що може містити в собі норми загального та індивідуального характеру.

Висновки до розділу 1

1. Історію становлення та розвитку договору як правового інституту умовно можна поділити на такі періоди: 1) стародавній період (до VIII ст. до н.е.); 2) період античності (VIII ст. до н.е. – VI ст. н.е.); 3) період середньовіччя (VII –

XVI ст. ст.); 4) період нового часу договору (XVI – середина XX ст.); 5) сучасний період (із середини XX ст. – до теперішнього часу).

2. Основними видами договору є індивідуально-правовий договір та нормативно-правовий договір.

3. Договір за своєю юридичною природою являє собою взаємоузгоджену систему певних складових елементів, основою якої є договірне зобов'язання, є універсальним регулятором економічних, соціальних, політичних, культурних та інших відносин. За допомогою договору відбувається узгодження волі держави та волі окремих громадян, на підставі врахування їх взаємних інтересів, які не суперечать закону.

4. З існуючих визначень нормативно-правового договору більш доречним є визначення цього договору, як «угоди, змістом якої є норми», оскільки, такі визначення найповніше відображають сутність нормативно-правового договору.

5. На теперішній час, зважаючи на всі дослідження вчених щодо нормативно-правового договору, в Україні цей договір як правова категорія є мало дослідженим, а також є мало дослідженим його договірний процес.

6. Нормативно-правовий договір в якості форми права означає вираження волі шляхом укладення договору між суб'єктами, тобто зміст правил поведінки правового характеру знаходить свій прояв і об'єктивне закріплення у правовому договорі нормативного характеру. Як форма права нормативно-правовий договір має свій зовнішній і внутрішній бік. Внутрішньо він знаходить свій прояв у нормах права і його змістом є суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін договору. Зовнішній бік нормативно-правового договору як джерела права полягає у тому, що правові норми доводяться до відома суб'єктів суспільних відносин за допомогою спеціальної форми – договору.

7. Нормативно-правовий договір називали по-різному: і суспільний договір, і публічно-правовий, і нормативний, і нормативно-правовий. Тому, виходячи із сутності, значення нормативно-правового договору найбільш доречною, чіткою та конкретною його назвою, уявляється, є «нормативно-правовий договір», оскільки, слово «нормативний» означає той, який визначає норму, правило тощо чого-небудь

та який відповідає нормативу, встановлений нормативом, а «нормативно-правовий» – той, що визначає обов’язкове, правове, законне правило поведінки.

8. Нормативно-правовий договір є видом договору як правового інституту, а його договірний процес за сферою діяльності є видом юридичного процесу.

9. Враховуючи ознаки, види правових актів, а також визначення поняття «нормативно-правовий договір», встановлено, що нормативно-правовий договір є одним із видів правових актів, тобто включається до їх системи. Цей договір є юридичним фактом, завдання якого полягає у служінні джерелом пізнання правових норм, що становлять його зміст, тобто він є джерелом права.

10. Обґрунтовано, що нормативно-правовий договір у залежності від правовідносин, які ним регулюються, та груп правових актів за юридичною силою можна зараховувати: 1) до нормативних правових актів, а саме, до нормативно-правових актів (міжнародний договір, конституційний договір, які мають силу закону; міжвідомчий міжнародний договір, який має силу підзаконного нормативно-правового акта); 2) до правових актів змішаного типу (колективний, адміністративний договори), тому що може містити в собі норми загального та індивідуального характеру.

РОЗДІЛ 2.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР ТА ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОСОБЛИВОСТІ

2.1. Сутність, особливості та функції нормативно-правового договору

Чим більше різноманітною стає сфера правового регулювання, тим більшого значення набувають договори, особливо ті, що містять в собі норми права, – це нормативно-правові договори.

Нормативно-правові договори в Україні досі є мало дослідженими як на теоретичному, так і на законодавчому рівні. Видається, є необхідним аналіз нормативно-правового договору для розкриття його сутності як юридичної категорії, характерних ознак, особливостей та функцій.

На нашу думку, А.В. Бухалов досить вдало зазначає, що «основним у питанні пізнання договору як юридичної категорії та нетипового джерела приватного права є вивчення сутності цього явища, оскільки сутність визначає зміст» [24, с. 103]. Сутність та явище – універсальні об'єктивні характеристики предметного світу, у процесі пізнання вони є сходинки пізнання об'єкта. Категорії «сутність» та «явище» тісно пов'язані між собою, тому явище завжди являє собою форму прояву сутності, а сутність завжди розкривається в явищі, а точніше, у змісті явища [24, с. 103]. Взагалі, сутність – це філософська категорія. Як зазначає О.А. Івакін, сутність – спосіб формування предмета, його внутрішній взаємозв'язок та його місце, його функція у складі тієї чи іншої системи [95, с. 215]. Сутність розкривається через зміст та форму, які, у свою чергу, також є філософськими категоріями. Зміст взагалі – це єдність матерії і форми, а форма – це організація, спосіб руху матерії, визначеність, що надає матерії кожного разу даний специфічний, неповторний зміст [95, с. 222]. Слід сказати, що в результаті взаємозв'язку змісту та форми, на нашу думку, сутність стає визначальною стороною цілого, являє собою єдність усіх складових елементів об'єкта, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій.

Пізнання та розкриття сутності нормативно-правового договору вважаємо за можливе здійснити шляхом аналізу та визначення його складових елементів, особливостей, розкриття його змісту, форми та функцій, а також співвідношення та порівняння цього договору з індивідуальним договором.

Основним елементом, за допомогою якого розкривається сутність нормативно-правового договору, є його ознаки. Для того, щоб визначити особливі ознаки нормативно-правового договору, тобто ті, що є характерними тільки цьому договору, необхідно: по-перше, проаналізувати загальні ознаки договору як правового інституту, по-друге, розкрити сутність індивідуально-правового договору та його відмінність від нормативно-правового договору.

Ознака сама по собі являє якусь характерну рису, властиву для предмета, що характеризує його основні властивості. Виокремлення й аналіз загальних і спеціальних ознак якогось або предмета або явища дозволяє ідентифікувати це явище або предмет в ряду аналогічних. Питання щодо ознак договору є досить багатограним у зв'язку з різним розумінням договору та його природи у сучасній юридичній літературі. Ознаки договору диференціюються не тільки в середовищі дослідників договірної тематики, зокрема, різне уявлення про договір, його сутність та ознаки існує у романо-германській, англо-саксонській та інших правових сім'ях. Отже, як слушно зазначає А.В. Бухалов, дослідження ознак договору необхідно здійснювати, враховуючи особливості тієї чи іншої правової сім'ї [24, с. 104].

Стосовно питання, до якої правової сім'ї належить правова система України, то в юридичній літературі із цього приводу серед науковців відсутня єдина позиція щодо ідентифікації вітчизняної правової системи з правовими системами сучасності.

Аналіз наукової літератури та існуючих наукових підходів щодо належності України до певної правової сім'ї дозволив умовно згрупувати усі наукові думки у чотири групи концепцій у залежності від точок зору вчених щодо правової системи та правової сім'ї української держави, зокрема так: 1) концепція «сім'я романо-германського (континентального) права»; 2) концепція «східноєвропейська правова сім'я»; 3) концепція «слов'янська правова сім'я»; 4) концепція «євразійська правова сім'я».

Перша концепція – концепція «сім'я романо-германського (континентального) права» є найбільш поширеною серед зарубіжних та вітчизняних дослідників сучасної правової системи.

Такі зарубіжні вчені, як: О.В. Єгоров [96], О.А. Львова [97], В.І. Надєждін [98], К.Е. Сігалов [99], Ю.В. Скворцова [100], Д.Р. Шефєєв [101] та ін. досліджували сучасні правові системи колишніх соціалістичних держав, зокрема, Білорусії та Російської Федерації, та зараховували їх до романо-германської правової сім'ї.

Так, Д.Р. Шефєєв стверджував, що колишні соціалістичні держави мають бути поверненими до романо-германської правової спільноти, оскільки до моменту виникнення соціалістичного типу права, колишні держави-члени СРСР належали до родини романо-германського права [101, с. 18]. Ю.В. Скворцова зазначає, що російська правова система належить до романо-германської сім'ї правових систем, хоча й на правах особливої, так званої правової системи «євразійського різновиду», оскільки її розвиток у Х–ХІХ ст.ст. відбувся завдяки сприйняттю нею візантійської культури, духу пізньоримського права, а також північноєвропейських впливів [100, с. 31]. О.А. Львова і В.І. Надєждін вважають, що сучасна російська правова система виокремлюється певними унікальними та самобутніми рисами, що відрізняють її від інших правових систем романо-германської правової сім'ї, однак у цілому все-таки належить до цієї сім'ї [97, с. 18; 98, с. 14]. К.Е. Сігалов, російський вчений-правознавець, пише, що «подальший розвиток російського права і російської правосвідомості рухається у напрямку щодо європейського права і європейської правосвідомості. У цьому – логіка всього світового розвитку і логіка власного розвитку Росії» [99, с. 51]. О.В. Єгоров, розглядаючи правову систему Білорусії, зазначає, що, на теперішній час сучасна білоруська правова система досить зблизилася із сім'єю романо-германського права, а відділяє її від цілковитого входження до складу цієї сім'ї тільки нормативно-доктринальний зв'язок правової системи Білорусії із слов'янською правовою групою, що, на думку дослідника, може зникнути з часом та зі зміною пріоритетів у результаті інтенсивності та результативності правових взаємовідносин національної правової системи з групами правових систем континентального права [96, с. 23].

Отже, стосовно правової системи України, оскільки Україна належить до колишніх соціалістичних держав, то можна зробити висновок, що вищезазначені

дослідники опосередковано зараховують її правову систему також до сім'ї романо-германського (континентального) права.

У цьому аспекті правову систему України досліджували такі українські вчені, як: Х.Н. Бехруз [102], Л.О. Васечко [103], Є.Д. Копельців-Левицька [104], Л.А. Луць [105], О.В. Петришина та М.В. Цвіка [106] та ін.

Так, Х.Н. Бехруз, аналізуючи місце пострадянської української правової системи на правовій карті світу, зазначав що вона, «відходячи від соціалістичного минулого», входить до романо-германської правової сім'ї «різними дорогами, різними темпами та різними засобами» [102]. Л.О. Васечко, О.В. Петришин та М.В. Цвік вважають правову системи України системою перехідного типу, яка переходила та перейшла від правової системи соціалістичного типу до романо-германської правової сім'ї [103, с. 9; 106, с. 721]. На думку Є.Д. Копельців-Левицької вітчизняна правова система, незважаючи на вплив слов'янського та євразійського факторів на вітчизняний правовий простір, ментально «є ближчою до західного типу, ніж до східного», де переважають правові цінності, які сформувалися у межах романо-германського права [104, с. 145]. Л.А. Луць, ідентифікуючи вітчизняну правову систему з правовими системами сучасності, указує на те, що правова система України характеризується певними формально-юридичних ознаками, які підтверджують належність правової системи України до континентального права [105, с. 306–324]. Отже, зазначені та інші вчені у своїх наукових працях зазначали та доводили, що правова система України належить до романо-германської правової сім'ї, хоча й по-різному тлумачили таку належність.

До вчених, які є прихильниками концепції «східноєвропейська правова сім'я», тобто того, що правова система України належить до цієї сім'ї, є: О.Ф. Скакун [107], М.Г. Хаустова [108], Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova [109]. Так, професор О.Ф. Скакун пише, що «враховуючи, що вітчизняна правова система формується і вбирає в себе весь позитивний досвід попереднього багатовікового розвитку українського права і має цілеспрямований вектор розвитку (міжнародні стандарти прав людини і рішення Європейського суду з прав людини), то сучасну правову систему України, як і інші східноєвропейські правові системи – Росії та Білорусії,

варто зараховувати до особливої, східноєвропейської групи континентально-європейської сім'ї [107, с. 10].

М.Г. Хаустова зазначає, що сучасна правова система України на теперішній час належить до східноєвропейської правової сім'ї, а також, що вона прагне до романо-германської правової сім'ї, і тому із плином часу та у зв'язку з певними обставинами може увійти до складу сім'ї романо-германського права [108, с. 6,11,14]. Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova зараховують правову систему України до східноєвропейської правової сім'ї, як сім'ї, що сформувалася у межах східноєвропейської правової традиції [109, с. 5]. Як говорить І.В. Оленчук, зазначені вище дослідники також аргументують свою позицію тим, що правова система України розвивалася в межах східноєвропейської традиції права, яка характеризується близькістю до германської групи правових систем у галузі приватного права, хоч останніми роками і зазнала певного впливу англо-американського типу правових систем [110, с.18].

Отже, виходячи із вищесказаного, вважаємо, що концепція «східноєвропейська правова сім'я» є досить близькою за сутністю до концепції «сім'я романо-германського (континентального) права» і тому, як уявляється, через певний проміжок часу правова система України у зв'язку з правовим, економічним, політичним та соціальним розвитком української держави може бути «переведена» із східноєвропейської правової сім'ї до романо-германської правової сім'ї.

Концепція «слов'янська правова сім'я» – прихильниками цієї концепції є такі дослідники правової науки, як: В.В. Богатирьов [111], С.Г. Дзибова [112], І.О. Іванніков [113], В.Н. Синюков [114] та ін.

Так, В.В. Богатирьов зазначає, що до особливої слов'янської групи за своїм цивілізаційним типом належить Росія, яка знаходиться між цивілізаціями прогресивного та циклічного типів, у ній відбиваються як східні, так і західні особливості. На його думку, російське право складається зі слов'янської звичаєво-правової сутності і глобалізується завдяки романо-германській правовій формі [111, с. 12]. На думку С.Г. Дзибової, ідея формування так званої «слов'янської правової сім'ї» ґрунтується на об'єднанні правових систем країн СНД і тому, як вважає вчена,

державам-учасникам Співдружності незалежних держав необхідно проводити «єдину правову політику, уніфікувати законодавство про права та свободи людини і громадянина, продовжити створення системи нормативно-правових актів, спрямованих на встановлення єдиного економічного простору, а також вживати законодавчих заходів щодо зближення соціальної політики у відповідних державах» [112, с. 7]. І.О. Іванніков виступає за зближення слов'янських народів і держав навколо Росії, створення Слов'янського Союзу та за об'єднання правових систем цих держав у слов'янську правову сім'ю, тому що правові системи слов'янських народів мають спільні риси виникнення і подальшого розвитку, вони розвивалися на основі соціалістичного права, мають спільні джерела та форми права, вихідні структурні елементи нормативно-правових актів, загальні принципи регулювання суспільних відносин, єдину термінологію, категорії та поняття [113, с. 56, 60].

В.М. Синюков, аналізуючи слов'янську правову сім'ю, включає до неї правові системи держав, так званих, на його думку, держав групи російського права, а саме: Росії, України, Білорусії, Болгарії, нової Югославії. Причому дослідник серед цих систем, враховуючи самотність російської правової системи, що обумовлена не тільки техніко-юридичними, формальними ознаками, але й глибокими соціальними, культурними, державними починаннями життя слов'янських народів, виокремлює російську правову систему як провідний елемент слов'янської правової сім'ї, адже майбутнє цієї системи він бачить як основу правової сім'ї східнослов'янських і частини тюркських народів колишнього Радянського Союзу [61, с. 285; 114, с. 220].

Виходячи із вищезазначеного, слід сказати, що прихильниками цієї концепції є переважно представники російської правової науки, які досліджують правову систему Росії та деяких інших слов'янських країн. А оскільки Україна є однією зі слов'янських держав, то, фактично, можна вважати, що, на думку цих вчених, правова система України також належить до слов'янської правової сім'ї.

Концепція «євразійська правова сім'я» є відносно молодою, новою, а також мало дослідженою. Засновником цієї концепції є доктор юридичних наук, професор, вітчизняний теоретик права Ю.М. Оборотов, який у своїх дослідженнях щодо правової системи України, визначаючи необхідність вироблення стратегії правового

розвитку української держави, що відповідають її правовому менталітету, стверджує, що Україна належить до сім'ї євразійського права, або євразійської правової сім'ї [115; 116; 117; 118, с. 119; 119, с. 28–37; 120, с. 350–351; 121, с. 229–236].

Ю.М. Оборотов у своїй докторській дисертації «Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичний аспект» обґрунтував існування євразійської правової сім'ї як сукупності правових систем, об'єднаних загальною історією становлення права, специфікою джерел права і їх використання, особливостями правового менталітету, специфічною роллю держави і Церкви у розвитку права, а також належність до неї правової системи України [120, с. 352]. Вчений пише: «розвиток України необхідно пов'язувати не з утворенням давньоруської чи сучасної української держави, а зі становленням цивілізації, спочатку слов'янської, а потім євразійської, яка несе в собі сліди скандинавізму, візантизму, монголо-татарства, західноєвропейізму» [120, с. 5]. Він також зазначає, що для складу культурного ядра євразійської цивілізації є пріоритетними цінності держави, державності, влади і владного статусу, а також волі-свободи як повної незалежності від волі держави [118, с. 119].

Точка зору щодо належності правової системи України до євразійської правової сім'ї, на наш погляд, є досить цікавою та вдалою, адже, уявляється, що характерні риси цієї сім'ї повністю відповідають ознакам правової системи України, а також розкривають її сутність. Отже, враховуючи проаналізовані вище концепції правових сімей, до яких вчені зараховують правову систему України, слід розглянути ті загальні ознаки договору, які є характерними для договорів вищезазначених правових сімей.

У науковій літературі серед учених-теоретиків існують різні точки зору щодо ознак договору.

Так, Н.М. Пархоменко у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що договір є підставою виникнення правовідносин як одного з різновидів суспільних відносин, в якому сторони взаємодіють між собою шляхом реалізації взаємних прав і обов'язків, що охороняються та гарантуються державою, а ознаки його

розкриваються за допомогою юридичної конструкції договору та його суттєвих якостей [35, с. 14]. Юридична конструкція договору – це передбачена законом система взаємопов'язаних компонентів правового характеру, яка забезпечує функціонування зв'язків між учасниками договору [122, с. 167]. Серед них такі: згода сторін та порядок її досягнення, структура, засіб виконання договору, умови та об'єм відповідальності сторін за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань [35, с. 15]. До суттєвих якостей договору Н.М. Пархоменко зараховує: 1) укладення договору веде до встановлення юридичного зв'язку між його учасниками; 2) змістом договірної зв'язку є виконання дій, що приводять до досягнення мети учасників договору, задоволення їх інтересів; 3) договір передбачає правовий режим поведінки осіб в рамках зв'язку, що виник, визначає вимоги до порядку і послідовності здійснення необхідних дій його суб'єктами; 4) договір виникає в результаті згоди між його учасниками з усіх суттєвих його умов, добровільної за характером, тобто заснованої на вільному волевиявленні; 5) формальна рівність сторін договору як у виборі партнерів за критерієм загального або взаємного інтересу, або потреб різного роду, так і рівність сторін як партнерів; 6) еквівалентний характер взаємовідносин між учасниками договору здійснення дій однією особою передбачає зустрічну компенсацію, рівноцінну для отримуючого; 7) змістом договору є умови, на яких він укладається та взаємні вимоги партнерів (права та обов'язки); 8) відносна автономність регулювання взаємовідносин між сторонами, що домовляються, в рамках закону; 9) універсальність; 10) законодавче забезпечення договорів, що надає їм юридичної сили; 11) взаємна відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання прийнятих зобов'язань [35, с. 15–16].

Ю.О. Тихомиров і В.Л. Кулапов зазначають, що договір – це угода сторін про встановлення, зміну та припинення їхніх прав і обов'язків і виокремлюють такі ознаки договору: 1) вільне волевиявлення сторін при укладенні договору, добровільність його укладення; 2) згода сторін по всіх істотних аспектах договору; 3) рівність сторін у договірних відносинах, тобто рівність сторін як партнерів; 4) оплатний (за загальним правилом) характер дій сторін у вирішенні передбачених

завдань; 5) еквівалентний характер договору; 6) юридичні гарантії виконання договорів; 7) взаємна відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання прийнятих на себе зобов'язань; 8) законодавче забезпечення договорів, що надає їм юридичної чинності [39, с. 27; 31, с. 47; 123, с. 379].

О.А. Мясін у своїй роботі «Нормативний договір як джерело права» до основних ознак договору зараховує: відособленість (персоніфікація) суб'єктів договору; вільне волевиявлення сторін; спрямованість на виникнення взаємних прав і обов'язків; згода сторін по всіх істотних аспектах договору; рівність сторін у договірних умовах; обов'язок виконання договірних умов; взаємна відповідальність сторін за невиконання прийнятих зобов'язань [28, с. 43–44]. А.В. Бухалов у дослідженні «Договір як джерело приватного права» зазначає, що основними ознаками договору є так звані «приватноправові» ознаки, тобто ті, що характеризують його як категорію, яка виникла в надрах приватного права, а саме: відособленість волевиявлень суб'єктів договірних відносин, автономія їхнього волевиявлення, формальна рівність суб'єктів і передбачуване обов'язкове виконання суб'єктами умов договору [24, с. 104].

Отже, під час аналізу вищезгаданих ознак договору можна зробити висновок щодо того, що ознаки договору як правового інституту як вищезазначеними, так і багатьма іншими вченими, визначаються у тому чи іншому вигляді з незначними розбіжностями, тобто майже однаково. Оскільки у розділі 1 дослідження було вже встановлено, що нормативно-правовий договір є видом договору, то, думається, що зазначені вище ознаки договору також є загальними ознаками нормативно-правового договору.

Для визначення особливих (специфічних) ознак нормативно-правового договору слід проаналізувати індивідуально-правовий договір, який не є нормативно-правовим договором, однак також є видом договору. Як зазначає Н.М. Пархоменко, індивідуально-правовий договір – це угода, що може бути укладеною між суб'єктами суспільних відносин з метою регулювання конкретних, індивідуальних відносин [35, с. 14]. На думку А.В. Бухалова, індивідуальний договір – це один із різновидів договору як загальногалузевої категорії, що

характеризується, насамперед, наявністю індивідуально-конкретних суб'єктів, які визначають свої права й обов'язки самостійно, «знизу», з мінімальною участю держави [24, с. 17].

Таким чином, індивідуально-правовий договір не розрахований на багаторазове застосування, не укладається суб'єктами правотворчості і, отже, не містить норми права, хоча і має укладатися на підставі та в межах закону, тобто норми права. Слід зазначити, що індивідуальний договір є підставою (юридичний факт) для виникнення, зміни або припинення правовідносини, тобто він є певним інструментом індивідуального регулювання таких відносин, а також самостійно, у межах, визначених законом, формує права й обов'язки учасників.

Досить вдало, як уявляється, О.А. Красавчиків виокремлює ознаки індивідуального договору як підстави виникнення правовідносини, до яких зараховує: будь-який договір виражається в угоді його сторін, універсальність договору, індивідуальність і неповторність будь-якого договору [124, с. 435]. Слід також указати на те, що в залежності від виду індивідуального договору, кожному з таких видів характерними є свої ознаки та особливості, які розкривають сутність таких договорів та правовідносин і виникають на їх підставі.

Аналізуючи наукову літературу щодо індивідуально-правового договору, погоджуючись із певними висновками А.В. Бухалова щодо цього договору, його сутності та особливостей [24, с. 54–55], вважаємо, що:

1) індивідуально-правовий договір – добровільна, строкова, взаємна, домовленість двох або більше суб'єктів, що не є органами влади, в результаті якої виникають, змінюються та припиняються індивідуальні правовідносини, що породжують взаємні права та обов'язки щодо конкретно-індивідуального об'єкта;

2) до ознак (загальних та спеціальних) індивідуально-правового договору, як приватноправової категорії відповідно можна віднести: а) договір має бути укладений у межах закону для того, щоби бути правовим та чинним, а також мати юридичну силу; б) добровільна, взаємна угода сторін; в) домовленість має певний термін дії, тобто угода є строковою; г) рівність сторін у договірних відносинах; д) згода сторін по всіх істотних аспектах договору; е) чітко визначені мета та ціль

договору; є) наявність двох або більше сторін, які є індивідуальними суб'єктами договору; ж) не є суб'єктом договору орган влади; з) форма договору – усна або письмова; и) наявність взаємних прав та обов'язків сторін договору щодо конкретно-індивідуального об'єкта; і) взаємна відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань;

3) розгляд індивідуально-правового договору: по-перше, як домовленості двох або більше суб'єктів, що не є органами влади, в результаті якої виникають, змінюються та припиняються індивідуальні правовідносини; по друге, як правовідносини, тобто договір – правовідносини; по-третє, як юридичного факту – підставу виникнення, зміни та припинення правовідносин; по-четверте, як документа певної форми та змісту; дозволяє зробити висновок, що індивідуально-правовий договір є особливим регулятором суспільних відносин у сфері приватного права, оскільки в ньому визначаються індивідуально-конкретні правила поведінки сторін договору, тобто умови договору, що погоджені сторонами та є для них обов'язковими для виконання;

4) індивідуальний договір виконує як загальні функції (регулятивна й охоронна) і спеціальні (інформаційна, ініціативна, соціальна, економічна) [24, с. 161];

5) видами індивідуально-правових договорів, на нашу думку, є: цивільно-правові (договори: купівлі-продажу, поставки, міни, дарування, ренти, довічного утримання (догляду), найму (оренди), прокату, позички, підряду, про надання послуги, перевезення, зберігання, страхування, доручення, комісії, управління майном, позики, банківського вкладу, банківського рахунку, кредитний договір, факторингу, ліцензійний договір, концесії, договір про спільну діяльність, спадковий договір тощо [42], господарські, підприємницькі, земельно-правові, трудові (трудовий договір, колективний договір), сімейно-правові (шлюбний договір, угода про сплату аліментів), авторські, ін., тобто такі договори, в яких сторонами завжди буде тільки фізична(ні) особа(би) та/або фізична(ні) особа(би)-підприємець, що не є посадовою особою органу влади чи бюджетної установи, та/або юридична(ні) особа(би) – підприємство, установа, організація, що не є бюджетною установою, державним чи комунальним підприємством. У законодавстві України визначення

поняття бюджетної установи, з яким слід погодитися, надавалося у Бюджетному кодексі України 2001 року, згідно з яким бюджетна установа – це орган, установа або організація, визначена Конституцією України, а також установа або організація, створена у встановленому порядку органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, яка повністю утримується за рахунок відповідно державного бюджету або місцевих бюджетів. Бюджетні установи є неприбутковими (п. 6 ч. 1 ст. 2 БКУ) [125].

Отже, виходячи із вищезазначеного та враховуючи визначення поняття «нормативно-правовий договір», яких надавали зарубіжні та вітчизняні вчені, та було проаналізовано та висвітлено у підрозділі 1.2. розділу 1, як уявляється, ознаками й особливостями нормативно-правового договору є:

1. Загальні ознаки – ті, які в загальному охарактеризовують нормативно-правовий договір як вид договору (правовий інститут) у цілому, а саме: 1) взаємна, добровільна домовленість сторін при укладенні договору, тобто сторони самостійно, без примусу, вступають у певні правовідносини та домовляються про виконання певних дій; 2) волевиявлення сторін – воля сторін договору при його укладенні має співпадати, тобто сторони щодо всіх питань та основних, істотних і додаткових умов договору мають дійти взаємної згоди у певній формі; 3) чітко визначена форма договору. Форма договору – це зовнішнє вираження взаємного волевиявлення сторін, тобто їх домовленості, яке обирається за власним взаємним розсудом осіб, що укладають договір, крім випадків, коли закон прямо передбачає та зобов'язує укладати договір у певній формі. Таке зовнішнє вираження може бути в усній та/або простій письмовій та/або письмовій з нотаріальним посвідченням формах; 4) укладення договору має відбуватися у межах закону, не суперечити йому, тобто договір повинен мати юридичну силу; 5) договір має певну мету, тобто домовленість сторін має бути спрямованою на досягнення певного результату; 6) змістом договору є виконання певних узгоджених дій сторонами договору у межах визначеним ним правового режиму певної, конкретної поведінки, в результаті яких досягається мета договору, задовольняються інтереси його сторін; 7) результатом укладення договору у зв'язку з виникненням відносин між його

учасниками є, на наш погляд, виникнення певного своєрідного так званого правового зв'язку, який поєднує одну сторону, що уклала договір, з іншою;

8) формальна рівність сторін договору – усі учасники договору є рівними перед законом, тобто вони при укладенні та виконанні договору: мають рівні, визначені статтею 7 Загальної декларації прав людини [126], статтями 21, 24 Конституції України [127] та іншими законодавчими актами, права та обов'язки незалежно від національної, релігійної та іншої приналежності, службового й іншого становища; несуть рівну відповідальність перед законом; жоден з учасників договору не знаходиться один з одним у відносинах підпорядкування та відносинах підкорення;

9) персоніфікованість договору означає, що суб'єкти договору як з однієї сторони, так і з іншої сторони договору є індивідуальними, а також відособленими один від одного визначеними в договірних умовах правами на внесення змін та доповнень до змісту договору, на припинення договору в цілому або його частки, на розірвання договору тощо, тобто фактично, в момент укладення договору, навіть, за наявності у сторін договору спільного інтересу кожна із сторін переслідує й власний (персоніфікований) інтерес, прагне до настання бажаного результату;

10) універсальність – це така ознака договору, яка є підставою виникнення правових відносин для його учасників. Вона означає, що договір використовується в різноманітних сферах суспільного життя, тобто у різних сферах життя, із різних питань та, відповідно, стосовно різних об'єктів матеріального та нематеріального світу певні суб'єкти можуть приходити до певних домовленостей;

11) взаємна відповідальність сторін за порушення, невиконання або неналежне виконання умов договору, тобто взятих на себе зобов'язань. Така відповідальність пов'язана із застосуванням санкцій у більшості випадків майнового характеру, яких спрямовано на відновлення порушених прав особи, наприклад, у вигляді стягнення неустойки, штрафу, пені тощо.

2. Особливі (спеціальні) ознаки договору – це ознаки, які є характерними тільки нормативно-правому договору та відрізняють його від індивідуально-правового договору, тобто такими ознаками, основними властивостями, характерними рисами та особливостями нормативно-правового договору є:

1) нормативно-правовий договір встановлює норму права, тобто, як уявляється, так звану договірну норму – загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки, яке визначається та виникає в результаті домовленості. Фактично, в результаті домовленості сторін договору по його умовах, договір визначає та/або може визначати характер поведінки, правила такої поведінки та певні дії не тільки учасників договору, але й інших колективних та індивідуальних суб’єктів. Норма права такого договору також встановлює певні правовідносини. Отже, нормативно-правовий договір певною мірою є актом правотворчості, оскільки встановлює правові норми;

2) однією із сторін договору завжди є суб’єкт публічно-правових відносин, тобто той, що має владні повноваження та є суб’єктом правотворчості, зокрема, це держава, органи державної влади, адміністративно-територіальні одиниці, органи місцевого самоврядування, тобто договір укладається цими суб’єктами самостійно або від їх імені їхніми посадовими особами. Слід також зазначити, що посадові особи таких суб’єктів беруть участь в укладенні договору та/або впливають на процес його укладення. Наприклад, Верховна Рада України самостійно укладає нормативно-правовий договір, як орган влади чи в особі її голови, або вона укладає договір від імені держави України, участь в укладенні якого беруть її посадові особи – депутати Верховної Ради України.

Уявляється, суб’єктами цього договору є також державні й комунальні підприємства та організації, оскільки вони підпорядковані відповідним органам влади, ці органи контролюють їх, за власним рішенням розподіляють їх прибуток, а ці підприємства та організації укладають договори в особі їх посадових осіб від імені певного органу влади;

3) це майже завжди двостороння угода (хоча, інколи буває і багатосторонньою угодою – це стосуються тільки міжнародного договору), сторонами якої можуть бути: а) з однієї сторони – одна держава або її орган влади, з іншої – інша держава або її орган влади; б) держава або її орган влади – міжнародна організація; в) один орган державної влади – інший орган державної влади; г) орган державної влади – орган місцевого самоврядування; д) один орган місцевого самоврядування – інший

орган місцевого самоврядування; е) орган державної влади – юридична особа (підприємство, установа, організація незалежно від форми власності); є) орган місцевого самоврядування – юридична особа (підприємство, установа, організація незалежно від форми власності); ж) орган державної влади – фізична особа-підприємець; з) орган місцевого самоврядування – фізична особа-підприємець; и) орган державної влади – фізична особа; і) орган місцевого самоврядування – фізична особа;

4) кількісний склад сторін договору – однією із сторін договору завжди безпосередньо або опосередковано буде велика кількість осіб, адже держава, адміністративна-територіальна одиниця та орган влади – це не одна людина, а сукупність людей: а) одна сторона та друга сторони договору – це один суб'єкт, який представляє інтереси великої кількості людей (наприклад, держава – держава, представляють інтереси всього їхнього населення); б) одна сторона договору – одна особа, інша – орган влади, тобто одна особа від імені органу влади – сукупності державних службовців (наприклад, орган місцевого самоврядування в особі місцевої ради, а від імені місцевої ради її голова, – фізична особа);

5) сторони договору мають володіти повною правосуб'єктністю, тобто правоздатністю, повною дієздатністю та деліктоздатністю;

6) у більшості випадків дія договору поширюється на велике коло осіб, тобто для договірних норм характерними є численність і невизначеність адресатів, хоча він може стосуватися й одного суб'єкта;

7) процесуальний характер – нормативно-правовий договір укладається та набуває чинності згідно з порядком та за встановленими процедурами, що визначені законодавством: ратифікація, затвердження, узгодження, колективні переговори тощо. Підтвердженням укладення, підписання договору, набуття їм юридичної сили, а також підтвердженням його обов'язковості для сторін або його припинення є прийняття органом влади відповідного нормативно-правового акта – закону чи підзаконного акта (постанова, наказ органу державної влади [наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України], рішення органу місцевого самоврядування (наприклад, рішення місцевої ради), який є чинним, опублікованим та вступив у силу. Більшість

нормативно-правових договорів підлягає обов'язковій державній реєстрації та опублікуванню в установленому законом порядку;

8) зміст договору має визначатися та не виходити за межі відповідних норм права – норм міжнародного права, Конституції, законів, підзаконних актів. Слід також зазначити, що всі нормативно-правові договори мають відповідати та не суперечити Конституції України як основному законодавчому правовому документу;

9) метою договору є задоволення потреб державного та місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому. Договір стосується державної або комунальної власності або прав і свобод людини та громадянина, їх обов'язків;

10) зміст нормативно-правового договору закріплює межі дії суб'єктів, а також сферу поширення договору на певне коло суспільних відносин, що потребують нормативного регулювання;

11) строк дії договору: а) договір розраховано на тривале багаторазове застосування, тобто договір може діяти тривалий час, він є строковим; б) у деяких, рідких випадках він може бути безстроковим;

12) є договором з елементом як безоплатності (більшість видів нормативно-правових договорів), так і оплатності;

13) форма договору є завжди письмовою. Письмовій формі договору може передувати усна домовленість сторін, однак така домовленість не буде нормативно-правовим договором, а стане ним тільки тоді, коли набуде письмової форми;

14) йому характерна неприпустимість відмови від виконання договірних умов в односторонньому порядку;

15) забезпечення виконання умов договору державою та її органами включає багато різних засобів: організаційні, правові, економічні тощо. У нормативно-правовому договорі відсутня така підстава звільнення від відповідальності за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань як умова про непереборну чинність.

Слід сказати, що крім зазначених вище спеціальних ознак нормативно-правового договору, кожному з видів такого договору властиві ще й свої додаткові

особливі ознаки. Такими ознаками є: 1) деякі нормативно-правові договори укладаються для доповнення та конкретизації певних нормативно-правових актів чинного законодавства; 2) деякі з договорів можуть бути підставою для укладення договорів з метою реалізації норм, що в ньому містяться. Ця ознака стосується типового договору, який є особливим нормативно-правовим договором та має свої певні спеціальні ознаки: а) він є нормами права, на підставі яких укладається інший нормативно-правовий договір чи індивідуально-правовий договір; б) він є одностороннім, оскільки укладає його одна сторона – орган державної влади, хоча поширюється на широке коло осіб, стосується тих сторін, яких у ньому чітко визначено; в) є затвердженим підзаконним нормативно-правовим актом, який реєструє та опубліковує його; г) договір є письмовим із заздалегідь визначеними умовами, одні із зазначених умов є обов'язковими для сторін, інші мають рекомендаційний характер.

Структурою нормативно-правового договору є сукупність взаємопов'язаних елементів – суб'єкт, об'єкт та зміст, за допомогою яких створюється правовий зв'язок між суб'єктами права, що виникає щодо об'єкта та встановлює норми права у нормативно-правовому договорі, а в індивідуально-правовому – сукупність умов, що закріплюють та визначають права та обов'язки сторін. Суб'єктом нормативно-правового договору є особа та орган влади, який володіє правовим статусом та правосуб'єктністю. Суб'єктами нормативно-правового договору в Україні можуть бути: 1) держава; 2) органи державної влади: Президент України, Верховна Рада України, [Кабінет Міністрів України](#), міністерства, служби, агентства, адміністрації, фонди, комітети, інспекції, обласні, [місцеві державні адміністрації](#) тощо [128; 129]; їх посадові особи: депутати Верховної Рада України, обласних [державних адміністрацій](#), міністри, керівники, ін.; 3) адміністративно-територіальні одиниці; 4) органи місцевого самоврядування: сільська, селищна, міська рада, їх виконавчі комітети та виконавчі органи, районні адміністрації у містах з районним поділом, районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст [130]; їх посадові особи: сільський, селищний, міський голова; депутати сільських, селищних, міських рад; керівники, ін.; 5) юридичні особи –

підприємства, установи, організація: господарські підприємницькі товариства (повне товариство, командитне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерне товариство) [42], виробничі кооперативи, державне підприємство, комунальне підприємство, непідприємницькі юридичні особи (кредитна спілка, споживчий кооператив, громадська організація, політична партія, благодійна організація, релігійне об'єднання, об'єднання співвласників багатопверхового будинку, міжнародна організація тощо); 6) фізична особа-підприємець; 7) фізична особа.

Об'єктом нормативно-правового договору є відносини його суб'єктів із приводу матеріальних і нематеріальних благ, майнових і немайнових прав, дій та утримання від дій. Наприклад, таким об'єктом можуть бути: дії, поведінка, певна діяльність, особисті немайнові блага особи (життя, здоров'я, честь, особиста недоторканність тощо), права людини та громадянина, об'єкти комунального та державного майна, гроші тощо. Змістом нормативно-правового договору є норми права, які встановлюють зобов'язання сторін, а саме взаємні права та обов'язки суб'єктів договору, що є обов'язковими для виконання та підлягають захистові й охороні з боку держави.

Слід сказати, що завдання нормативно-правового договору, його значення для сторін договору та роль для держави та відповідної адміністративно-територіальної одиниці в цілому, на наш погляд, розкривають функції цього договору, які є сутнісною характеристикою договору, а також являють собою певні можливості, засоби і форми впливу договору на суспільні відносини, які ним регулюються, та на суспільні відносини в цілому.

Як зазначається у філософській енциклопедії, завдання договору – це вказівка на кінцеву, або існуючу на певному етапі мету договору, досягнення якої має вирішуватися ним самостійно, або здійсненню якої він повинен сприяти [131, с. 418]. Безумовно, між функціями договору, з одного боку, і метою договору – з іншого, існує певний зв'язок. Функцію договору неможливо уявити без мети, оскільки безцільних функцій не існує. Функції договору – це не що інше як властивість, можливість суб'єктів договору досягнути своєї мети [132, с. 34]. Об'єктивні потреби

зовнішнього середовища отримують суб'єктивне відбиття у меті (завданнях) діяльності осіб, тобто в їх уявленні про ті результати, на досягнення яких спрямована їх діяльність, і які знаходять практичне втілення у функціях. Якщо розглядати договір як систему певних елементів, то мета (завдання) є специфічним елементом змісту кожної функції договору, тобто слід сказати, що у функціях договору проявляється його здатність досягнення суб'єктами власної мети, а ефективність функцій договору пов'язується з досягненням тих цілей, які стоять перед договором [35, с. 162–163]. Оскільки, договір із його певним змістом впливає на правовідносини, а також тільки договір указує на те, яким чином мають відбуватися дії його сторін у часі та за якими напрямками, то значення, договору безсумнівно, пов'язане з його функціями.

Функції нормативно-правового договору визначають та вказують на його роль у суспільстві та в державі. Оскільки, функції виявляють роль договору, тобто вказують та визначають основні напрями його дії на суспільні відносини, то, можна сказати, що роль договору опосередковано являє собою його функції, але тільки ті, що реалізовані на практиці при його укладенні, зміні та виконанні.

Поняття функції договору і його завдання (мета), роль, значення не є тотожними і ототожнювати їх не слід, адже останні належать до складу функції, як елементи, що розкривають їх сутність. Таким чином, вважаємо, що функції нормативно-правового договору, окрім його ознак, розкривають його сутність, завдання, основні напрями дії, роль та значення, а також є специфічним проявом реалізації його властивостей та специфічних рис.

На підставі аналізу наукової літератури щодо функцій нормативно-правового договору можна зробити висновок, що йому характерними є усі функції, які є характерними договору як правовому інституту. І тому досить вдалими та правильно визначеними є функції договору, з якими слід погодитися, яких було визначено Н.М. Пархоменко в її дисертаційному дослідженні [35, с. 170–175]. Як зазначає М.М. Розенталь, функції договору можна поділити на три види: загальні (основні), спеціальні і конкретні [133, с. 404]. Таким чином, виходячи із зазначеного та спираючись на дослідження Н.М. Пархоменко, вважаємо, що функціями

нормативно-правового договору в залежності від результату дії договору на суспільні відносини та з точки зору визначення договору як правової форми забезпечення інтересів і прав суб'єктів цих відносин є:

1. Загальні функції нормативно-правового договору – функції, які є характерними договору як правовому інституту, та йому як одному з видів такого договору:

1) інформаційна або комунікативна – полягає в інформуванні сторін договору щодо його умов, змісту, результату, значення та ролі, а також ще полягає у тому, що в результаті укладення договору та його оформлення відбувається точна фіксація волі сторін, які досягли згоди з приводу умов, на яких його було укладено, та по тих правах та обов'язках, які виникають на підставі даного, конкретного договору;

2) програмна – означає, що договір, а саме його зміст, містить в собі конкретну програму поведінки його сторін, тобто конкретні, чітко визначені та сформульовані правила поведінки, у визначених умовах часу і простору. Такі правила поведінки визначаються в результаті того, що згода сторін у договорі має волевий характер, а їх дії щодо досягнення певного результату – цілеспрямований характер;

3) координаційна функція – ця функція тісно пов'язана з програмною, оскільки договір програмує поведінку, визначає правила поведінки його учасників на чітко визначених координаційних підставах;

4) гарантійна або стимулююча – укладаючи договір сторони передбачають у своїх взаємовідносинах конкретні заходи впливу одне на одного, які мають стимулюючий характер. Це має вираження у забезпеченні виконання умов договору санкційними заходами: штраф, пеня, застава, гарантії, пільгові умови тощо. Стимулююча функція договору характеризується сприянням здійсненню заходів щодо розвитку пріоритетних галузей економічних, політичних і культурних відносин, вирішенню соціальних проблем;

5) ініціативна – її суть полягає у тому, що договір, як результат узгодження волі сторін на встановлення певного роду прав і обов'язків, є у той же час актом ініціативним, в якому суб'єктами реалізується не тільки їх рівність, свобода, право на домовленість, правосуб'єктність, але і диспозитивність. Як зазначає, А.Б. Грушин,

ініціативність, тобто реалізована на практиці диспозитивність, та диспозитивність у договірних відносинах зводиться до трьох основних моментів: у виборі способів і форм укладення договору, визначенні змісту договору, у встановленні санкцій. Інтерес спонукає до прояву ініціативи в рамках диспозитивності, оскільки учасникам правовідношення надається можливість досягти згоди [134, с. 180];

6) організаційна функція. За допомогою укладення нормативно-правових договорів забезпечуються необхідні зв'язки між державами, державою і міжнародною організацією, між органами влади, між органами влади та юридичними особами, між органами влади фізичними особами – підприємцями, між органами влади фізичними особами, що дає змогу задоволення державних потреб, потреб місцевого значення, тобто відповідно-адміністративно-територіальної одиниці, потреб органів влади, особистих потреб юридичних та фізичних осіб у поєднанні з інтересами суспільства;

7) регулююча – шляхом укладення договорів відбувається реалізація основної функції права, а саме регулювання суспільних відносин для безконфліктного існування всіх суб'єктів суспільного життя, їх функціонування згідно з вимогами об'єктивних законів суспільного розвитку;

8) захисна – полягає у точному та неухильному дотриманні сторонами усіх умов договору – адекватне, точне, правильне виконання обов'язків і здійснення прав, що виникають на його підставі. Договір є найважливішим засобом підтримання і зміцнення договірної дисципліни. Формами реалізації цієї функції є примусове виконання мір захисту і відповідальності;

9) орієнтаційна – можливість укладення договору, а також його зміст дає вказівку на припустимі, соціально-прийнятні безконфліктні шляхи, засоби задоволення потреб, запитів всіх учасників суспільного життя [35, с. 170–175].

2. Спеціальні та конкретні функції нормативно-правового договору – це функції, які безпосередньо пов'язані із загальними функціями цього договору, однак характерними є тільки йому, тобто характеризують окремі сторони такого договору. Такими функціями, на наш погляд, є: 1) нормотворча функція – полягає у тому, що результатом укладення нормативно-правового договору на підставі взаємної

домовленості сторін є створення та встановлення норми права – договірної норми;

2) публічно-владна функція – оскільки однією із сторін нормативно-правового договору завжди є суб'єкт владних повноважень – держава чи орган влади, то цей суб'єкт, завжди, при укладенні такого договору, маючи певні публічно-владні повноваження, реалізує покладену на нього державою, управлінську функцію;

3) праводоповнююча функція – полягає у тому, що деякі нормативно-правові договори: а) укладаються з метою доповнення та конкретизації певних нормативно-правових актів чинного законодавства; б) можуть бути підставою для укладення договорів з метою реалізації норм, що в ньому містяться; 4) правозастосовна функція – на підставі укладення договору, визначення його змісту, умов, прав та обов'язків сторін, а також їх правил поведінки відбувається поширення загальних правил, зафіксованих у нормі договору, на конкретні життєві обставини; 5) функція «публічного інтересу» – метою договору є задоволення потреб державного та місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому, тобто має суттєве значення для суспільного та державного інтересів, а також відіграє певну роль у розвитку держави та її відповідних адміністративно-територіальних одиниць; 6) соціальна функція – нормативно-правовий договір сприяє забезпеченню суспільної стабільності, захистові та підтримці суспільних інтересів, розвитку держави, а також сприяє – дотриманню прав і свобод людини та громадянина, забезпеченості зайнятості населення, ефективного та раціонального використання державного та комунального майна, збільшенню розміру дохідної частини державного та місцевих бюджетів тощо.

Слід сказати, що зазначений вище перелік конкретних функцій нормативно-правового договору може доповнювати в залежності від його видів.

Отже, дослідження сутності та функцій нормативно-правового договору України дало змогу зробити висновок про те, що: 1) основними особливостями нормативно-правового договору, що відрізняють його від індивідуально-правового договору, є: а) нормативність змісту – встановлення договором та закріплення в ньому норм права – договірних норм; б) однією із сторін договору завжди є суб'єкт публічно-правових відносин, тобто той, що має владні повноваження та є суб'єктом

правотворчості; в) він є джерелом права, самосійним елементом механізму правового регулювання, тобто його формою – нормативно-правове регулювання; 2) нормативно-правовий договір – це добровільна, взаємна, у більшості випадків двостороння, письмова домовленість, однією із сторін якої завжди є орган влади, як суб'єкт правотворчості, яка встановлює договірні норми права, що охороняються та забезпечуються державою, та може бути підставою для виникнення, зміни та припинення певних правовідносин.

2.2. Класифікація нормативно-правових договорів

Класифікація нормативно-правових договорів є важливою для розкриття їх сутності, адже тільки завдяки визначенню ознак, особливостей та функцій видів нормативно-правового договору можна повністю зрозуміти його як цілісне явище та правову категорію і визначити його вплив на суспільство та значення для правового життя суверенної України.

Термін «класифікація» (французкою, англійською мовами – classification) походить від латинського classis – розряд, клас і facio – роблю, розкладаю. Енциклопедичні словники визначають класифікацію як: систему супідрядних понять (класів об'єктів) якої-небудь області знання або діяльності людини, що часто представляється у вигляді різних за формою схем (таблиць) і використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів, а також для точного орієнтування у різноманітті понять або відповідних об'єктів; систему розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями; класифікацією називається система розміщення предметів за класами на підставі схожості цих предметів у середині класу та їх відмінності від предметів інших класів [135; 136, с. 175]. Відомо, що класифікація є однією з наукових форм систематизації наукового знання та яка може бути визначена як багатоступеневий, послідовний процес поділу загального обсягу будь-якого поняття з метою отримання нових знань стосовно членів поділу [35, с. 22].

Отже, на наш погляд, класифікація – це такий спосіб дослідження аналізу та розкриття сутності явищ, за допомогою якого відбувається розподіл по групах, у залежності від загальних, суттєво важливих, спеціальних ознак схожості та відмінності цих явищ, тобто розподіл є кінцевим етапом проведення класифікації, а передують йому такі методи дослідження, як синтез та аналіз. На думку, М.Ф. Веденова, В.І. Крем'янського основним завданням способу дослідження, здійсненого в рамках класифікації – знайти в багатоманітності явищ, у множині властивостей те головне і суттєве, що становить похідну основу [137, с. 12].

Класифікація об'єкта, що досліджується, характеризується якнайменше двома елементами: 1) напрямом, в якому має проводитися класифікація об'єкта (вона може бути структурною, горизонтальною, вертикальною, генетичною); 2) сукупністю тих сторін, тих властивостей досліджуваного об'єкта, які визначаються в як підстава його розподілу, при цьому окреслюються окремі межі цього розподілу [138, с. 63–64].

Слід сказати, що результатом класифікації є система підпорядкованих понять, які разом становлять єдине ціле. Відповідно до характеру підстав, які використовують при поділі поняття, у сучасній науці, розрізняють два види класифікації: природну і штучну. Якщо класифікація здійснюється на підставі суттєвих ознак об'єкта дослідження, то така класифікація називається природною. Якщо ж класифікація здійснюється на підставі несуттєвих ознак об'єкта, то вона має назву штучної [35, с. 22].

При дослідженні нормативно-правових договорів, необхідно використовувати природну класифікацію, тобто виявляти суттєві спільні та відмінні риси між різними договорами, в результаті чого і здійснювати їх розподіл.

Класифікація нормативно-правових договорів – це такий спосіб дослідження договорів, у результаті якого виокремлюються їх види, враховуючи загальні, суттєво важливі, спеціальні ознаки схожості та відмінності цих видів. Підставою виокремлення таких видів може бути предмет правового регулювання, а саме вид суспільних відносин, зміст, характер правовідносин, форма укладення договору, мета та інші критерії, відповідно до яких нормативно-правові договори можна

поділити на ряд видів, тобто класифікація договорів завжди відбувається на підставі певної ознаки.

Серед зарубіжних та вітчизняних вчених існують різні точки зору щодо класифікації та видів нормативно-правових договорів у залежності від різних ознак.

Так, Н.М. Пархоменко до нормативно-правових договорів зараховує [35, с. 24–37, 50–54]:

1. Якщо договір є формою вираження права:

1) колективний договір є нормативно-правовим договором у трудовому праві, який створює певні правові зв'язки між трудовим колективом;

2) федеративний договір. Договори, що використовуються в державному (конституційному) праві, укладаються між державами та/або державними утвореннями, які належать до складу федеративних, конфедеративних держав, і виступають поза рамками юридичної особи. Змістом таких договорів є питання національно-державного устрою, здійснення функцій влади у галузі економічного, політичного та соціального життя суспільства, статусу держав, їх об'єднань тощо. Такий договір укладається у складних за устроєм (федеративних, конфедеративних) державах, які утворюються шляхом об'єднання ряду державних утворень або країн, та служить їх юридичною першоосновою. Так, наприклад, з історії є відомим такий договір: після перемоги Пруссії в Австро-Пруській війні 1866 року було укладено договір про об'єднання 17 німецьких держав у Північнонімецький Союз. Наступним кроком було створення «вічного союзу», який отримав назву Німецької Імперії. У квітні 1871 р. Конституція Німеччини зафіксувала створення «союзної території», що складалася з кількох держав [31, с.186].

Якщо звернутися до досвіду України, то договірний процес між радянськими республіками активно розвивався до створення СРСР. Республіки уклали між собою ряд договорів із загальних питань міждержавного співробітництва – політичного, економічного, військового тощо. На їх основі формувалися нові взаємозв'язки між державними органами республік, укладалися договори з конкретних питань взаємодії. Наприклад, Союзний робочо-селянський договір між РСФРР й УСРР (1920 р.), Союзний договір про утворення Федеративного Союзу соціалістичних

Радянських республік Закавказзя (1922 р.) тощо [31, с. 187]. Завершенням об'єднувального процесу став договір про створення СРСР 30 грудня 1922 р. [139, с. 20], якого було включено як другий розділ до Конституції СРСР.

Виходячи із засад загального праворозуміння та державотворення федеративний договір має: юридично закріплювати реально існуючу різнотипність суб'єктів федерації, їх національно-державні утворення (республіки, краї, області, автономні округи тощо); визначати та закріплювати рівність усіх суб'єктів у правах та повноваженнях, а також обов'язках у соціальній, економічній та культурній сферах; обумовлювати коло повноважень, які належать до спільного відання федеральних органів державної влади та органів влади суб'єктів федерації. Що ж стосується конфедерації, то правовою основою її утворення є союзний договір, змістом якого є мета та умови укладення. Отже, союзний договір – це угода, яку може бути визначено як спосіб регулювання міждержавних відносин між кількома державними утвореннями або країнами (штатами, кантонами, республіками тощо), що мають ознаки державного суверенітету, з метою здійснення спільних для всіх суб'єктів завдань [35, с. 26–27].

Виходячи із вищезазначеного, уявляється, прикладом федеративних нормативно-правових договорів конфедерації можуть бути: 1) недіючий уже Пакт про створення Конфедерації Сенегамбія (проіснувала до 1989 р.), підписаний у грудні 1981 р. Республікою Сенегал і Республікою Гамбія; 2) діючі, сучасні договори Європейського Союзу, який, на думку деяких вчених – дослідників Європейського Союзу, є конфедерацією [140, с. 50–58; 141, с. 115–123] (Додаток А);

3) конституційний договір – за своєю суттю є тим особливим джерелом права, у створенні якого одночасно можуть брати участь усі гілки державної влади, та який визначає засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування; 4) міжнародний договір – це угода між державами чи іншими суб'єктами міжнародного права.

2. Якщо договір є формою реалізації норм права – це адміністративний договір.

Ю.О. Тихомиров вважає, що видами нормативно-правових договорів є:

1. З урахуванням суб'єктів і змісту договору:

1) установчі договори (договори заснування) – присвячуються звичайно інституціональним питанням – статусу держав, їхніх об'єднань, взаємовідносинам суб'єктів федерації, статусу державних органів тощо;

2) компетаційно-розподільчі договори – це договори, що регулюють внутрішньофедеральні відносини. До їхнього числа можна зараховувати Федеративний договір, що складається з таких договорів: про розмежування предметів ведення і повноважень між федеральними органами державної влади Російської Федерації та органами влади республік у складі Федерації, країв, областей, міст Москви і Санкт-Петербурга, автономної області і автономних округів. Прикладами вищезазначених договорів є: договір Російської Федерації і Республіки Татарстан «Про розмежування предметів ведення й взаємному делегуванні повноважень між органами державної влади Російської Федерації й органами державної влади Республіки Татарстан» (лютий 1994 р.), компетаційні договори вузького змісту між Урядом і міністерствами Росії з урядами і міністерствами, тощо;

3) договори про делегування повноважень – коли один орган передає за згодою іншому органу частину своїх повноважень. Така передача має на меті забезпечити більш ефективне виконання тих або інших повноважень у конкретній ситуації. Повноваження передаються не остаточно, на певний або невизначений строк, на розсуд того органу, якому вони належать відповідно до закону. Відбувається цей процес переважно в системі виконавчої влади. Договори про делегування повноважень є внутрішньодержавними договорами. Інколи деякі з внутрішньодержавних договорів виходять із норм Конституції;

4) програмно-політичні договори про дружбу та співробітництво, що становлять правовий фундамент для формування відносин між державами і державними утвореннями, в яких визнається та підтверджується суверенітет держав, територіальна цінність і непорушність кордонів, гарантії для громадян обох сторін, визначаються напрямки співробітництва і сфери спільної та погодженої діяльності. Передбачаються субдомовленості, які мають бути

укладеними в економічній, соціальній, військовій та іншій сферах. Договори програмно-політичного типу характерними для відносин усередині федерації. Наприклад, це такі договори: договір між РСФСР і БССР (18 грудня 1990 р.), договір між Казахською і Українською радянськими соціалістичними республіками (лютий 1991 р.) тощо;

5) функціонально-управлінські угоди. Їхніми суб'єктами є уряди, міністерства та відомства, які встановлюють в угодах загальні завдання, сфери співробітництва, способи спільного вирішення питань, використання майна, обсяги поставок товарів, програми тощо. Прикладом таких угод можуть бути: Угода про взаємовідносини між Держзбитом СРСР і Держзбитом Латвійської РСР щодо формування та реалізації плану матеріально-технічного забезпечення на 1990 р. (27 жовтня 1989 р.), Договір про співробітництво між міністерствами сільського господарства Литви, Латвії й Естонії (травень 1990 р.) та ін.;

6) договори між державними і недержавними структурами. Вони укладаються на всіх рівнях і стосуються погодженої політики у сфері соціальних і трудових відносин, оплати праці, підтримки малого і середнього бізнесу. Зокрема, на загальнодержавному рівні прикладом може бути Генеральна угода від 20 грудня 2001 р. між загальноросійськими об'єднаннями профспілок, загальноросійськими об'єднаннями роботодавців і урядом Російської федерації на 2002–2004 рр., в якому визначено пріоритетні напрямки розвитку економічного розвитку Федерації, а на місцевому рівні – у Тверській області щорічно укладаються угоди між обласною адміністрацією й організаціями підприємців про заходи підтримки підприємництва;

7) договори про цивільну згоду; 8) міжнародні договори.

2. У залежності від предмета правового регулювання: 1) оплатні; 2) безоплатні.

3. За суб'єктами і сферою застосування: 1) у галузі праці (колективні); 2) міждержавні (між суб'єктами федерації, з іноземними державами); управлінські (між урядом і місцевими радами, міністерством і підприємством); 3) суспільні (між мешканцями міст і республік тощо) 4) інші [31, с. 184–198].

О.О. Мясін, досліджуючи види нормативно-правових договорів зазначає, що такими видами є:

1. У залежності від кількості сторін договору: 1) двосторонні; 2) багатосторонні [полісуб'єктні (наприклад, федеративний договір)].

2. По відношенню до джерел права: 1) договори – джерела права, що укладають між суб'єктами, яким присвоєна нормативна влада; 2) договори – «предджерела» права, які набувають значення джерел права за умови державної санкції.

3. У залежності від оформлення договірних норм (нормативних приписів) (у термінологічному аспекті): 1) договори у вигляді договору; 2) договори у вигляді угоди. Умовність наведеного розподілу допускає сполучення різних критеріїв нормативних договорів, включаючи їх внутрішню та зовнішню сфери.

4. Нормативно-правові договори з урахуванням їх ролі, змісту, цілей, які переслідували сторони при укладенні договору А.А. Мясін поділяє на такі самі договори, як і Ю.О. Тихомиров, а саме: 1) установчі договори; 2) компетенційно-розмежувальні угоди; 3) угоди про делегування повноважень; 4) програмно-політичні договори про дружбу й співробітництво; 5) функціонально-забезпечувальні угоди; 6) договори між державними і недержавними структурами; 7) договори про цивільну згоду; 8) міжнародні договори, і тільки додає до них ще 9) колективні договори.

5. Залежно від форми правотворчої діяльності, за якої застосовується договір: 1) між державними суб'єктами права (при безпосередній державній правотворчості (наприклад, міжсуб'єктні договори)); 2) між державними і недержавними суб'єктами права (спільна правотворчість) зокрема, наприклад, Генеральна угода між Урядом РФ, загальноросійськими об'єднаннями профспілок, загальноросійськими об'єднаннями роботодавців на 2002–2004 рр.; 3) між недержавними суб'єктами права (санкціоноване недержавна правотворчість) – колективні трудові договори.

6. Залежно від складу суб'єктів: 1) рівностатусні договори – укладаються між суб'єктами права, що володіють формально або практично рівним правовим

статусом (між державами, між суб'єктами федеративних держав, між державними органами); 2) нерівностатусні – укладаються між суб'єктами права споконвічно нерівними (іноді аж до відносин підпорядкування) за своїм статусом (між федеративною державою та її його суб'єктом, між суб'єктом федеративної держави та муніципальним утворенням).

7. За дією у просторі: 1) міждержавні договори; 2) внутрішньодержавні: а) загальнодержавні (наприклад, Федеративний договір 1992 р.); б) міжрегіональні – договори між суб'єктами Російської Федерації; в) внутрішньорегіональні – договори між суб'єктами Російської Федерації та муніципальними утвореннями (наприклад, договір про розмежування повноважень із питань утримання та використання муніципального житлового фонду між містом Саранськом і Жовтневим районом міста (10 квітня 2000 р.)).

8. За дією у часі: 1) строкові [наприклад, колективні договори (відповідно до Трудового Кодексу Російської Федерації колективні трудові договори можуть укладатися на строк від одного до трьох років)]; 2) безстрокові (наприклад, Договір між Білорусією і Російською Федерацією про утворення союзної держави, міжнародні договори).

9. У залежності від кола суб'єктів можна виокремити: 1) договори загальної дії – універсальні договори, що регулюють різногалузеві відносини, як економічні, так і політичні, військові, забезпечення безпеки та співробітництва тощо (наприклад, Договір Російської Федерації і Республіки Татарстан); 2) спеціальні договори – договори, що предметом регулювання мають більш вузьке коло питань взаємовідносин між сторонами договору (наприклад, Угода між Республікою Мордовія та Республікою Татарстан «Про координацію дій по розвитку сільського господарства й установленню режиму обміну продукцією сільського господарства від 16 березня 2001 р.).

10. За галузевою приналежністю: міжнародні; конституційні; адміністративні; трудові; фінансові тощо [28, с. 58–71].

І.В. Лексін класифікує нормативно-правові договори так:

1. За дією у просторі: 1) договори, що діють на всій території країни; 2) договори, що діють на території окремих територіальних одиниць (одного чи декількох суб'єктів федерації або муніципальних утворень).

2. За часом дії: 1) строкові договори; 2) договори невизначено-тривалої дії.

3. За характером приписів, що містяться у договорі: 1) загальнозакріпні; 2) оперативні (про пролонгації, про припинення дії раніше укладеного договору тощо).

4. За місцем у системі джерел права (по юридичній чинності): 1) договори, які мають конституційне значення; 2) які мають пріоритет перед положеннями федерального закону; відповідно до Конституції РФ такими договорами є міжнародні договори Російської Федерації, що набрали чинності та ратифіковані (або схвалені в інший спосіб у формі федерального закону); 3) які мають чинність федерального закону; відповідно до п. 9 ст. 26.7 Федерального закону «Про загальні принципи організації законодавчих (представницьких) і виконавчих органів державної влади суб'єктів Російської Федерації» такими є затверджені федеральним законом договори про розмежування предметів ведення та повноважень між органами державної влади Російської Федерації та її суб'єктів; 4) які мають підзаконне значення (що найбільше часто зустрічається у світовій практиці): укладаються у випадках, установлених законом, та на виконання закону, тобто з питань, передбачених законом.

5. За складом суб'єктів:

1) однорівневі договори – укладаються між двома або кількома самостійними стосовно один одного співтовариствами у межах однієї держави (суб'єктами федерації, муніципальними утвореннями) або органами влади відповідних співтовариств (предметом таких договорів є, як правило, співробітництво у конкретних сферах діяльності); між суверенними державами (наприклад, про утворення федерації); між суб'єктами Російської Федерації та суб'єктами закордонних федерацій або адміністративно-територіальними утвореннями унітарних держав (або між органами публічної влади відповідних територій); договори муніципальних утворень з адміністративно-територіальними одиницями

закордонних держав. Однорівневі договори також є можливими й між органами виконавчої влади Російської Федерації (або між виконавчими органами державної влади суб'єкта Федерації), хоча такі договори мають адміністративний характер;

2) багаторівневі. У «багаторівневих» договорах, як правило, з одного боку є федеральні або центральні в унітарній державі органи державної влади, з іншого – регіональні (суб'єкта федерації) або обласні, місцеві (унітарної держави). Можливе укладення договору між органами влади двох або декількох територіальних утворень, що належать до різних рівнів територіального устрою (наприклад, суб'єкта федерації та муніципального утворення, муніципальних утворень різного рівня). Такі договори можуть бути націленими як на спільне здійснення, регулювання діяльності з питань спільного ведення або діяльності стосовно окремих природних об'єктів, об'єктів власності тощо, так і на розмежування компетенції між відповідними рівнями влади;

3) проміжні договори – ті, що займають проміжне положення між «однорівневими» та «багаторівневими» договорами. Це такі договори, як договори між органами державної влади та недержавними об'єднаннями – міжнародними та міжрегіональними організаціями; договори про взаємовідносини (основи взаємовідносин) або про розподіл компетенції між територіально об'єднаними, але конституційно рівноправними суб'єктами Федерації – краєм (областями) і автономними округами, що входять до їхнього складу, – або між відповідними державними установами.

6. Залежно від природи публічно-владних повноважень, якими наділено органи, що їх укладають: 1) договори між державами або державними утвореннями, органами державної влади або іншими державними органами, що належить як до одного, так і до двох рівнів влади; причому, ці договори можуть бути як внутрішньодержавними, так і міжнародними; 2) договори між державами (державними утвореннями, органами державної влади) і міжнародними (у тому числі так званими наддержавними, або наднаціональними) організаціями; 3) договори між державними органами та організаціями міжрегіональної взаємодії; 4) договори між міжрегіональними організаціями (причому в рамках як однієї, так і

декількох держав); 5) договори між органами державної влади та органами місцевого самоврядування; 6) договори між органами державної влади та міжмуніципальними організаціями; 7) договори між органами місцевого самоврядування або муніципальними утвореннями; 8) договори між міжмуніципальними організаціями.

Слід сказати, що органи державної влади можуть укласти договір не тільки від свого імені, але й від імені держави або державного утворення, яких вони представляють. Наприклад, однакові за природою міжнародні договори можуть бути міждержавними, міжурядовими, міжвідомчими. При цьому усі ці договори укладаються безпосередньо органами державної влади, але йменуються (незалежно від того, від імені якого суб'єкта укладається договір) міжнародними договорами для певної держави. Договори суб'єктів Федерації відповідно до регіональних законів можуть бути міжрегіональними, міжпарламентськими, міжурядовими, міжвідомчими.

7. Залежно від характеру норм, що в них переважають: 1) «установчі» договори – закріплюють вихідні положення у певній сфері; 2) «конкретизуючі» договори – розвивають вихідні положення у певній сфері; 3) договори, що є безпосередніми джерелами конституційного права або, так звані, конституційно-правові договори у вузькому розумінні, головним призначенням яких є регулювання конституційних правовідносин; 4) непрямі договори – спрямовані, у першу чергу, на регулювання відносин, що належать до міжнародного або адміністративного права, та містять окремі конституційно-правові норми або просто відтворюють положення інших джерел конституційного права; 5) договори, норми яких безпосередньо регулюють суспільні відносини (встановлюють, змінюють, доповнюють ті або інші правила); 6) договори, норми яких регламентують застосування існуючих джерел права або їхніх окремих норм (поширюють їх дію на ту чи іншу територію, обмежують або припиняють їхню дію взагалі або на певній території); 7) договори, норми яких зобов'язують сторони підготувати, розглянути проект (проекти) нового джерела права.

8. Залежно від того, із чого складається територія дії договорів: 1) зовнішні договори. «Зовнішній» – договір органів публічної влади, території юрисдикції яких не перетинаються (наприклад, міжнародний або міжрегіональний договір). Територія дії такого договору складається із сукупності територій юрисдикції його учасників (сторін); 2) внутрішні договори. «Внутрішнім» є договір, територія юрисдикції одного з учасників якого включає територію юрисдикції іншого учасника (інших учасників) договору (договори про розмежування компетенції між органами державної влади Федерації та її суб'єктами, угоди про передачу здійснення частини повноважень між двома рівнями влади, договори між органами державної влади суб'єкта Федерації й органами місцевого самоврядування на території цього суб'єкта тощо) [27, с. 45–53].

О.В. Ширабон у своєму дисертаційному дослідженні «Нормативно-правовий договір як джерело сучасного російського права» виокремлює та обґрунтовує такі види нормативно-правових договорів:

1. Залежно від галузевої приналежності: 1) конституційні нормативно-правові договори; 2) адміністративні (сформовані в рамках адміністративного права) нормативно-правові договори; 3) нормативно-правові договори у сфері трудового права; 4) нормативно-правові договори у сфері цивільного права; 5) міжнародно-правові договори.

2. Залежно від статусу суб'єктів, що вступають у договірні правовідносини: 1) координаційні договори – договори, укладені між суб'єктами, що фактично мають рівний статус. Це такі договори, як: міжнародні договори Російської Федерації; договори й угоди про міжнародні й зовнішньоекономічні зв'язки суб'єктів Російської Федерації; договори й угоди між суб'єктами Російської Федерації (міжрегіональні); договори й угоди між органами місцевого самоврядування (міжмуніципальні); міжвідомчі договори й угоди; 2) субординаційні договори – договори про розмежування предметів ведення та повноважень між Російською Федерацією й органами державної влади суб'єктів Російської Федерації (внутрішньо-федеральні договори); договори й угоди між органами державної влади й місцевого самоврядування; договори й угоди у сфері

соціально-трудових відносин; договори й угоди органів влади з комерційними організаціями [30, с. 95–98].

Виходячи із вищесказаного, можна зробити висновок, що в літературі немає єдиного підходу до класифікації нормативно-правових договорів. Слід також сказати, що федеративний договір, який зазначеними вище вченими виокремлюється як вид нормативно-правового договору, на наш погляд, враховуючи ознаки, форму державного устрою української держави, не є характерним для України, тобто не є видом її нормативно-правового договору.

Отже, у залежності від вищезазначених точок зору щодо класифікації нормативно-правових договорів та їх видів, враховуючи їх та ознаки, функції нормативно-правового договору, яких було нами визначено та розкрито, нормативно-правові договори України можна класифікувати (загальна класифікація):

1. Залежно від суб'єктів та змісту договору: 1) договори заснування; 2) договори про делегування повноважень; 3) договори про дружбу та співробітництво; 4) функціонально-управлінські договори; 5) договори між органами влади та недержавними структурами (юридичними особами); 6) договори між органами влади та фізичними особами-підприємцями або фізичними особами; 7) колективні договори; 8) міжнародні договори.
2. Залежно від форми правотворчої діяльності, за якої застосовується договір: 1) між державними суб'єктами права (при безпосередній державній правотворчості; 2) між державними й недержавними суб'єктами права.
3. Залежно від складу суб'єктів: 1) рівностатусні договори (між державами, між органами влади); 2) нерівностатусні (між органом влади та юридичною або фізичною особою або фізичною особою-підприємцем); 3) однорівневі договори; 4) багаторівневі; 5) проміжні договори – ті, які займають проміжне положення між «однорівневими» та «багаторівневими» договорами.
4. У залежності від кола суб'єктів: 1) договори загальної дії; 2) спеціальні договори.
5. Залежно від природи публічно-владних повноважень, якими наділено органи, що їх укладають, та видів суб'єктів права та органів влади: 1) між державами або їх органами влади; 2) між державою або її органом влади та міжнародною організацією; 3) між органами державної влади; 4) між органом державної влади та

органом місцевого самоврядування; 5) між органами місцевого самоврядування; 6) між органом державної влади – юридичною особою (підприємство, установа, організація незалежно від форми власності); 7) між органом місцевого самоврядування – юридичною особою (підприємство, установа, організація незалежно від форми власності); 8) між органом державної влади та фізичною особою-підприємцем; 9) між органом місцевого самоврядування – фізичною особою-підприємцем; 10) між органом державної влади – фізичною особою (наприклад, договір оренди приміщення державної форми власності); 11) між органом місцевого самоврядування – фізичною особою (наприклад, договір оренди землі комунальної форми власності).

6. У залежності від первинної кількості суб'єктів написання договору: 1) двосторонній; 2) односторонній – фактично складає його спочатку одна сторона – орган державної влади, а потім укладають дві сторони (типовий договір).

7. За характером поширення дії договору: 1) договір, дія якого поширюється на широке коло осіб (характерну численність і невизначеність адресатів); 2) договір, дія якого поширюється на вузьке коло осіб; 3) договір, дія якого поширюється на одного індивідуального суб'єкта.

8. У залежності від строку дії договору (за часом дії або за дією у часі): 1) короткострокові договори (дія договору 1 рік); 2) середньострокові – від 1 року до 5 років; 3) довгострокові – договір може діяти тривалий час (більше 5 років); 4) безстрокові – не має терміну дії, тобто постійні; 5) договори невизначено-тривалої дії – договори, дію яких у ньому не визначено.

9. Залежно від кількості застосування: 1) договір, який розраховано на тривале багаторазове застосування; 2) договір, який розраховано на тривале одноразове застосування.

10. За дією у просторі: 1) міждержавні договори (міжнародні); 2) внутрішньодержавні: а) загальнодержавні; б) договори між адміністративно-територіальними одиницями (область, місто, село, селище); 3) договори, що діють на всій території країни; 2) договори, що діють на території окремих територіальних одиниць.

11. Залежно від того, із чого складається територія дії договорів: 1) зовнішні договори; 2) внутрішні договори.

12. У залежності від характеру еквівалентності: 1) безоплатні; 2) оплатні.

13. Від форми договору: 1) письмовий договір; 2) письмовий договір з

нотаріальним посвідченням. 14. Залежно від значення для законодавства та результату укладення договору: 1) нормативно-правові договори, що укладаються для доповнення та конкретизації певних нормативно-правових актів чинного законодавства; 2) договори, що можуть бути підставою для укладення договорів (іншого нормативно-правового договору чи індивідуально-правового договору) з метою реалізації норм, що в ньому містяться (типовий договір). 15. У залежності від характеру визначеності умов договору: 1) договір із заздалегідь визначеними умовами, одні з яких є обов'язковими для сторін, інші мають рекомендаційний характер (типовий договір); 2) договір, умови якого визначаються в результаті попередньої та фактичної домовленості сторін. 16. У залежності від правового акта, який затверджує договір: 1) договір, що є затвердженим законом; 2) договір, що затверджується підзаконним нормативно-правовим актом (рішенням, наказом, постановою тощо).

Слід сказати, що типовий договір може бути міжнародним, адміністративним та колективним нормативно-правовим договором. Приклад такого договору в Україні наведено у Додатку Б.

Отже, враховуючи зазначену вище класифікацію нормативно-правових договорів, основними видами нормативно-правових договорів, характерними для України, які тією чи іншою мірою належать до всіх вищезазначених видів, є такі договори, залежно від сфери суспільних відносин, які регулюють договори, від основного суб'єкта укладення договору та галузей права, як: міжнародні нормативно-правові договори, конституційні нормативно-правові договори, адміністративні нормативно-правові договори, колективні нормативно-правові договори.

2.3. Поняття та стадії договірнього процесу

Нормативно-правовий договір є договором, який установлює норми права, тобто встановлює певні правила поведінки як для сторін договору, так і для його користувачів, а також встановлює, змінює та припиняє певний вид правовідносин.

Таким чином, нормативно-правовий договір як цілісне правове явище має у загальному значення для суспільства та держави в цілому, забезпечує реалізацію публічного інтересу, а також відіграє суттєву роль як джерело права. Розкриття ролі, а також змісту та сутності договору, відбувається за допомогою, окрім визначення поняття, ознак та функцій нормативно-правового договору, визначення та розкриття порядку його укладення, зміни, розірвання та визначення відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, тобто договірного процесу.

Договірний процес нормативно-правового договору за сферою діяльності та видом суспільно-правових відносин є різновидом юридичного процесу, містить в собі правотворчий, правореалізаційний та правоохоронний процеси. Для з'ясування сутності договірного процесу, окрім його поняття, особливостей функцій та ознак необхідно розкрити поняття та особливості зазначених процесів.

Правотворчі, правореалізаційні та правоохоронні процеси як різновиди юридичного процесу здійснюються за певними принципами – основними ідеями, вихідними засадами його формування, розвитку і функціонування. Як зазначають О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, принципи, властиві юридичному процесу, можна поділити на загальноправові, що належать до юридичного процесу, як частини права; загальнопроцесуальні, які властиві саме юридичному процесу у всіх його видах; видові, за якими здійснюються окремі види юридичного процесу [61, с. 314].

Серед загальноправових принципів, що властиві юридичному процесу в загальнотеоретичній юриспруденції, визначають: 1) принцип загальнообов'язковості процесуальних норм для всіх соціальних суб'єктів та пріоритету цих норм перед усіма іншими соціальними нормами; 2) принцип законності та юридичної гарантованості процесуальних прав особи, встановлених законом, пов'язаність нормами закону діяльності усіх посадових осіб і державних органів; 3) принцип верховенства закону, закріплюючий вищу юридичну силу норм конституції та законів над іншими нормативно-правовими актами, несуперечливість правових норм; 4) принцип процесуальної справедливості відбиває загальносоціальну сутність юридичного процесу, прагнення до пошуку компромісу між учасниками відносин,

відповідність дій їх соціальним наслідкам, наявність певних процесуальних механізмів; 5) принцип процесуальної рівності закріплює рівний правовий процесуальний статус усіх членів суспільства, відсутність будь-яких форм обмеження процесуальних прав особи за ознаками соціальної, расової, національної, мовної, релігійної належності тощо; 6) принцип юридичної відповідальності суб'єктів юридичного процесу за порушення процесуальних норм. Окрім загальноправових принципів юридичний процес здійснюється з дотриманням загальнопроцесуальних принципів. серед яких можна назвати: принцип гласності юридичного процесу, що встановлює відкритість і прозорість юридичного процесу для членів суспільства; принцип змагальності юридичного процесу, який полягає у доведенні й обґрунтуванні кожною особою власної точки зору; принцип дотримання компетенції при прийнятті нормативних і ненормативних правових актів; принцип юридичної сили й обов'язкового характеру прийнятих правових процесуальних актів; принцип дії конституційного і судового контролю у процесуальній сфері; принцип поєднання публічної і приватної ініціативи при порушенні юридичного процесу; принцип оптимального поєднання одноособовості та колегіальності в юридичному процесі; принцип оптимального поєднання усності і писемності юридичного процесу; принцип особливого процесуального захисту соціально незахищених прошарків населення. Разом із загальноправовими і загальнопроцесуальними принципами існують також принципи, притаманні окремим видам юридичного процесу [61, с. 314–315].

Стосовно визначення поняття «правотворчий процес», то як зазначає А.С. Піголкін, правотворчість – це процес здійснення юридично значимих дій з підготовки, прийняття й опублікування нормативних правових актів, які процесуально оформлені, юридично опосередковані, мають офіційний характер [142, с. 85].

Правотворчий процес – встановлений правовими нормами порядок діяльності соціальних суб'єктів із пізнання й оцінки правових потреб суспільства, формування і прийняття правових актів, їх оприлюднення та набрання ними юридичної сили [61, с. 313], стадіями якого є: а) дослідження, аналіз суспільних явищ і процесів,

виявлення об'єктивної потреби у правовій регламентації; б) визначення суб'єкта, уповноваженого прийняти правове рішення, і виду правового акта; в) прийняття рішення про підготування проекту правового акта; г) розроблення концепції, ідеї, аналізу майбутнього акта; д) підготування проекту правового акта; є) попередній розгляд проекту акта; є) суспільне обговорення проекту акта; ж) офіційний розгляд проекту акта відповідним органом; з) прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування і набрання ним юридичної сили [61, с. 316].

У теорії вчені виокремлюють різні види правотворчого процесу у залежності від виду правотворчого акта: конституційна правотворчість, законотворчість, підзаконна або відомча нормотворчість, муніципальна правотворчість, правотворчість на рівні громадських об'єднань, судова, прецедентна, договірна правотворчість [143, с. 11; 144, с. 95–108; 145].

О.В. Фатхутдінова пише, що правотворчий процес поділяється за різновидом актів, що приймають, на законотворчий та нормотворчий процеси [62, с. 10]. На думку О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко, залежно від видів правотворчості можна виокремити процес народної правотворчості, законотворчий процес, процеси підзаконної, місцевої, договірної правотворчості [61, с. 313].

О.Ф. Скакун вважає, що основним видом правотворчості є нормотворчість, яку класифікує:

1. За юридичною силою актів: конституційна, законодавча нормотворчість, підзаконна нормотворчості.

2. За формами участі у нормотворчості держави: 1) безпосередня нормотворчість: розроблення й ухвалення нормативно-правових актів (а також їх зміна, доповнення, скасування, систематизація); 2) санкціонована нормотворчість: а) закріплення (утвердження, визнання) актів, ухвалених громадськими організаціями; б) попередній дозвіл на видання таких актів; санкціонування норм-звичаїв; 3) спільна нормотворчість: спільне прийняття нормативного акта (договору) на галузевому, професійному та регіональному і місцевому рівнях. Це можуть бути спільні акти: державних органів і громадських об'єднань (профспілок); місцевих органів виконавчої і представницької влади; двох і більше органів виконавчої влади;

4) делегована нормотворчість: а) делегування нормотворчих повноважень вищого органу держави нижчому; б) делегування місцевими державними адміністраціями нормотворчих повноважень органам місцевого самоврядування і навпаки. Акт, прийнятий у межах делегованих повноважень, наділяється юридичною силою, яка є рівною силі актів, що приймаються органом, який їх делегує.

3. Види нормотворчості громадянського суспільства за суб'єктами: 1) на загальнонаціональному рівні – законотворчість народу (громадянського суспільства) – всенародний референдум; 2) на регіональному і місцевому рівнях – підзаконна нормотворчість суб'єктів громадянського суспільства: а) територіальної громади – місцевий референдум або загальні збори (схід) громадян (статут територіальної громади; акти-рішення, що є актами вищої юридичної сили у межах територіального утворення – села, селища, міста); б) органів місцевого самоврядування (рад, їх виконавчих комітетів та голів) – їх нормотворчість близька до нормотворчості державних органів і водночас утворює особливий, відокремлений від держави, вид нормотворчої діяльності. Право ухвалювати нормативно-правові акти (рішення) надається представницьким органам місцевого самоврядування і головам комунальних утворень міста, селища, села, їх акти діють у суворо визначених територіальних межах; в) громадських об'єднань (профспілок та ін., їх посадових осіб) – зазвичай виключається самостійне прийняття ними норм права. Участь громадських об'єднань у нормотворчості відбувається шляхом: делегування їм державою нормотворчих повноважень (на певний строк та відповідно до встановленої законом процедури); санкціонування державою актів, що ними прийняті; спільне ухвалення актів разом із державою. У таких випадках норми громадських об'єднань набувають властивостей правових норм, охоронюваних державою; г) трудових колективів (колективні договори й угоди) [59, с. 347–349].

Слід проаналізувати деякі із зазначених видів правотворчого процесу. Так, законотворчий процес – це сукупність дій, які пов'язані з підготовкою та прийняттям законодавчих актів, тобто такий процес стосується законів та є характерним для них. Процес підзаконної правотворчості являє собою діяльність, яка пов'язана з підготовкою та прийняттям підзаконних нормативно-правових актів.

На думку О.Ф. Скакун, нормотворчість – це офіційна діяльність уповноважених суб'єктів держави та громадянського суспільства щодо встановлення, зміни, призупинення і скасування правових норм, їх систематизації [59, с. 343]; нормотворчий процес – це спеціальна організаційно-юридична діяльність уповноважених суб'єктів, яка становить систему регламентованих взаємозалежних процедур – самостійних, логічно завершених стадій та організаційно-технічних дій з ініціювання, підготовки, розроблення, розгляду та прийняття (видання) нормативно-правового акта (закону) [59, с. 350].

Головне призначення нормотворчості – формулювання нових правових норм, які притаманні соціальним відносинам, тобто моделювання суспільних відносин, які з позицій держави або громадянського суспільства (народу) є припустимими (бажаними) чи необхідними (обов'язковими). Ознаками такої діяльності, вважає О.Ф. Скакун, є: 1) здійснюється уповноваженими суб'єктами: а) державою, її органами (парламентом, урядом, міністерствами, місцевими адміністраціями тощо); б) громадянським суспільством (народом), його організаціями; 2) є формою владної вольової діяльності уповноважених суб'єктів, яка містить в собі вивчення, узагальнення і систематизацію типових конкретних правовідносин, що виникають у суспільстві; є не диктатом волі уповноважених суб'єктів, а процедурою формулювання норм, які є властивими соціальним відносинам, стали типовими діями їх учасників; 3) виражається у санкціонуванні існуючих чи встановленні нових, зміни чи призупиненні чинних і скасуванні застарілих правових норм на підставах, передбачених законом; 4) набуває завершення у письмовому акті-документі, що називається нормативно-правовим актом (законом). Результат нормотворчої діяльності може мати інші юридичні (зовнішні) форми вираження – нормативний договір, судовий прецедент, правовий звичай; 5) здійснюється (у значній частині) відповідно до правового регламенту, тобто з дотриманням процедури підготовки і прийняття акта [59, с. 343–344].

Отже, враховуючи вищезазначене, а також те, що нормативно-правовий договір є одним із видів правових актів, вважаємо: 1) що процес щодо безпосереднього укладення цього договору та створення ним правових норм є правотворчим

процесом, а саме нормотворчим; 2) оскільки у результаті нормотворчого процесу щодо нормативно-правового договору укладається договір та створюються договірні норми права, то такий процес, на наш погляд, можна назвати «договірною правотворчістю», тобто правотворчістю, яка являє собою діяльність відповідних суб'єктів щодо укладення, підписання, вступу в дію нормативно-правового договору; 3) у договірній правотворчості можуть бути характерні елементи як законодавчої правотворчості, коли нормативно-правовий договір має силу закону, так і підзаконної – коли цей договір має силу підзаконного нормативно-правового акта; 4) договірною правотворчістю є складовою договірного процесу нормативно-правового договору.

Правореалізаційний (правозастосовний) процес зазначається як встановлений правовими нормами порядок діяльності соціальних суб'єктів з використання, виконання, дотримання і застосування норм права, спрямований на використання цими суб'єктами наданих їм прав, виконання покладених на них обов'язків, утримання від вчинення заборонених дій та понесення відповідальності. Суб'єктами правореалізаційного процесу можуть бути будь-які члени суспільства, у тому числі, громадяни, особи без громадянства, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, підприємства, установи, заклади, інші юридичні особи [61, с. 314]. На наш погляд, цей процес також стосується нормативно-правового договору, а саме дій, які виконуються певними суб'єктами та учасниками цього договору під час його виконання. Таким чином, правореалізаційний процес щодо нормативно-правового договору, вважаємо, є договірним і він є ще однією складовою договірного процесу.

Процес укладення та виконання нормативно-правового договору має бути законним, тобто здійснюватися у межах закону, не порушувати його. Цю законність забезпечує такий процес як правоохоронний, який являє собою, як зазначає О.В. Кузьменко, специфічну діяльність уповноважених органів та суб'єктів, якої спрямовано на охорону та захист права від будь-якого посягання, а також складається з правозабезпечувальної, превентивної, каральної, контрольної, наглядової, правопоновлювальної і компенсаційної діяльності [64, с. 40]. На наш

погляд, щодо нормативно-правового договору такий процес можна назвати «договірний правоохоронний процес», тобто це: 1) діяльність уповноважених суб'єктів, яка полягає у вчиненні сукупності дій, що спрямовані на забезпечення законного та належного укладення та виконання нормативно-правового договору, а також притягнення до відповідальності у разі вчинення певними особами правопорушення стосовно цього договору; 2) він включається в договірний процес нормативно-правового договору; 3) він є, як самостійним процесом, так і наскрізним, оскільки здійснюється як у договірному правотворчому процесі, так і в договірному правореалізаційному.

На підставі вищезазначеного можна зробити висновок, що договірний процес нормативно-правового договору, будучи видом юридичного процесу, складається з договірного правотворчого процесу, договірного правореалізаційного процесу та договірного правоохоронного процесу, а також, є процесом, якому хоч і властиві певні ознаки, які є характерними певним видам юридичного процесу, однак має і свої характерні ознаки, які властиві тільки йому, оскільки існує під час діяльності щодо нормативно-правового договору.

Отже, враховуючи сутність, ознаки, функції нормативно-правового договору, його місце в системі правових актів, а також те, що він є джерелом права та видом правових актів, вважаємо, що, договірний процес нормативно-правового договору – це діяльність осіб, що укладають договір та беруть участь у його реалізації, щодо укладення та виконання договору, яка полягає [146, с. 33]:

1) у визначенні порядку підготовки, укладення договору, внесення змін та доповнень до нього. Порядок підготовки та укладення договору – юридичні процедури, що здійснюються для розробки проекту договору, узгодження, підписання, затвердження договору (ратифікація, прийняття договору, приєднання до договору тощо); в реалізації та здійсненні підготовки, укладення договору, внесення змін та доповнень до нього. Процедура укладення договору в самому загальному вигляді зводиться до того, що, виходячи зі своїх інтересів (мотивів, волевиявлень), суб'єкти (сторони, учасники) висувують умови – пропозиції із тих чи інших питань для укладення договору. Суб'єкти договору під

час укладення договору можуть виходити як із різних інтересів (колективний договір), так і з загальних (міжнародний договір), державних та ін. Усі волевиявлення сторін договору узгоджуються у межах договору, тобто сторони про щось домовляються у процесі укладення договору. Узгодження являє собою процес досягнення згоди по договору шляхом обговорень, переговорів, надання пропозицій, зауважень, консультацій. Договір оформлює досягнутий у процесі узгодження результат – згоду волевиявлень, що закріплюється в загальних договірних умовах, які становлять зміст договору;

2) у визначенні порядку вступу в силу договору, терміну його дії, порядку виконання; у встановленні умов для вступу договору в дію, його виконання та їх реалізації;

3) у визначенні порядку розірвання договору, припинення та призупинення його дії; у встановленні умов для розірвання договору, припинення та призупинення його дії та їх реалізації. Можливість розірвання договору дає, по-перше, можливість припинити його дію до отримання очікуваного від нього результату, по-друге, уникнути виконання договору у випадках, коли його реалізація не буде відповідати цілям, про які домовилися сторони договору, укладаючи договір, у разі його належного виконання. Формами розірвання договору є: укладення нового договору між сторонами на інших умовах, ніж ті, що містяться у первісному договорі; домовленість сторін про припинення дії договору; розірвання договору на вимогу однієї із сторін (при істотному порушенні договору однією зі сторін договору, істотна зміна обставин, з яких сторони виходили при укладанні договору); розірвання договору на основі підстав, визначених у законодавстві. Розірвання договору завжди веде до припинення зобов'язань, що виникли на його підставі. Договір вважається розірваним чи припиненим або дія його призупинена з моменту, визначеного сторонами. Таке рішення набуває чинності при досягненні сторонами згоди про розірвання договору чи його припинення або призупинення його дії, а якщо буде потреба письмового оформлення зазначених дій – з моменту надання домовленості про такі дії щодо договору належної форми. Припинення дії

договору може бути у разі: закінчення строку дії договору; визначеного самим договором; укладення нового договору, яким передбачено припинення дії попереднього; денонсація; анулювання договору [146, с. 34];

4) у визначенні способів забезпечення виконання договірних зобов'язань та встановленні порядку реалізації таких способів. У договорі з нормативним змістом, в одних випадках, відсутня централізована примусова процедура, здатна ззовні примушувати сторони договору до дотримання створюваних ними норм (у міжнародних договорах), в інших – має місце особлива юридична чинність договору (конституційний договір, адміністративний договір). Для нормативних договорів, за безумовної наявності державного примусу (хоча б у формі санкціонування) існує необхідність колективних або індивідуальних зусиль самих сторін щодо виконання договору як умова дієвості договірного регулювання. Головне функціональне призначення інституту забезпечення виконання договірних зобов'язань – захищати від можливих порушень договірну норму, а також відновлювати норму, порушену в деяких випадках, і компенсувати завдану таким порушенням шкоду.

Забезпечення – єдиний і послідовний процес, спрямований на охорону договору від порушення, який містить в собі гарантійні, санкційні відносини щодо процесу реалізації погоджених, а в деяких випадках установлених державою санкцій, відносини взаємної відповідальності. Об'єктом забезпечення у нормативному договорі є: правопорядок, державний чи публічний інтерес (загальний об'єкт) самі договірні зобов'язання (безпосередній об'єкт), предмет і мета договору, його зміст і він сам (проміжний об'єкт).

Способами забезпечення виконання договірних зобов'язань можуть бути:

а) заходи заохочення, договірні заходи – ті, що можуть передбачатися в самому договорі, та заходи, що не є заходами примусу, санкціями, що сприяють повному та своєчасному виконанню договору: тлумачення; сторони можуть укласти додаткові, що конкретизують договір договори чи приймати акти; консультації із приводу реалізації договорів; вироблення взаємних рекомендацій; обмін інформацією; підтримка регулярних контактів між сторонами договору;

можливість внесення в договір змін і доповнень за взаємною згодою; діяльність посередників; контроль за виконанням нормативного договору – перевірка того, як виконуються договірні зобов'язання, постійне спостереження з метою перевірки або нагляду за дотриманням умов договору та його реалізацією (відвідування контрольованих об'єктів, суб'єктів, застосуванням штучних супутників спостереження тощо); звіт сторін – надання інформації стороною договором про виконання договору, доповідь про пророблену роботу по договору (наприклад, звіт про виконання міжнародних договорів здійснюється у формі доповідей держав – учасників; звіт про виконання колективного договору); фінансове забезпечення договорів (наприклад, до колективного договору можуть включатися такі зобов'язання, як виплата допомог і компенсацій, оздоровлення та відпочинок працівників і членів їхніх родин); тощо;

б) заходи впливу, правоохоронні заходи – заходи впливу, які тягнуть за собою негативні наслідки для порушника договору: державний примус; заборона довільного одностороннього припинення та/або перегляду, зміни договору; припинення, розірвання договору; виключення з міжнародних організацій, припинення дипломатичних відносин; вимога здійснення додаткових дій; спонукання до виконання договору з боку юрисдикційних органів (Суду, Арбітражного суду, Конституційного суду, особливих міжнародних органів); тощо [146, с. 34];

5) у визначенні умов та підстав притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; у встановленні порядку притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання умов договору та притягнення до такої відповідальності у разі існування підстав.

Невиконання умов договору – це бездіяльність сторони договору щодо виконання прийнятого за договором обов'язку. Неналежним виконанням договору є – діяльність, яку, хоча за всіма зовнішніми ознаками і спрямовано на виконання договірних зобов'язань, але умови договору виконуються не в повному обсязі, тобто несвоєчасно, непрофесійно, необачно, тобто іншими словами не так, як це

передбачено договором і не так, як цього очікує його інша сторона. Невиконання та неналежне виконання зобов'язань може мати вираження як у дії, так і в бездіяльності.

Відповідальність за порушення договірних зобов'язань нормативно-правового договору – юридичний обов'язок сторін договору, який виникає в результаті порушення ними його договірних норм, який забезпечується державним примусом та полягає у покладенні на порушника негативних наслідків, що має вираження у позбавленні його якихось прав або покладанні на нього яких-небудь обов'язків. Ця відповідальність характеризується такими особливостями: а) вона виникає за порушення договірної (погодженої норми); у процесі реалізації такої відповідальності правопорушник відповідає не тільки перед державою, але й перед іншою стороною договору; б) це спосіб захисту не тільки державних чи публічних інтересів, але й інтересів «сумлінних» сторін договору, договірного правопорядку в цілому; в) реалізація заходів відповідальності не звільняє сторони від обов'язку виконання покладених договором обов'язків; г) несприятливі наслідки, які зазнає порушник, можуть бути передбачені не тільки нормативно-правовими актами, але й умовами нормативного договору; д) для неї характерним є застосування до порушника як майнових, так і немайнових заходів впливу (наприклад, за порушення й невиконання колективного договору особи, що представляють роботодавця, піддаються штрафу та/або дисциплінарній відповідальності; за порушення норм міжнародного договору можливий розрив дипломатичних відносин; економічна блокада, політичні санкції; ембарго стосовно держави-порушника; скорочення фінансування суб'єкта-порушника; ін.) [146, с. 35].

Виходячи із зазначених вище дій, які належать до договірного процесу нормативно-правового договору, стадіями такого процесу, тобто послідовними його діями та етапами, в узагальненому вигляді є (зазначимо, що за наявності спільного договірного процесу кожних видів нормативно-правових договорів може мати свої особливості): 1) підготовча стадія – стадія, на якій відбувається: внесення пропозиції щодо укладення нормативно-правового договору;

переговори з метою переконати сторони в необхідності укладення угоди та з'ясування існування такої необхідності; розробка проекту тексту договору; консультації, спрямовані на попереднє узгодження тексту; внесення змін до проекту тексту; тощо; 2) стадія укладення договору, яка включає в себе: вироблення остаточного тексту договору та його прийняття сторонами; встановлення автентичності тексту; надання згоди держав на обов'язковість для неї угоди підписання договору; тощо; 3) стадія набуття чинності договору: вступ договору в юридичну силу; реєстрація договору; оприлюднення тексту; 4) стадія виконання договору, тобто тієї домовленості, яка виникла між сторонами договору в результаті його укладення: саме виконання договору, внесення до нього змін тощо; 5) стадія припинення дії договору: розірвання договору, припинення та призупинення його дії; 6) стадія контролю: контроль за законним та належним виконанням усіх інших стадій договірнього процесу, за укладенням та виконанням договору; визначення способів забезпечення виконання договірних зобов'язань; притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання умов договору [146, с. 35].

Для кращого розуміння сутності договірнього процесу нормативно-правового договору в Україні необхідно проаналізувати договірний процес основних видів нормативно-правового договору, а саме, таких, як: міжнародний нормативно-правовий договір, конституційний, адміністративний, колективний нормативно-правові договори. Розкриття особливостей договірнього процесу в Україні пов'язано з розкриттям сутності зазначених видів нормативно-правових договорів.

Висновки до розділу 2

1. Особливими ознаками, основними властивостями, характерними рисами та особливостями нормативно-правового договору є: 1) нормативно-правовий договір встановлює норму права; 2) однією із сторін договору завжди є суб'єкт публічно-правових відносин; 3) це майже завжди двостороння угода (хоча, інколи буває і

багатосторонньою угодою – це стосуються тільки міжнародного договору); 4) кількісний склад сторін договору; 5) сторони договору мають володіти повною правосуб'єктністю; 6) у більшості випадків дія договору поширюється на велике коло осіб, тобто для договірних норм характерними є численність і невизначеність адресатів, хоча він може стосуватися й одного суб'єкта; 7) метою договору є задоволення потреб державного та місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому; 8) зміст нормативно-правового договору закріплює межі дії суб'єктів, а також сферу поширення договору на певне коло суспільних відносин, що потребують нормативного регулювання; 9) строк дії договору: а) договір розраховано на тривале багаторазове застосування, він є строковим; б) у деяких, рідких випадках він може бути безстроковим; 10) є договором з елементом як безоплатності (більшість видів нормативно-правових договорів), так і оплатності; 11) форма договору є завжди письмовою; 12) характерною для нього є неприпустимість відмови від виконання договірних умов в односторонньому порядку; 13) забезпечення виконання умов договору державою та її органами, містить в собі багато різних засобів: організаційні, правові, економічні тощо.

2. До спеціальних та конкретних функції нормативно-правового договору зараховувати такі функції: нормотворча функція, публічно-владна, праводоповнююча, правозастосовна функції, функція «публічного інтересу», соціальна функція.

3. Визначено, що нормативно-правовий договір – це добровільна, взаємна, у більшості випадків двостороння, письмова домовленість, однією із сторін якої завжди є орган влади як суб'єкт правотворчості, яка встановлює договірні норми права, що охороняються та забезпечуються державою, та може бути підставою для виникнення, зміни та припинення певних правовідносин.

4. Дослідження класифікації нормативно-правових договорів дало змогу запропонувати класифікацію нормативно-правових договорів України та їх види, а також визначити, що основними видами нормативно-правового договору України є міжнародний, конституційний, адміністративний, колективний нормативно-правові договори.

5. Договірний процес нормативно-правового договору – це діяльність осіб, що укладають договір та беруть участь у його реалізації, щодо укладення та виконання договору, яка полягає: 1) у визначенні порядку підготовки, укладення договору, внесення змін та доповнень до нього; 2) у визначенні порядку вступу в силу договору, терміну його дії, порядку виконання; у встановленні умов для вступу договору в дію, його виконання та їх реалізації; 3) у визначенні порядку розірвання договору, припинення та призупинення його дії; 4) у визначенні способів забезпечення виконання договірних зобов'язань та встановленні порядку реалізації таких способів; 5) у визначенні умов та підстав притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; у встановленні порядку притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання умов договору та притягнення до такої відповідальності у разі існування підстав.

6. Стадіями договірного процесу нормативно-правового договору є: 1) підготовча стадія; 2) стадія укладення договору; 3) стадія набуття чинності договору; 4) стадія виконання договору; 5) стадія припинення дії договору; 6) стадія контролю.

РОЗДІЛ 3.

ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС ДЕЯКИХ ВИДІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УКРАЇНІ

3.1. Сутність договірного процесу міжнародного договору

Міжнародний договір є договором, одним із суб'єктів якого завжди є держава або її орган влади, та який характеризується певними особливостями його укладення та виконання, тобто договірного процесу. Для розкриття сутності цього процесу вважаємо за необхідне спочатку з'ясувати, що собою являє міжнародний нормативно-правовий договір як правова категорія.

Так, Л.О. Комаровський зазначав, що міжнародні договори є дуже різними в деталях, надають кожній епосі певного характеру, який ставить свою печатку на міжнародно-правових відносинах цієї епохи [147, с. 78]. Відомо, що найважливіші

етапи в історії державотворення країн світу були східцями у розвитку міжнародних відносин та інших зв'язків. Найстаршим міжнародним договором – джерелом міжнародного права В.С. Сергєєв називає договір єгипетського фараона Рамсеса II з хетським царем Хатушілем III, укладений у 1278 р. до Р.Х. [148, с. 20–22] (на п'ять століть пізніше Законів Хамурапі). Як вважав П.П. Музиченко, міжнародними договорами серед джерел східнослов'янського права хронологічно першими можна назвати договори Русі з Візантією 907, 911, 245 і 971 рр., хоча інколи вчені згадують і про більш ранні договори, які не збереглися: 865 р. (у договорах князя Олега) і 873–874 рр. (у працях імператора Костянтина Порфірородного) [149, с. 21, 39].

Н.М. Пархоменко пише, що якщо згадати перші пам'ятки вітчизняного писаного права, то це були договори міжнародного характеру – так звані законодавчі пам'ятки, що мали на меті упорядкувати правові відносини на міжнародній арені, тому відповідно їх було укладено з іноземними державами. Прикладом можуть бути договори з греками та німцями, пізніше між Великим князівством Литовським та Лівонськими орденами, з республіками Псковською та Новгородською тощо [35, с. 31]. Стосовно міжнародних договорів, то І.Г. Оборотов у своєму дисертаційному дослідженні «Темпоральні характеристики права» зазначає, що значною подією у формуванні системи міжнародних відносин слід вважати Вестфальський мирний договір, якого було підписано в 1648 р. та який став початковим етапом формування цієї системи [150, с. 70].

На теперішній час у науковій літературі існують різні точки зору щодо сучасного розуміння міжнародного договору як серед таких російських вчених: С.С. Алексєєв [151], А.В. Бухалов [24, с. 103], І.В. Лексин [27], І.І. Лукашук [152], Ф.Ф. Мартенс [153], О.О. Мясін [28], О.В. Ширабон [30, с. 95–98], Ю.О. Тихомиров [31] та ін., так і українських вчених: М.О. Баймуратов [154, с. 190], М.В. Буроменський [155, с. 44], С.С. Квач [156], Кононенко В.П. [157], Н.М. Пархоменко [35, с. 31–37], Тимченко Л.Д. [157], Г.С. Пашкова [158], Н.В. Пронюк [159], М.Ю. Черкес [160, с. 102], З.М. Юдін [1, с.146–169] та ін.

Так, С.С. Алексєєв зазначає, що в міжнародному праві договори «...неминуче є зовнішнім вираженням, зовнішньою юридичною формою усіх міжнародних

(міждержавних) відносин, найбільш діючою, зручною формою впорядкування міжнародних відносин. Із цього випливає, що договір у міжнародному праві є регулятором тільки міжнародних відносин і тільки переважно між державами. При цьому, міжнародний договір є своєрідним різновидом нормативно-правового договору, що є, у свою чергу, джерелом права...» [151, с. 44–45]. І.І. Лукашук писав, що міжнародний договір – це угода між суб'єктами міжнародного права, укладення, дія і припинення якої регулюються міжнародним правом [152, с. 77]. Ф.Ф. Мартенс визначав наприкінці ХІХ ст. міжнародні договори як згоду волі двох або декількох держав [153, с. 299]. Ю.А. Тихомиров вважає міжнародний договір угодою між державами як суб'єктами міжнародного права. Він охоплює такі види, як угода, договір, пакт, конвенція, декларація, протокол [31, с. 196].

М.О. Баймуратов та М.Ю. Черкес вважають, що міжнародний договір являє собою сукупність правових норм, що регулюють відносини держав та інших суб'єктів міжнародного права з приводу укладення договору, його дії, зміни і припинення [154, с. 190; 143, с. 102]. М.В. Буроменський пише, що міжнародні договори – одна з найбільш поширених у теперішній час форм закріплення взаємних міжнародних прав і обов'язків. Міжнародні договори є зазвичай джерелом зобов'язань тільки для суб'єктів міжнародного права, що беруть у них участь [155, с. 44]. Н.М. Пархоменко зазначає, що міжнародний договір – це угода між державами чи іншими суб'єктами міжнародного права. Право міжнародних договорів являє собою сукупність міжнародно-правових норм, що визначають порядок укладення, умови дійсності, дію та припинення міжнародних договорів. Це один із найважливіших інститутів та джерел міжнародного права [35, с. 31]. Л.Д. Тимченко зазначає, що міжнародний договір – це угода, що укладається між суб'єктами міжнародного права, які мають право на нормотворення, незалежно від його форми й найменування і відповідає нормам міжнародного права [157, с. 25].

Г.С. Пашкова дає визначення міжнародному договору України як джерелу конституційного права України – це угода між українською державою, яка є посередником волі українського народу та держави, міжнародними організаціями й іншими суб'єктами міжнародного права, що регулює відносини між ними та

породжує взаємні права та обов'язки щодо предмета конституційно-правового регулювання, насамперед щодо прав і свобод людини і громадянина [158, с. 120].

Що стосується законодавчого закріплення поняття «міжнародний договір», то схоже визначення на ті, яких було зазначено вище, міститься і у Віденських конвенціях про право міжнародних договорів 1969 і 1986 рр. Відповідно до їхніх положень, міжнародні договори – це міжнародні угоди, укладені між державами у письмовій формі, які регулюються міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному, чи у двох або декількох документах, а також незалежно від їх конкретного найменування [161; 162]. Це визначення було рецеповано законодавством України, а також багатьма іншими державами, які приєдналися до цих конвенцій. Зокрема, воно міститься в Законі України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. [163] та в законодавствах інших країн [164]. Підтвердженням приєднання України до зазначених конвенцій є Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14 квітня 1986 р. «Про приєднання Української Радянської Соціалістичної Республіки до Віденської конвенції про право» [165].

Виходячи із сутності міжнародного договору, слід зазначити, що поняття міжнародного договору охоплює широке коло міжнародних договорів, які відрізняються не тільки за змістом, але й за формою. У цьому зв'язку, як зазначає Н.М. Пархоменко, набуває важливого значення класифікація міжнародних договорів. У міжнародно-правовій літературі існує велика кількість різноманітних класифікацій. У вітчизняній науці в основному прийнято два напрямки у визначенні цього питання: по-перше, це класифікація договорів з урахуванням їх найменування та предмета міжнародного регулювання, наприклад, політичні – про встановлення дипломатичних відносин; по-друге, за об'ємом міжнародно-правового регулювання: матеріальні та нематеріальні блага та невід'ємні від них інтереси держав [35, с. 32–33].

Міжнародний нормативно-правовий договір (далі – міжнародний договір) є особливим видом нормативно-правового договору, оскільки має свою мету, відмінну рису, особливості, специфічний зміст, склад учасників, об'єкт, предмет, види, форму, мову, структуру, процедуру підписання, порядок набрання чинності, а також

виконання та відповідальності за прийняття зобов'язань. Загальною суттю міжнародного договору є домовленість сторін, яка досягається внаслідок уступок і взаємних визнань інтересів сторін, що домовляються, тобто компромісів. А його правову суть виражає згода, тобто узгодження волі суб'єктів міжнародного права [35, с. 32, 33]. Метою договору є ті кінцеві результати, яких прагнуть досягти суб'єкти міжнародного права, укладаючи договір. Зазвичай вона закріплюється у преамбулі або у початкових статтях договору. Наприклад, мету ООН зафіксована у преамбулі і ст.1 Статуту цієї організації [157, с. 25].

Відмінною рисою міжнародного договору є те, що, крім того, що він, є одним із основних джерел міжнародного права, одночасно завжди є джерелом права для інших галузей права залежно від предмета та методу правового регулювання. Особливістю такого договору, яка характеризує його специфіку, на наш огляд, є його найбільш яскраво виражена така ознака, як ознака узгодження волі. Домовленість сторін щодо договору утворюється в результаті їх волі. Ці волі є взаємозалежними та не допускають їхньої односторонньої зміни [166, с. 125].

Сторонами у міжнародному договорі є суб'єкти міжнародного права, що володіють правоздатністю на їх укладення, тобто держави, органи державної влади та міжнародні організації. Із приводу цього Л.Д. Тимченко пише, що держави володіють необмеженою правоздатністю укладати міжнародні угоди, а правоздатність міжнародних організацій у цій сфері є обмеженою їх метою, визначеною насамперед у засновницьких документах організації [157, с. 25–26]. Щодо сторін договірної процедури щодо укладення міжнародного нормативно-правового договору, то в міжнародній практиці закріплено такі поняття: «держава, що бере участь у переговорах», «організація, що бере участь у переговорах», «договірна держава», «договірна організація», «учасник», «третя держава», «третя організація». Визначення цим поняттям надають статті 1 Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р. [161; 162].

Усе, про що суб'єкти міжнародного права домовляються між собою, являє об'єкт чи предмет міжнародного договору. Об'єктом договору є: міжнародні відносини, врегульовані нормами, що містяться у ньому; міжнародні та внутрішні

питання, рішення по яких виражає загальний інтерес учасників договору. Суб'єкти міжнародного права, виходячи зі своїх взаємних інтересів, мають право обрати конкретний об'єкт договору. Найчастіше об'єкт договору можна «вивести» з його найменування. Хоча існує звичаєва і договірна міжнародно-правова норма, відповідно до якої відносини, що належать до виняткової компетенції держави, не мають бути об'єктом міжнародного договору [157, с. 26]. Предмет договору це: конкретні матеріальні або нематеріальні блага, охороняти або забезпечувати які покликана міжнародна угода; утримання від дій чи вчинення їх. Наприклад, предметом міжнародного договору можуть бути економічні, політичні, соціальні і культурні права людини, фінансова допомога, державний кордон, усунення подвійного оподаткування, екологічна чистота морських вод або повітря певного регіону тощо.

Видів міжнародного договору є безліч, оскільки ці види визначаються, класифікуються та залежать від його об'єкта, предмета, сторін, правовідносин, які ним регулюються, тощо. Отже, наприклад, видами таких договорів відповідно до різних класифікацій є: 1) у залежності від об'єкта міжнародні договори можуть бути поділені на три великих групи: а) політичні (мирні, союзні, про ненапад, про нейтралітет тощо); б) економічні (про платежі, розрахунки, із митних питань, податків тощо); в) із питань культури, науки та інших соціальних питань (наукові та культурні зв'язки, у галузі транспорту тощо) [35, с. 34]. 2) за колом учасників: двосторонні і багатосторонні; 3) за змістом (предметом) договору: політичні, економічні, угоди зі спеціальних питань; 4) за доступом до договорів (за способом приєднання): відкриті та закриті; 5) за географічною чи просторовою ознакою: універсальні, регіональні, локальні [159, с. 124]; 6) у залежності від суб'єкта, що укладає договір: а) міждержавні договори (укладаються від імені держави); б) міжурядові договори (укладаються від імені уряду); в) міжвідомчі договори (від імені органів виконавчої влади держави – його міністерств і відомств); 7) у залежності від форми договору: а) у письмовій формі; б) в усній формі; 8) тощо [167].

Слід сказати, що кожен міжнародний договір, незалежно від того, щодо якого виду його можна віднести, маючи загальні ознаки, що притаманні цьому виду, є індивідуальним, тобто не схожим на інший міжнародний договір, оскільки міжнародні нормативно-правові договори є досить різноманітними за своїм змістом і суттю, що можуть стосуватися та присвячуватися питанням військового і політичного співробітництва, співробітництво у галузі захисту навколишнього середовища, охорони здоров'я тощо, питанням колективної безпеки, війни та миру, захисту прав людини та громадянина, правової допомоги, забезпечення демократичних інститутів і правової держави, волі суспільних об'єднань, а також економічним і фінансовим зв'язкам тощо [166, с. 125].

Засоби та методи, за допомогою яких узгодження волі суб'єктів міжнародного права набуває характеру яскраво вираженої угоди, становлять форму договору. Форма конкретного договору залежить від згоди сторін. Вона не впливає на обов'язкову силу договору та його дійсність. Але, не будь-яка угода між суб'єктами міжнародного права є міжнародним договором. Воля суб'єктів має бути виражена ззовні. Це словесне формулювання та визначення, розміщення, співвідношення та роль різних частин договору, його структура і назва (найменування). Загальнообов'язкова форма міжнародного договору відсутня [35, с. 34].

Як зазначає Г.І. Тункін, аналіз міжнародної практики свідчить, що за результатами узгодження волей згода на обов'язковість міжнародного нормативно-правового договору може бути виражена у таких формах, як: 1) підписання; 2) обмін документами, що утворюють договір – використання договору у спрощеній формі; 3) шляхом ратифікації – шляхом видання компетентним органом держави акта, яким виражається згода, бути пов'язаним з договором; 4) прийняття; 5) затвердження; 6) приєднання; 7) у будь-який інший спосіб, про який домовилися сторони [168, с. 191; 30, с. 104–107]. Уявляється, зазначені способи висновку міжнародних нормативно-правових договорів можна вважати типовими, тобто сторони мають право визначати будь-який інший спосіб за згодою, а використовувати ці способи для визнання обов'язковості нормативно-правових договорів можуть не тільки держави, але й міжнародні організації.

Ще одним із головних елементів, за допомогою якого воля суб'єктів міжнародного права отримує зрозумілий прояв зовні, тобто форми договору, є мова. Двосторонні договори звичайно складаються на мовах обох сторін, що домовляються, у двох екземплярах, кожен з яких містить два відповідних мовних тексти, які юридично є рівнозначними (аутентичними), хоча у процесі здійснення договору кожна сторона частіше користується текстом на своїй мові. Найбільш важливі багатосторонні договори укладаються найчастіше на більш поширених мовах світу: англійській, іспанській, російській, французькій, а ті, що укладаються в рамках ООН – ще й арабській та китайській [167].

До елементів форми міжнародного договору належить також його структура. Ця структура не регламентована на законодавчому рівні, тому вона впливає із системи та сутності міжнародних договорів, адже договір повинен розглядатися як єдине ціле, в якому всі положення є обов'язковими для сторін. Основними елементами структури договору є: 1) преамбула (вступ); 2) центральна (основна) частина; 3) заключна частина. [35, с. 35; 167]. На наш погляд, усі зазначені вище частини договору мають однакову юридичну силу і застосовуються з урахуванням кожної з них. Найменування (назва) – це один з елементів прояву та реалізації форми договору. Відповідно до Віденських конвенцій, що використовують, до речі, тільки єдиний термін «міжнародний договір», юридичної різниці між договорами в залежності від їхнього найменування не існує. Хоча слід зазначити, що існують такі найменування міжнародних договорів, які можуть виражатися у таких формах, як: трактат, договір, пакт, угода, декларація, конкордат, картель, «модус вівенді» («засіб існування»), обмін нотами або пам'ятними записками, акт [167].

Відомо, що порядок укладення договорів між державами, вступ їх у силу, тлумачення, застосування і припинення, а також умови їх дієвості, тобто договірний процес для всього світу регламентують та визначають Конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., яка вступила в силу 1980 р. [161], та Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями, або між міжнародними організаціями 1986 р. [162].

Слід зазначити, що укладення міжнародного договору являє собою процес, який складається з ряду послідовних стадій, головними з яких є узгодження тексту договору, різні способи вираження згоди сторін та обов'язковість договору. Вони, у свою чергу, складаються з ряду підстадій, таких як підписання, надання згоди на обов'язковість Парламентом, затвердження, приєднання тощо. Не обов'язково, щоб договір проходив усі підстадії, але будь-який договір має проходити стадію узгодження тексту та ту чи іншу форму, в якій виражається згода держави чи іншої міжнародної організації на обов'язковість договору [35, с. 35–36]. У доктрині міжнародного права немає єдиної думки про стадії укладення договорів. Так, наприклад, на думку І.І. Лукашук, Віденські конвенції про право договорів визначили три стадії укладення договорів (ст.ст. 9–11): 1) перша стадія – узгодження та прийняття тексту; 2) друга стадія – встановлення автентичності тексту, що здійснюється шляхом підписання або парафування тексту договору або заключного акта конференції, що містить цей текст; 3) третя стадія – згода на обов'язковість договору, що може бути виражена підписанням, ратифікацією, прийняттям, затвердженням або приєднанням у залежності від порядку, передбаченого в самому договорі [169, с. 25; 170, с. 64–65].

Інші вчені, у їхньому числі В.П. Панов, практично дроблять ці стадії на більшу кількість, виокремлюючи вже одинадцять стадій: 1) призначення уповноважених для ведення переговорів; 2) пред'явлення і перевірка повноважень; 3) узгодження тексту договору; 4) обговорення і прийняття тексту договору; 5) аутентифікація (парафування) договору; 6) підписання договору; 7) заява застережень; 8) ратифікація договору; 9) обмін і депонування ратифікаційних грамот; 10) промульгація (опублікування) договору; 11) реєстрація договору в ООН. А.Н. Талалаєв вважає, що не обов'язково, щоб укладення кожного договору проходило всі названі стадії. Це залежить від форми договору і від домовленості сторін [167].

Що стосується порядку набрання чинності міжнародного договору, то зазначені вище Конвенції у ст. 24 встановили та визначили такий порядок: 1) договір набирає чинності у порядку і в дату, передбачені в самому договорі або погоджену між його

сторонами; 2) договір набуває чинності після одержання згоди на його обов'язковість з боку всіх його учасників; 3) договір набуває чинності для сторони, яка приєдналася, з дати приєднання; 4) низку положень договору може бути застосовано до набрання ним чинності (зокрема, це положення договору, які регулюють встановлення автентичності його тексту, вираження згоди держав на обов'язковість для них договору, порядок або дату набрання договором чинності, застереження, функції депозитарію та інші питання, що неминуче виникають до набрання договором чинності) [161; 162; 150, с. 92–93].

Отже, ці Конвенції дають учасникам договорів повну свободу у визначенні початкового моменту їхньої дії. Наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод від 4 листопада 1950 р. у ст. 59 встановила таке: «Ця Конвенція набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти» [171]. Специфічні особливості дії у часі міжнародно-правових договорів яскраво ілюструє Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їхніми державами-членами [172] від 14 червня 1994 р., оскільки, як зазначає І.Г. Оборотов, темпоральні норми, які визначають порядок вступу її в дію і втрату нею юридичної чинності, а також способи дії Угоди у часі перебувають у тексті самої Угоди у ст. ст. 5, 101, 108, 109 та ін. [150, с. 93–94].

Віденські конвенції встановлюють загальні правила та причини, умови припинення, зупинення дії договору, вихід із нього, неможливості виконання (ст. ст. 54–61), наслідки недійсності, припинення та зупинення договору (ст. ст. 69–71), а також – що міжнародний договір може припинитися за настання будь-якої з таких умов: 1) денонсації; 2) прийняття нового договору із тих же питань; 3) внаслідок невиконання своїх зобов'язань за договором однією з її його сторін [161; 162]. Статті 54 обох Віденських конвенцій установлюють, що припинення договору або вихід із нього учасника можуть мати місце: а) відповідно до положень договору або б) у будь-який час за згодою всіх учасників після консультації з іншими договірними сторонами [161; 162].

Момент припинення дії договору, як правило, також закріплюється у ньому самому. Однак припинення дії договору не означає втрати ним регулятивної здатності: наприклад, при несумлінному виконанні однієї із сторін умов договору, інша сторона має право вимагати відшкодування збитків і після закінчення строку дії договору (для використання такого права можуть встановлюватися спеціальні строки – строки давності). Крім того, можлива пролонгація (продовження) часу дії договору, зокрема – у міжнародному праві. Для цього необхідна або «мовчазна» згода сторін (коли вони не оголошують наміру розірвати договір або вийти із участі у ньому), або пряма заява його учасників про бажання продовжити дію договору [150, с. 92–93].

Отже, міжнародний договір є перш за все угодою між державами, як суб'єктами міжнародного права, тобто міжнародний нормативно-правовий договір України є договір, який укладає Україна як держава від імені народу з іншою державою або міжнародною організацією, або укладає орган влади України з іншою державою або її органом влади чи з міжнародною організацією, тобто такий договір виражає волевиявлення усіх його сторін – так звану державну волю, оскільки при укладенні договору держави і міжнародні організації діють через свої органи влади, а вони, у свою чергу, через своїх представників або уповноважених осіб, які виражають волю державних органів [166, с. 126].

На теперішній час в Україні договірний процес міжнародного нормативно-правового України договору визначається та регулюється Віденськими конвенціями [161; 162], Конституцією України (далі – КУ) [127], Законом України «Про міжнародні договори України» [163], Постановами Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) «Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру» [173], «Про затвердження Порядку здійснення офіційного перекладу багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову» [174] та інші нормативно-правові акти, які регулюють окремо певний вид міжнародних договорів, тобто є актами забезпечення їх виконання. Стаття 9 КУ зазначає: «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства

України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать КУ, можливе лише після внесення відповідних змін до КУ» [127].

Основним нормативно-правовим актом, що регулює міжнародні договори України, є Закон України «Про міжнародні договори України», який закріплює: 1) певні визначення понять, що стосуються таких договорів (поняття «міжнародний договір України», «укладення міжнародного договору України», «повноваження», «підписання», ратифікація», «заява», «застереження» та ін.) їх види; 2) порядок [укладення міжнародних договорів України](#), який містить у собі: пропозиції щодо укладення, рішення про проведення переговорів і про підписання, повноваження та укладення, надання згоди України на обов'язковість для неї договору, ратифікація, заяви та застереження України до міжнародних договорів, обмін ратифікаційними грамотами, затвердження договорів, приєднання до міжнародних договорів, набрання чинності міжнародними договорами України; 3) умови, порядок дотримання та виконання міжнародних договорів, нагляду за їх виконанням, заходи, що вживаються у разі порушення міжнародного договору України іншими його сторонами, положення про дію міжнародних договорів України на території України, про пролонгацію договору; 4) порядок оприлюднення, реєстрації та зберігання текстів міжнародних договорів України; 5) умови [припинення та зупинення дії міжнародних договорів України](#), наслідки такого припинення та зупинення, положення про офіційні повідомлення про припинення або зупинення дії договорів, порядок інформування ВРУ стосовно міжнародних договорів; 6) порядок здійснення контролю за виконанням міжнародних договорів [166, с. 124].

Отже, виходячи із вищезазначеного та відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» [163] та Постанови КМУ «Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру» [173] стадіями договірнього процесу щодо міжнародних нормативно-правових договорів, уявляється, в Україні є: 1) стадія укладення договору: підписання, надання згоди (форми: ратифікація, затвердження, прийняття, приєднання), набрання чинності, оприлюднення, реєстрація; 2) стадія дотримання та виконання договору; 3) стадія припинення та зупинення дії договору.

Стадія укладення міжнародного договору. Укладення міжнародного договору України – дії щодо підготовки тексту міжнародного договору, його прийняття, встановлення його автентичності, підписання міжнародного договору та надання згоди на його обов'язковість для України (ч. 3 ст. 2 Закону України «Про міжнародні договори України» [163]).

Укладення договору відповідно до ст. ст. 4–14 Закону України «Про міжнародні договори України» являє собою та включає в себе:

1. Висунення пропозиції щодо укладення міжнародних договорів України. Пропозиції можуть подаватися Президентові України (далі – ПУ) або КМУ:

- 1) органами влади щодо укладення від імені України, Уряду України;
- 2) центральними органами виконавчої влади та державними колегіальними органами, а також Верховним Судом України, Національним банком України, Генеральною прокуратурою України разом з Міністерством закордонних справ України;
- 3) обласними державними адміністраціями – через Міністерство закордонних справ України;
- 4) центральним органом виконавчої влади, до компетенції якого належать питання, що пропонуються для врегулювання міжнародним договором (ст. 4 ЗУ «Про міжнародні договори України» [163];
- 5) міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади за погодженням з Міністерством закордонних справ України – подаються до КМУ щодо укладення міжнародних договорів України міжвідомчого характеру (п. 2 Постанови КМУ «Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру» [146]).

Підготовка пропозицій здійснюється міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади або державним колегіальним органом, який ініціював процес укладення відповідного міжнародного договору України, або визначеним відповідальним за його укладення ПУ чи КМУ. До пропозицій додаються документи, які умовно можна об'єднати у 2 групи: 1) документи організаційного характеру, які є передумовою укладення договору: подання відповідно ПУ або КМУ; довідка про погодження проекту міжнародного договору зацікавленими органами влади; ін. 2) документи, що безпосередньо стосуються договору:

пояснювальна записка; проект міжнародного договору українською мовою та його електронну версію; ін.

2. Проведення Міністерством юстиції України правової експертизи щодо відповідності проекту міжнародних договорів КУ та законам України.

3. Прийняття рішення про проведення переговорів і про підписання міжнародних договорів України, а також проведення переговорів та підписання договорів. Такі рішення приймають, ведуть переговори та підписують міжнародні договори: які укладаються від імені України, – ПУ; які укладаються від імені Уряду України – Прем'єр-міністр України від імені КМУ; щодо міжвідомчих договорів – міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, до компетенції яких належать питання, що регулюються такими договорами, за погодженням із МЗС і з дозволу Віце-прем'єр-міністра України згідно з розподілом обов'язків – щодо рішення, щодо переговорів і підписання – міністерства чи відомства разом з МЗС. Рішенням про проведення переговорів визначаються органи влади, які необхідно залучити до укладення міжнародного договору України. Глава дипломатичного представництва України в іноземній державі або глава представництва України при міжнародній організації має право вести без спеціальних повноважень переговори про укладення міжнародного договору, підготовку тексту міжнародного договору та його прийняття з державою акредитації або в рамках відповідної міжнародної організації.

4. Надання згоди України на обов'язковість для неї міжнародного договору – згода може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору, іншим шляхом, про який домовилися сторони:

1) підписання – якщо міжнародний договір набуває чинності з моменту його підписання, згода на обов'язковий характер його положень висловлюється у формі підписання уповноваженою на те особою (ПУ, Прем'єр-міністр, міністр, ін.);

2) ратифікація здійснюється шляхом прийняття закону Верховною Радою України (далі – ВРУ) про ратифікацію, невід'ємною частиною, якого є текст міжнародного договору, який підписується та офіційно оприлюднюється ПУ. Якщо договором передбачено обмін ратифікаційними грамотами, то ВРУ складає таку

грамоту, Голова ВРУ підписує її, а Міністр закордонних справ засвідчує своїм підписом. Ратифікації підлягають міжнародні договори України: 1) політичні, територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, мирні тощо; 2) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; 3) загальноекономічні, із загальних фінансових питань тощо; 4) про участь України у міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), тощо; 5) інші міжнародні договори, перелік яких передбачено Законом України «Про міжнародні договори України» та ті, ратифікація яких передбачена міжнародним договором або законом України.

Пропозиції щодо ратифікації міжнародного договору України (сукупність певних документів) готуються міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади, державним колегіальним органом та подаються ними Міністерству закордонних справ України протягом двох місяців з дня його підписання ними, а потім Міністерством закордонних справ України вони подаються протягом шести місяців з дня його підписання ПУ або КМУ, які розглядають пропозиції щодо ратифікації міжнародного договору України і приймають рішення про внесення на розгляд ВРУ у порядку законодавчої ініціативи проекту закону про ратифікацію міжнародного договору України. ВРУ розглядає проект закону про ратифікацію міжнародного договору України і приймає відповідне рішення;

3) затвердженню підлягають міжнародні договори України, які не потребують ратифікації, якщо такі договори передбачають вимогу щодо їх затвердження або встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах ПУ або КМУ. Затверджують такі договори: а) ПУ у формі указу щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені України та від імені Уряду України; б) КМУ у формі постанови щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду, крім тих, які затверджуються ПУ, міжвідомчих договорів; в) міністерствами й іншими центральними органами виконавчої влади, від імені яких було підписано договори міжвідомчого характеру та, якщо вони передбачають набуття чинності після затвердження. Пропозиції щодо затвердження міжнародних договорів України

подаються Міністерством закордонних справ України відповідно ПУ або КМУ, а їх підготовка здійснюється центральними органами виконавчої влади;

4) приєднання або прийняття – рішення про приєднання України до міжнародних договорів або про їх прийняття приймаються: а) щодо договорів, які потребують ратифікації, – у формі закону України про приєднання до міжнародного договору або закону України про прийняття міжнародного договору, невід’ємною частиною яких є текст міжнародного договору; б) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені України, які не потребують ратифікації, – у формі указу ПУ; в) щодо міжнародних договорів, які укладаються від імені Уряду України, які не потребують ратифікації, – у формі постанови КМУ; г) щодо договорів міжвідомчого характеру, які були підписані від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

5. Набрання чинності міжнародними договорами України. Набувають чинності після надання Україною згоди на обов’язковість міжнародного договору у визначеному законом порядку та у строки, передбачені договором, або в інший узгоджений сторонами спосіб.

6. Оприлюднення міжнародних договорів: чинні міжнародні договори України опубліковуються українською мовою в «Зібранні діючих міжнародних договорів України», інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» та інших офіційних друкованих виданнях України відповідно до Указів ПУ «Про Єдиний державний реєстр нормативних актів», «Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України», Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним» [175; 176; 177].

Офіційний переклад багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову здійснює Міністерство закордонних справ у порядку, встановленому Постановою КМУ «Про затвердження Порядку здійснення офіційного перекладу багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову».

7. Реєстрація чинних міжнародних договорів: 1) за поданням Міністерства закордонних справ України відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй здійснюється у Секретаріаті Організації Об'єднаних Націй; 2) реєструються у Міністерстві закордонних справ та включаються до Єдиного державного реєстру нормативних актів; 3) міжвідомчі міжнародні договори реєструються у Міністерстві юстиції України шляхом включення їх до Єдиного державного реєстру.

Стадія дотримання та виконання міжнародних договорів України (ст. ст. 15–20 ЗУ «Про міжнародні договори України»): 1. Дотримання міжнародних договорів: як Україна, так і інші сторони міжнародних договорів України, мають сумлінно дотримувати чинні міжнародні договори України відповідно до норм міжнародного права, неухильно виконували свої зобов'язання за договорами. 2. Виконання міжнародних договорів: виконують договори міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, інші органи державної влади, до відання яких віднесено питання, що регулюються міжнародними договорами, вони забезпечують дотримання і виконання зобов'язань, взятих за міжнародними договорами, а також стежать за здійсненням прав, які випливають із таких договорів для України, і за виконанням іншими сторонами міжнародних договорів України їхніх зобов'язань. 3. Строк та порядок дії договору: договір може діяти певний строк, який визначено: 1) законодавством України; 2) міжнародним договором. 4. Зберігання текстів міжнародних договорів України: 1) Міністерство закордонних справ України (далі – МЗС) здійснює функції депозитарію багатосторонніх міжнародних договорів, якщо відповідно до умов цих договорів такі функції покладено на Україну; 2) оригінали міжнародних договорів України або у відповідних випадках їх завірені належним чином копії та офіційні переклади зберігаються у МЗС; 3) копії міжвідомчих договорів зберігаються в архівах відповідних міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та державних колегіальних органів, а оригінали цих договорів у двотижневий строк з дня набрання ними чинності передаються до МЗС. 5. Нагляд за виконанням міжнародних договорів сторонами здійснює МЗС. У разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань Україна за міжнародними договорами МЗС інформує про це відповідно ПУ або КМУ і

вносить пропозиції щодо вжиття необхідних заходів відповідно до норм міжнародного права. Інші центральні органи виконавчої влади та державні колегіальні органи вносять відповідні пропозиції через МЗС. У разі суттєвого порушення міжнародного договору України іншими його сторонами, якщо виконання договору може зашкодити національним інтересам України, а також в інших випадках, передбачених міжнародним правом, дію такого договору може бути припинено або зупинено.

Стадія припинення та зупинення дії договору (ст. ст. 24–27 ЗУ «Про міжнародні договори України»). Припинення дії – втрата міжнародним договором своєї сили за умов, визначених самим міжнародним договором, або за вольовим рішенням сторін (денонсація, вихід з договору); зупинення дії – перерва дії міжнародного договору протягом певного проміжку часу. Пропозиції щодо припинення або зупинення дії міжнародних договорів України вносяться МЗС, іншими центральними органами виконавчої влади та державними колегіальними органами. Припинення та зупинення дії міжнародного договору України здійснюються: а) щодо договору, згода на обов’язковість якого надана ВРУ, – у формі закону України; б) щодо міжнародних договорів, яких укладено від імені України та які не потребували надання згоди на їх обов’язковість ВРУ, та міжнародних договорів, які укладено від імені Уряду України, затверджених ПУ, – у формі указу ПУ; в) щодо міжнародних договорів, яких укладено від імені Уряду України та які не потребували надання згоди на їх обов’язковість ВРУ або затвердження ПУ, а також щодо міжвідомчих договорів, затверджених КМУ, – у формі постанови КМУ; г) щодо міжвідомчих договорів, яких укладено від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, – за їх рішенням за погодженням із МЗС, іншими заінтересованими міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади і з дозволу Віце-прем’єр-міністра згідно з розподілом обов’язків. Припинення чи зупинення договору потребує офіційного оформлення шляхом публікування офіційного повідомлення про таке припинення чи зупинення. МЗС повідомляє інші сторони про припинення або зупинення дії міжнародного договору.

Наслідками припинення та зупинення дії міжнародного договору є: 1) припинення дії звільняє Україну від будь-якого зобов'язання щодо виконання договору і не впливає на права, зобов'язання чи правове становище України, що виникли у результаті виконання договору до припинення його дії; 2) зупинення дії договору за умов, якщо договір не передбачає іншого чи за відсутності іншої домовленості з іншими його сторонами, звільняє Україну від зобов'язання виконувати його протягом періоду зупинення дії договору із тими його сторонами, з якими зупинено дію договору, і не впливає на встановлені договором правові відносини України з іншими його сторонами; 3) зупинення дії договору зобов'язує Україну утримуватися від дій, які могли б перешкодити поновленню дії договору.

Слід зазначити, що в історії та у сучасності відомо багато міжнародних нормативно-правових договорів в усьому світі. Всі країни світу укладають міжнародні договори із різних питань. Не виключенням є й Україна. Так, відомо, що відповідно до даних Міністерства юстиції України станом на 1 червня 2015 р. до Реєстру нормативно-правових актів включено 4120 багатосторонніх, міждержавних, міжурядових та міжвідомчих міжнародних договорів, що набрали чинності для України, з яких 1511 міжнародних договорів України міжвідомчого характеру включено до Реєстру та опубліковано в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» [178]. Перелік усіх таких договорів, їх тестів, нормативно-правових актів, що підтверджують їх чинність для України, міститься на сайті Верховної Ради України [179]. Наведемо приклади деяких із таких міжнародних договорів – тільки угод за 2014–2015 рр. по даті підписання та укладення у Додатку В, оскільки обсяг таких договорів є досить значним.

Отже, виходячи із вищезазначеного та здійсненого аналізу сутності договірного процесу міжнародного договору України можна зробити висновок: 1) договірний процес міжнародних нормативно-правових договорів України чітко регламентований законодавством України; 2) особливість договірного процесу міжнародних нормативно-правових договорів полягає у тому, що такі договори мають певну процедуру укладення та виконання: пропозиції, переговори, рішення про укладення, підписання, приєднання, затвердження, прийняття, ратифікація,

оприлюднення, реєстрація, переклад, зберігання договору; 3) міжнародний нормативно-правовий договір – це добровільна письмова домовленість сторін, однією з яких є Україна або її орган влади, а іншою – інша держава або її орган влади або міжнародна організація, згоду на обов’язковість якої Україна надає в установлених законодавством формах, опубліковується, підтверджується нормативно-правовим актом та підлягає реєстрації, а також у результаті якої вирішуються політичні, територіальні, економічні, військові, культурні та інші питання.

3.2. Конституційний договір та особливості договірного процесу

Конституційний договір є одним із видів нормативно-правового договору, він встановлює правові норми, тобто правила поведінки загальної дії на підставі домовленості сторін такого договору, які регулюють конституційно-правові правовідносини.

На теперішній час відомо багато теоретиків та спеціалістів у галузі конституційного права, які говорять про існування конституційного нормативно-правового договору (далі – конституційний договір), досліджують його та визначають джерелом конституційного права. Зокрема, це такі вчені, як: російські – Е.І. Козлова [180], Є.В. Колесников [181], О.Є. Кутафин [180], І.В. Лексин [27], О.В. Ширабон [30] та ін., українські – А.А. Єзеров [182, с. 28–46], М.П. Орзіх [182, с. 28–46], А.Р. Крусян [183], Р.С. Мартинюк [184], Н.М. Пархоменко [35], В.Ф. Погорілко [185], Д.С. Терлецький [186, с. 268–270], В.Л. Федоренко [185], Н.К. Шаптала [187] та ін., які окремо досліджували такий договір та/або конкретний його приклад (наприклад, Конституційний договір України 1995 р.).

Так, Е.І. Козлова пише, що «характеризуючи види джерел конституційного права, варто виокремити ще такий, їх специфічний вид, як договори» [180]. Є.В. Колісників називає конституційний договір у своїй роботі внутрішньодержавним та відносить його до числа нетрадиційних джерел конституційного права [181, с. 231–250]. На думку О.В. Ширабон, конституційно-

правові договори укладаються з приводу розмежування предметів відання та повноважень; передачі здійснення частини повноважень; установа, зміни або припинення повноважень і відповідальності учасників у зв'язку зі спільною реалізацією конкретних програм тощо [30, с. 81].

І.В. Лексін зазначає, що конституційно-правовим договором є нормативний договір, який містить в собі конституційно-правові норми, тобто норми, що регулюють суспільні відносини з приводу основ конституційного ладу, статусу людини та громадянина, федеративного устрою, системи органів державної влади та місцевого самоврядування, та який є джерелом конституційного права [27, с. 34–35]. Форма конституційного договору, його галузева приналежність, а також об'єктивна специфіка використання такого договору знаходять висвітлення у його відмітних юридичних властивостях (особливостях), до яких він зараховує: 1) у сучасному конституційному праві договір є нормативний, так як практика висновку конституційно-правових договорів має характер правотворчої діяльності; 2) договори й угоди, що укладаються органами влади неминує являють собою джерела правових норм, що належать до декількох різних галузей права; 3) конституційно-правовий договір характеризується специфічним предметом. Коло відносин конституційно-правових договорів складається при виході на рівень повноважень відповідних органів влади, територіальних утворень або інших суб'єктів, наділених публічно-владними повноваженнями, тобто у зв'язку із цим, до змісту конституційно-правових договорів практично не застосовується принцип волі договору; 4) особливі процедури укладення, які обумовлені їхньою публічно-правовою природою (причому для кожного виду договорів передбачена специфічна процедура), і особливе коло суб'єктів, які повноважні укладати їх. Склад останніх прямо пов'язаний з предметом конституційно-правових договорів; 5) п'ята особливість полягає у використанні щодо здійснення контролю за укладенням договорів (у першу чергу, за відповідністю договорів Конституції) спеціальних установ (у першу чергу, Конституційного Суду) і процедур [27, с. 35–36].

Н.М. Пархоменко вважає, що конституційний договір є особливим джерелом конституційного права. Як свідчить досвід, потреба в укладенні конституційного

договору виникає у країнах, які перебувають на перехідному етапі свого розвитку. Конституційні договори є класичним джерелом англійського права. Конституція Великої Британії складається з двох частин: писаної та неписаної. Писану частину складають такі акти, як Велика Хартія Вольностей 1215 року, Хабеас Корпус акт 1679 року, Біль про права 1689 року та ін. Друга частина Конституції є неписаною, тобто не зафіксованою в яких-небудь юридичних документах, але за значенням норм, які містяться в ній – це найважливіша частина Конституції. Це так звані конституційні договори [35, с. 29].

В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко пишуть, що «особливим видом джерел конституційного права України є декларації, акти і конституційні договори. Вони посідають особливе місце в системі джерел, оскільки їх прийняття є разовою, винятковою подією у конституційній практиці держави. Особливим і дещо нетрадиційним для України джерелом права став Договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 р. Тогочасне і нинішнє чинне конституційне законодавство України не передбачає такої юридичної форми нормативно-правового акта, як конституційний договір. Договір як джерело конституційного права передував появі законів. Договірну форму мали перші конституції світу (Конституція Франції 1791 р. та ін.), в яких втілювалася доктрина суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, відповідно до якої прийняття конституції було санкціонуванням уже існуючого суспільного договору. На теперішній час договори застосовуються в окремих федераціях, але договір як джерело права є більш характерним для міжнародного, цивільного, але не конституційного права. Викликає сумнів і правомірність підписання договору Президентом України, якого не було наділено законодавчими функціями. За своєю сутністю Договір мав «над конституційний» характер щодо діючої на той час Конституції УРСР 1978 р., але за своїм змістом і юридичною силою був фактично конституційним законом, дія якого обмежувалася у часі. Поза неоднозначну оцінку конституційний договір свого часу сприяв консолідації суспільства та розбудові держави» [185, с. 70–71].

На думку Н.К. Шапталой, конституційний договір – це політико-правовий акт загального характеру, який встановлюється за домовленістю і згодою двох і більше осіб, забезпечується і гарантується державним примусом. Автор зараховує цей договір до законодавчих джерел конституційного права [187, с. 26]. А.А. Єзеров, М.П. Орзих, Р.С. Мартинюк, Д.С. Терлецький у своїх роботах стосовно конституційного договору досліджували та аналізували Конституційний договір України 1995 року, його сутність, порядок та особливості прийняття та значення, а також зазначали, що він є джерелом конституційного права України [182, с. 28–46; 184; 186, с. 268–270].

Отже, виходячи із вищезазначеного, слід сказати, що конституційний договір за своєю суттю є особливим джерелом конституційного права та права у цілому. Як зазначає, Н.М. Пархоменко, у створенні та укладенні такого договору одночасно можуть брати участь усі гілки державної влади [35, с. 29], а також – він характеризується цілим рядом специфічних ознак, з якими слід погодитися, а саме: 1) предмет та об'єкт конституційного договору становлять суспільні відносини, виникнення яких пов'язане з найважливішими фундаментальними аспектами організації та функціонування держави. Зокрема: влади та статусу її гілок, розподілу, перерозподілу, уточнення повноважень найвищих органів різних гілок влади, делегування повноважень тощо; 2) сторонами (суб'єктами) конституційного договору можуть бути лише найвищі органи, чи їх законні представники, відповідно до гілок влади (державної): Президент, Парламент, Вища судова адміністрація, що представляє судову владу; 3) конституційний договір завжди ґрунтується на вільному волевиявленні сторін і передбачає добру волю і взаємні поступки суб'єктів у пошуку узгодженого (компромісного) варіанту змісту цього договору; 4) конституційний договір укладається на певний строк, іншими словами він є тимчасовим актом. Строк його дії фіксується у самому акті, де також визначаються можливі варіанти і порядок його пролонгації або дострокового припинення дії; 5) на період дії конституційного договору тимчасово припиняється чинність тих правових, у тому числі і конституційних норм, які суперечать відповідним положенням цього договору [35, с. 29–30].

Зміст конституційного договору впливає з його предмета та являє собою певну сукупність різних правових норм: принципів, дефініцій, конкретних регуляторів суспільних відносин, якими визначаються та регулюються правові відносини, яких встановлює та регулює договір. Співвідношення зазначених норм залежить від специфіки предмета конституційного договору, однак вони завжди мають забезпечувати дію (функціонування) конституційного договору, тому у ньому мають переважати правові норми – конкретні регулятори суспільних відносин.

Видами конституційного договору, як уявляється, є: 1) у залежності від характеру відносин, що регулюються договором: компетенційні, які визначають компетенції органів влади в тих чи інших правовідносинах, сферах діяльності; установчі, предметом регулювання яких є утворення держави, союзів держав, ін.; 2) залежно від кола питань, які регулює той чи інший конституційно-правовий договір, можна виокремити договори загального та спеціального характеру. До першої групи доречно віднести договори, що регулюють, відповідно, загальні питання, до другої групи – договори, що регулюють деякі спеціальні питання взаємодії суб'єктів конституційного права, наприклад, у певній галузі; 3) залежно від кола суб'єктів, що уклали конституційно-правовий договір, точніше, їхнього конституційно-правового статусу, можна поділити на «горизонтальні» та «вертикальні».

Що стосується договірного процесу конституційного договору, то в залежності від країни, в якій він визначається джерелом права та існує, договірний процес визначається та закріплюється у відповідних законодавчих актах. Так, наприклад, Конституція Російської Федерації передбачає можливість укладення таких двох видів конституційних договорів, як: про розмежування предметів ведення і повноважень (ч. 3. ст. 11); угоди між органами виконавчої влади РФ і суб'єкта РФ про передачу здійснення частини повноважень (ч. 2, 3 ст. 78) [188].

Аналізуючи нормативно-правові акти України у сфері конституційного права, можна зробити висновок, що в Україні відсутній нормативно-правовий акт, який встановлював би та визначав договірний процес щодо конституційного договору України. Таким чином, вважаємо, що у цілому такий процес може визначатися

відповідно до нормативно-правових актів, які регулюють та визначають договірний процес стосовно інших видів нормативно-правових договорів.

Необхідно визначити й розкрити сутність та особливості договірного процесу конституційного договору України на прикладі Конституційного договору України 1995 року, поки що єдиного такого договору, який існував в Україні, та укладення якого дало можливість уникнути протистояння між Президентом України і Верховною Радою України, сприяти розвитку конституційного процесу та продовжувати роботу над розробкою діючої нині Конституції 1996 р.

Після проголошення незалежності України у 1991 р. з 1991 р. по 1996 р., до прийняття Конституції України 1996 р. в державі не існувало єдиного законодавчого акта, який регулював би державний устрій, чітко поділяв компетенцію вищих органів державної влади та інших органів влади, визначав права людини та громадянина тощо, відсутність якого була гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, політичних і державно-правових реформ. У зв'язку із цим у країні тривав економічний спад, знижувався рівень життя, загострювалася політична ситуація, зростала злочинність, виникло чимало складних проблем у відносинах законодавчої і виконавчої влад, відбувалося протистояння політичних сил – Президента та Верховної Ради тощо. Усі ці питання та ситуації потребували вирішення, врегулювання, адже, молода, незалежна держава потребувала розвитку, визнання світом, а не конфронтації між органами влади, які керували країною. І тому однією з основних спроб та способів такого врегулювання стала домовленість між Президентом України та Верховною Радою України в 1995 р. у вигляді укладення між ними Конституційного договору. Прийняття цього документа стало органічною частиною конституційного процесу в Україні, він засвідчив принципово новий підхід до здійснення державної політики: метод консенсусу між сторонами у політиці.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» було підписано та укладено 8 червня 1995 р.. Передумовою прийняття

такого договору стали: 1) прийняття 18 травня 1995 р. Верховною Радою України більшістю голосів народних депутатів прийняття Конституційного Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», однак проект Закону України «Про застосування Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та зміни Конституції (Основного Закону) України у зв'язку з його прийняттям» не набрав необхідної кваліфікованої більшості (2/3) голосів; 2) не прийняття президентського проекту Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування», якого було внесено Президентом 2 грудня 1994 р. у ВРУ. Результатом зазначених дій ВРУ стало виникнення ситуації, коли своїми рішеннями Верховна Рада зафіксувала наявність волі вищого органу законодавчої влади до зміни конституційного ладу України, а іншим – продемонструвала формальну відсутність змоги здійснити таку зміну.

Як пише Р.С. Мартинюк, зазначений конституційний закон не міг бути введений у дію без відповідних конституційних змін, оскільки вступив би у суперечність із Конституцією 1978 р., якою на той час керувалася Україна. За таких умов його співіснування з Конституцією 1978 р. як звичайного, так і конституційного закону створило б загрозу руйнування правової системи України. В Україні діяла розгалужена система права, і лише Конституція була спроможною ієрархічно впорядкувати всю систему нормативних актів і всі форми здійснення влади. Відтак Закон про владу (навіть конституційний) не міг бути вичерпним навіть у питаннях організації цієї влади [184, с. 322]. Схвалення простою більшістю голосів народних депутатів Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» спричинило виникнення неузгодженостей між положеннями Конституції 1978 р. та положеннями цього Закону. Такі неузгодженості були важкопрогнозованими за наслідками. У системі правових актів та правових норм, що визначали і становили конституційні основи організації державної влади в Україні, виник дуалізм, який вів до загострення політичної конфронтації. У таких умовах здійснювався пошук виходу з глибокої політичної та конституційної кризи [184, с. 322–323].

Як один із варіантів виходу з кризи ще на першому засіданні нової Конституційної комісії (28 листопада 1994 р.) було висунуто ідею укладення Конституційного Договору між трьома (законодавчою, виконавчою й судовою) чи принаймні між двома (законодавчою й виконавчою) гілками влади. З метою розвитку цієї ідеї Українська Правнича Фундація 14 грудня 1994 року організувала і провела «круглий стіл», де ідею Конституційного Договору в цілому було схвалено [184, с. 323].

Отже, усе вищесказане є причинами погодження ВРУ та ПУ на укладення договору між собою, тобто Конституційного договору. 8 червня 1995 року Верховна Рада більшістю голосів ухвалила пропозицію народних депутатів декількох депутатських груп (фракцій) про укладення Конституційного Договору між Президентом України і Верховною Радою України, а також схвалила текст самого Договору. Парламент України фактично дав згоду на те, щоб на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування в Україні здійснювалася на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» від 18 травня 1995 р., при цьому положення Конституції України 1978 року діють лише в частині, що узгоджується з Конституційним Договором. Конституційний Договір було підписано Президентом України і від імені парламенту – Головою Верховної Ради України та більшістю народних депутатів України (понад 350 підписів народних депутатів). Договір набрав чинності з моменту його підписання, тобто сторонами договору були суб'єкти конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу: ВРУ та ПУ.

Укладення конституційного договору відбулося шляхом переговорів ПУ і ВРУ, їх домовленості, схвалення такої домовленості депутатами ВРУ. А згода на обов'язковість цього договору було надано шляхом підписання. Підписали його від імені ВРУ її голова Олександр Мороз, з однієї сторони, та Президент України Леонід Кучма, з іншої. Набув чинності та вступив у силу з моменту його підписання сторонами, тобто з 8 червня 1995 р, та опублікування. Опубліковано його було у Відомостях Верховної Ради України. Зміст договору відображає його структура. Він

складався з преамбули та 8 розділів («Загальні положення», «Верховна Рада України», «Президент України», «Уряд України – Кабінет Міністрів України», «Суди України», «Прокуратура України», «Місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування», «Заключні положення») та декількох прикінцевих тез, а також у ньому закріплювалися причини та необхідність його прийняття, мета, повноваження та порядок роботи ВРУ, ПУ, КМУ, судів, Прокуратури України, місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, тобто сторони договору в результаті домовленості визначили повноваження основних органів влади та домовилися про розподіл повноважень.

Відповідно до тексту конституційного договору:

1) його було укладено з метою уникнення неузгодженостей між чинними нормами Конституції (Основного Закону) України 1978 р. і нормами Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» та введення цього Закону до системи правових актів, що визначають конституційний лад України; подальшого забезпечення розвитку та успішного завершення конституційного процесу в Україні;

2) враховуючи позитивні надбання, здобуті в тривалому процесі узгодження позицій Президента України та Верховної Ради України під час роботи над проектом Закону «Про державну владу та місцеве самоврядування в Україні», ВРУ і ПУ прагнучи до забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах кризового стану; створення надійних гарантій існування суверенної України, збереження цілісності та недоторканності її території; реформування державної влади на засадах чіткого розподілу функцій між її законодавчою і виконавчою гілками як необхідної передумови подолання економічної, соціальної та конституційної кризи; створення політико-правових умов для здійснення економічних реформ, підтримання виробництва, забезпечення фінансової стабільності та соціального захисту населення; запобігання політичному протистоянню владних структур з його можливими руйнівними наслідками для долі всієї країни і суспільства; забезпечення громадянського миру і спокою в Україні та створення умов для гідного життя і праці людини, консолідації усіх здорових сил суспільства; на основі доброї волі Сторін, взаємних поступок та компромісу дійшли

згоди про таке: на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 р. більшістю голосів народних депутатів України;

3) було визначено: а) що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю та захищає інтереси всіх громадян. Уся повнота влади в Україні належить народові; б) народ є єдиним джерелом влади та здійснює її як безпосередньо – шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування; в) державна влада в Україні будується на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову, а місцеве самоврядування здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування, які обираються безпосередньо громадянами України, які проживають на території відповідного міста, селища, села; г) усі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження, виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Власність в Україні є загальнодержавною, комунальною, колективною і приватною; д) єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада України, до складу якої входить 450 народних депутатів, обраних на чотири роки на основі загального, рівного і прямого права при таємному голосуванні. Визначено обов'язки голови ВРУ, народних депутатів, структуру Президії ВРУ та її повноваження, та в цілому повноваження самої ВРУ; е) Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади. Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах. Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолювані ним Уряд – Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. Президентом України може бути обрано громадянина України віком від 35 до 65 років, який проживає в Україні не менш як 10 останніх років перед обранням і володіє державною мовою. Президент України

обирається громадянами України строком на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Президент України у місячний термін після вступу на посаду або з дня відставки попереднього складу Уряду призначає Прем'єр-Міністра України, формує новий склад Уряду України. Було також чітко визначено та домовлено про його повноваження; є) Уряд – Кабінет Міністрів України – центральний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Президентові України і відповідальний перед ним. Визначено повноваження КМУ, порядок його роботи. Органами державної виконавчої влади в областях, містах Києві та Севастополі, районах областей, міст Києва та Севастополя є обласні та районні державні адміністрації. Головами цих адміністрацій Президент України призначає осіб, обраних головами відповідних областей, Київської та Севастопольської міських і районних Рад; ж) судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди становлять судову систему України. Судові рішення ухвалюються іменем України. Суди захищають права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави шляхом здійснення правосуддя. Суди є незалежними; з) Прокуратура України є органом державного обвинувачення, здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі; визначено повноваження Генерального Прокурора та прокурорів; и) визначено, що собою являє місцеве самоврядування, що органами місцевого самоврядування є сільські, селищні та міські ради, визначено їх компетенцію та компетенцію їх виконавчих органів, порядок прийняття ними рішень [189].

Порядок виконання та дотримання Конституційного договору являє собою: дотримання відповідно до закону, виконання сторонами відповідно до положень їхньої домовленості, а також, що до прийняття нової Конституції України сторони: суворо дотримуватимуться положень цього договору та діятимуть у повній відповідності до нього; не виноситимуть на всеукраїнський референдум, консультативний референдум та опитування громадської думки інших питань, крім прийняття нової Конституції України, текст якої буде узгоджено Сторонами. Аджє, ВРУ і ПУ усвідомлюють, що невиконання положень цього договору призведе до

хаосу в суспільному житті, розвалу економіки, виникнення загрози громадянського конфлікту і поставить під сумнів саме існування суверенної демократичної України.

Укладено договір у двох примірниках, тексти яких є рівно автентичними. Припинення дії договору: договір було укладено з терміном його дії – 1 рік, тобто до прийняття Конституції 1996 року, тобто із цього випливає, що фактично сторони домовилися що за 1 рік дії договору вони мають прийняти нову Конституцію; припинив він дію з 28 червня 1996 р. на підставі вступу в силу Закону України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію Верховна Рада України» та Конституції України від 28 червня 1996 р. [190; 127].

Слід відмітити, що Конституційний договір України 1995 р. – це договірна конституція, яка являє собою політико-правову угоду між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, яка на той період часу стала важливим політичним компромісом.

Як зазначає Д.С. Терлецький, із точкою зору якого слід погодитися, що змістовний аналіз Конституційного Договору 1995 р. дає незаперечні підстави стверджувати про його публічний характер та нормативно-правове значення, про що свідчить таке: 1) закріплена договором мета, будучи за своєю суттю публічною, свідчить про загальний, публічний інтерес; 2) за своїм предметом договір безпосередньо пов'язаний із державно-владними відносинами владарювання; 3) його було укладено між суб'єктами владних повноважень, учасниками конституційно-правових відносин; 4) визначені договором норми і принципи мали юридичне значення не лише для учасників договору, але й для інших суб'єктів правовідносин публічного характеру; 5) змістом договору, який увібрав у себе текст Закону України від 18 травня 1995 р. «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», чітко визначено його пріоритетність відносно чинної на той час Конституції України; 6) договором було передбачено прийняття нової Конституції України та встановлено для цього термін – не пізніше одного року з дня його підписання; 7) втрату договором юридичної сили було оформлено Законом України від

28 червня 1996 р. «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» [186, с. 269–270]. Конституційний Договір 1995 р. видається можливим віднести до засновницьких договорів, оскільки ним було запрограмовано модернізацію конституційного ладу Української держави. Водночас, зважаючи на обставини укладення справедливою також буде його ідентифікація як договору про громадянську згоду, а беручи до уваги зміст – і як компетенційно-розмежувальної угоди, адже Договором було визначено розмежування компетенції між суб'єктами публічної влади, зокрема між Президентом та Верховною Радою України [186, с. 270].

На теперішній час відомо, що діючих конституційних договорів у всьому світі досить мало, а в Україні його зовсім не існує (тільки у 2004 р. були певні розмови про прийняття нового конституційного договору для виходу з політичної, економічної, конституційної кризи, що склалася у 2004 р. в Україні [191]).

У цілому, прикладами конституційного договору можуть бути Конституція Франції 1791 р., Договір Російського робочо-селянського уряду з Башкирським урядом про радянську автономію Башкирії 1919 р., Римський договір 1957 р., що заснував Європейське Економічне Співтовариство, Конституційний договір Європейського Союзу (Маастрихтський договір) 1992 р., Федеративний договір Російської Федерації 1992 р., Конституційний договір України 1995 р., Угода про розмежування повноважень між Урядом Російської Федерації та Адміністрацією Красноярського краю у сфері розвитку вугільної галузі на території Красноярського краю 1999 р. та ін.

Сучасна зарубіжна державотворча практика свідчить, що потреба в укладенні конституційних договорів виникла та може виникати у країнах, які перебували чи перебувають на переломному чи перехідному етапі національного конституційного розвитку, радикально змінювали спосіб організації державної влади або потребують таких змін.

Отже, виходячи із вищезазначеного, уявляється:

конституційний договір – це внутрішня, строкова взаємна домовленість сторін у формі політико-правового консенсусу, сторонами якої є органи влади, яка

підтверджується письмовим, офіційно опублікованим документом, що вступає в силу з моменту його підписання, якою регулюються суспільні відносини загального характеру, державний лад, визначається компетенція вищих органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

особливість договірної процедури щодо конституційного договору України полягає у тому, що: укладення договору виникає на підставі домовленості органів влади; договір підлягає схваленню, підписанню сторонами, опублікуванню; не підтверджується, але припиняється на підставі певного нормативно-правового акта; має певний термін дії, який встановлюється договором; вступає в силу відповідно до договору.

3.3. Особливості договірної процедури адміністративного договору

Адміністративний договір є одним із видів нормативно-правового договору, в якому суб'єктом (стороною) завжди є орган влади. Роль та місце договірної регулювання в адміністративних відносинах залежить від певних факторів, таких, наприклад, як рівень демократії, ставлення до приватної власності, системи методів державного регулювання суспільних відносин тощо.

Аналізуючи наукову літературу, слід сказати: а) що питанням адміністративного договору в частині поняття, ознак, сутності, правової природи, предмета адміністративного договору, а також проблемам змісту та використання адміністративного договору в адміністративному праві приділяли певну увагу такі радянські та російські вчені, як: А.А. Абдурахманов [192], Г.В. Атаманчук [193], Д.М. Бахрах [194], А.В. Дьомін [50], С.К. Дряхлов [195], А.І. Єлістратов [196], А.П. Коренєв [192], В.І. Новосьолов [197], А.А. Савостін [198], І.Ю. Сіндєєва [199], Ю.А. Тихомиров [200], О.В. Ширабон [30] та ін.; б) щодо вітчизняних науковців, які розглядають тією чи іншою мірою питання адміністративного договору, досліджують його, є: В.Б. Авер'янов [201], К.К. Афанасьєв [202], Ю.П. Битяк [203], А.С. Васильєв [204], К.М. Вітман [205], В.А. Дерещ [206], В.В. Дудченко [207], Ж.В. Завальна [208], В.К. Колпаков [209], О.В. Константи́й [210], Р.С. Куйбіда [211],

О.С. Лагода [212], Ю.В. Мельник [213], Н.М. Пархоменко [214], О.П. Рябченко [215], І.Л. Самсін [216], С.С. Скворцов [217], В.С. Стефанюк [218], З.М. Юдін [1] та ін.

Як джерела адміністративного права договори й угоди раніше майже не вживалися. Про них звичайно говорили як про одну з форм управління, наявних у практиці. У літературі 20-х років адміністративні договори розглядалися як побічна форма управлінської діяльності, у 60-х рр. – як прояви її демократизації, які ґрунтувалися на рівності «нерівних сторін» [209, с. 151].

Слід сказати, що, на думку Ж.В. Завальної [208, с. 128], започаткував вивчення адміністративного договору ще за дореволюційних часів видатний вчений адміністративіст А.І. Єлістратов [196, с. 375–402]. Питанням адміністративного договору займалися вчені також за радянських часів. Більш повну розробку й удосконалення положення адміністративного договору отримали уже в незалежних державах. Так, у Російській Федерації це питання набуло висвітлення у працях А.В. Дьоміна, В.Г. Розенфельда, А.А. Савостіна, Ю.Н. Старілова, Ю.А. Тихомірова, М.Н. Марченка та ін. Доволі активно дискутується це питання в працях українських науковців адміністративного права, зокрема: К.К. Афанасьєва, Ю.П. Битяка, В.К. Колпакова, О.В. Констанція, Ю.В. Мельника, Д.В. Приймаченка, В.С. Стефанюка та ін. При доволі частому зверненні науковцями у своїх працях до адміністративного договору залишаються майже не розробленими деякі теоретичні питання даного інституту [208, с. 128–129].

Різні вчені, які досліджували тією чи іншою мірою адміністративний договір, намагалися надати своє визначення поняттю «адміністративний договір».

Так, зокрема, уперше поняття адміністративного договору було надано в 1979 р. В.А. Юсуповим. Під адміністративним договором він розумів адміністративно-правову угоду, в якій два або більше суб'єктів, з яких один чи всі є обов'язково органом державного управління або їх законним представником, спрямована на встановлення, зміну та припинення адміністративних прав та обов'язків органів державного управління, суб'єктивних майнових або немайнових прав та обов'язків у громадян та соціальних утворень [219, с. 73]. На думку Д.М. Бахраха,

адміністративний договір – заснований на адміністративно-правових нормах і розроблений у публічних інтересах у результаті добровільного узгодження волі двох (або більше) суб'єктів адміністративного права, одним із яких завжди є органом адміністративної (публічної) влади, багатосторонній акт, який встановлює (припиняє, змінює) взаємні права та обов'язки його учасників [220, с. 528; 221, с. 256].

А.В. Дьомін визначає адміністративний договір як управлінську угоду не менше двох суб'єктів адміністративного права, якої укладено на основі норм адміністративного права у публічних цілях, яка опосередковує горизонтальні (координаційні) управлінські відносини і правовий режим якої містить адміністративно-правові елементи, що виходять за рамки приватного права [222, с. 65]. Б.В. Покровський підкреслював, що договір опосередковує горизонтальні адміністративні відносини сторін на основі їх юридичної (формальної) рівності та формулював таке визначення: «Адміністративний договір – це домовленість сторін, спрямована на досягнення того результату, який передбачений правовою нормою, яка визначає компетенцію органу управління» [223, с. 135–136].

Свого часу В.І. Новосьолов, критикуючи позицію В.С. Мартем'янова, наголошував на тому, що в адміністративно-правових відносинах присутні не зобов'язання, а обов'язки, оскільки поняття зобов'язання, уточнює В.І. Новосьолов, стосується цивільної діяльності [197, с. 42]. А.Ф. Ноздрачов, В.С. Проніна, Б.Б. Хангельдієв визначили адміністративний договір (автори називають його організаційно-адміністративною угодою) як волюву координаційну угоду двох або декількох органів державного управління про здійснення у певний час в обумовленому місці певного виду адміністративних дій. Це юридичний факт, який встановлює, змінює чи припиняє адміністративні відносини [224, с. 3].

А.А. Савостін під адміністративним договором розуміє укладену відповідно до норм адміністративного права угоду, яка є взаємно узгодженим проявом волі сторін щодо єдиної мети між двома чи більше формально рівними суб'єктами, предметом якої є здійснення юридично значущих управлінських або організаційних дій, в яких

хоча б однією із сторін є орган державного управління або його законний представник [198, с. 52]. І.Ю. Сіндєєва, досліджуючи адміністративний договір як інститут адміністративного права, пропонує авторську дефініцію, де під адміністративним договором розуміється заснована на адміністративно-правових нормах домовленість, що виникає при узгодженні уособлених вільних волевиявленнях двох чи більше рівних суб'єктів адміністративного права, один з яких є суб'єктом державної влади; договір встановлює договірні умови, виконання яких є обов'язковим і спрямоване на задоволення публічно-правових інтересів [199, с. 11].

К.К. Афанасьєв визначає адміністративний договір як добровільну угоду двох або більше суб'єктів адміністративного права, один із яких наділений власними або делегованими повноваженнями у сфері державного управління з приводу вирішення питань виконавчого та розпорядчого характеру, угода укладена у формі правового акта, що встановлює (припиняє, змінює) їх взаємні права, обов'язки та відповідальність [202, с. 67]. Ю.П. Битяк та О.В. Константи́й надають таке визначення договору: це правовий акт управління, що встановлюється на підставі норм права двома або більше суб'єктами адміністративного права, один з яких обов'язково є органом виконавчої влади (краще публічної), може містити в собі загальнообов'язкові правила поведінки (нормативний характер) або встановлювати (змінювати, припиняти) конкретні правовідносини між його учасниками (індивідуальний характер) [201, с. 106; 210, с. 77].

А.С. Васильєв вважає адміністративним договором визначену нормами адміністративного права угоду двох або більше сторін, одна з яких є носієм державно-владних повноважень стосовно інших учасників (сторін) угоди [204, с. 143]. Ж.В. Завальна пише, що адміністративний договір є, з одного боку, правовим явищем, яке надає можливість за його допомогою врегульовувати адміністративні відносини, з іншого – формою державно-управлінських регулятивних відносин, тобто засобом встановлення управлінських відносин, а отже частиною управлінської системи. При цьому, «адміністративними є договори, які укладаються між суб'єктами владних повноважень, предметом яких є вчинення дій, що впливають з

адміністративно-правового статусу сторін договору та спрямовані на регулювання, виникнення, зміну чи припинення управлінсько-правових відносин між ними» [208, с. 148, 308].

В.К. Колпаков у своїх ранніх працях визначав адміністративний договір як визначену актами адміністративного права угоду сторін, одна з яких є носієм державно-владних повноважень стосовно інших. Пізніше автор став на позицію, що адміністративний договір – це система взаємних зобов’язань між названими в акті управління суб’єктами, формулювання і виконання яких має метою вирішення визначених державою завдань [225, с. 96]. На думку О.С. Лагоди, адміністративний договір – це угода, укладена на підставі адміністративного акта щодо реалізації органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування своїх владно-розпорядчих повноважень для узгодження загальносуспільних, групових та індивідуальних (приватних) інтересів на ґрунті взаємної домовленості [212, с. 148].

Ю.В. Мельник визначає адміністративний договір як угоду, яка базується на нормах адміністративного права, являє собою єдине волевиявлення сторін стосовно певної цілі між двома або більше формально рівними і незалежними один від одного суб’єктами і предметом якої завжди є здійснення управлінських дій органами державного управління при реалізації ними розпорядчо-виконавчих функцій [213, с. 244–247]. На думку С.С. Скворцова, адміністративний договір – заснована на правових нормах добровільна угода двох чи більше суб’єктів адміністративного права, один з яких завжди є самостійним суб’єктом державної виконавчої влади, наділений владними повноваженнями у сфері державного управління, за допомогою якого формуються акти державного управління, на основі яких встановлюється, змінюються чи припиняються взаємні права та обов’язки учасників договору, визначається їх відповідальність [217, с. 92].

Ф.Д. Фіночко надає таке визначення адміністративного договору: це угода двох або більше суб’єктів адміністративного права, один з яких завжди є суб’єктом виконавчої влади. Це багатосторонній акт, за допомогою якого виникають, змінюються або припиняються взаємні права й обов’язки сторін [226, с. 367]. О.І. Харитонova виводить поняття адміністративного договору в такому вигляді:

адміністративний договір – це угода, укладена суб'єктами адміністративного права на підставі адміністративно-правових норм у загальнодержавних інтересах та інших публічних інтересах, правовий режим якої визначається змістом владних повноважень, носієм яких є обов'язково одна із сторін [227, с. 294].

Що стосується визначення адміністративного договору на законодавчому рівні, то таке визначення в Україні починає закріплюватися в законі з початком впровадження адміністративної реформи. Так, до прийняття Кодексу адміністративного судочинства у 2005 р., адміністративний договір визначався як добровільна угода двох чи більше суб'єктів адміністративного права, один з яких наділений власними або делегованими повноваженням у сфері державного управління з приводу вирішення питань виконавчого та розпорядчого характеру, яка укладена у формі правового акта, що встановлює (припиняє, змінює) їх взаємні права, обов'язки та відповідальність [228]. Із прийняттям Кодексу адміністративного судочинства визначення адміністративного договору набуває такого вигляду: адміністративний договір – дво-або багатостороння угода, зміст якої становлять права та обов'язки сторін, що впливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, який є однією із сторін угоди (п. 14 ч. 1 ст. 3) [229]. Наприклад, у Латвії адміністративним договором вважається угода між публічною особою і приватною особою про встановлення, зміну, припинення чи констатацію адміністративних правових відносин [206, с. 267].

Можна зробити висновок про істотні відмінності у поглядах учених-адміністративістів на зміст адміністративного нормативно-правового договору.

Адміністративному договору характерними є усі ознаки, які є характерними договору як правовому інституту. Однак, він має і свої специфічні ознаки, що відрізняють його від інших договорів. Н.М. Пархоменко виокремлює такі особливості та властивості адміністративного договору: 1) ініціатором виникнення договірних, координаційних відносин можуть бути будь-які органи управління, що покликані діяти спільно; 2) формальна визначеність та взаємність прав та обов'язків суб'єктів, забезпечення їх юридичним захистом; 3) координує діяльність

без спеціальних приписів до управління; 4) може пов'язати органи управління, різні за природою та рівнем (наприклад, господарські та представницькі); 5) забезпечує тісний зв'язок управлінської діяльності з господарською; 6) розширює компетенцію тих чи інших органів управління шляхом її перерозподілу [35, с. 53–54; 214, с. 51].

О.І. Харитонova виводить такі ознаки адміністративного договору: 1) виникнення у сфері публічної влади у зв'язку і з приводу реалізації органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування своїх владних повноважень; 2) підставою виникнення є правозастосовчий акт, прийнятий згаданими органами; 3) організуючий характер; 4) метою є задоволення публічних інтересів, досягнення публічного блага, тобто домінування суспільних цілей [227, с. 294]. О.С. Лагода приділяє увагу змістовним ознакам адміністративного договору: предмет, суб'єкти та зміст. Причому предметом договору він вважає певну сукупність відносин, щодо яких допускається узгодженість інтересів на підставі волевиявлення владного суб'єкта [212, с. 147]. Ця підстава може бути представлена у вигляді рішення, наказу чи іншого адміністративного акта, в якому чітко вказуються основні характеристики відносин, врегульованих у даній формі.

О.П. Рябченко, аналізуючи поняття адміністративного договору, виокремлює істотні ознаки адміністративного договору: 1) виникнення у сфері публічної влади у зв'язку і з приводу реалізації суб'єктом адміністративного права своїх владних повноважень; 2) підставою виникнення є адміністративно-правова норма; 3) мета – задоволення публічного інтересу; правовий режим визначається змістом владних повноважень, носієм яких обов'язково є одна зі сторін; 4) має форму угоди [215, с. 61]. І.Ю. Сіндєєва виокремлює юридичні ознаки адміністративного договору: наявність двох або більше суб'єктів з адміністративною правосуб'єктністю, один з яких є державно-владним суб'єктом; основу становлять норми адміністративного права; рівність (формально-юридична) суб'єктів; форма адміністративного договору визначена адміністративно-правовими нормами; мета – публічно-правові інтереси; обов'язковість виконання договірних умов суб'єктами адміністративного договору [199, с. 11].

Деякі автори, як зазначає Ж.В. Завальна, щоб виокремити ознаки адміністративного договору, порівнюють його із цивільним договором [208, с. 73]. Українські науковці називають такі відмінні риси адміністративного та цивільного договорів: 1) обов'язковим суб'єктом адміністративних договірних відносин є орган виконавчої влади (посадова особа); 2) оскільки одним з учасників адміністративного договору є орган, наділений владними повноваженнями, то учасники договору не мають рівних прав та обов'язків [226, с. 156–157]. Учасник договору наділений владними повноваженнями, крім прав має певні зобов'язання перед другою стороною. Цивільний договір заснований на угоді сторін, а права та обов'язки його учасників регулюються нормами цивільного права. Жодна сторона цивільно-правового договору немає владних повноважень щодо іншої; 3) вимога компетентності органу виконавчої влади як учасника договору є основною умовою його дійсності [230, с. 57]. Цивільне право використовує поняття «правоздатність», а не поняття «компетенція»; 4) метою адміністративного договору є реалізація публічних інтересів. Навіть при укладенні договорів у сфері управління державною власністю держава виступає як власник, але здійснює їх укладення не в приватних інтересах себе як власника, а для задоволення суспільного розвитку. Метою більшості приватно-правових договорів є індивідуальний інтерес [208, с. 73–74].

Б.Н. Габричидзе і А.Г. Чернявський розрізняють адміністративний та цивільний договори завдяки таким ознакам: 1) адміністративні договори, як правило, мають організаційний зміст, їх метою є досягнення суспільно значущих результатів; 2) адміністративний договір розглядається як форма, пов'язана з адміністративним актом, із здійсненням адміністративним органом своїх обов'язків; 3) відсутність судового захисту адміністративних договорів, а також те, що невиконання адміністративного договору не тягне за собою застосування майнових санкцій [231, с. 345]. М.А. Нечитайло називає такі риси: 1) суспільна значущість; 2) участь у ролі однієї або обох сторін договору суб'єкта виконавчої влади (органу виконавчої влади або його посадової особи); 3) незабезпеченість судовим захистом; регулювання нормами адміністративного, а не цивільного права [232, с. 138].

На наш погляд, найбільш розроблено питання ознак адміністративного договору у працях Д.М. Бахраха. Вчений указує та коментує ряд особливостей адміністративного договору, які вирізняють його серед інших публічних договорів: 1) одна із сторін адміністративного договору (у ряді випадків – обидві сторони) – суб'єкт публічної виконавчої (адміністративної) влади. При цьому в адміністративному договорі державний орган, орган місцевого самоврядування є суб'єктом, який реалізує виконавчу владу та наділений владними повноваженнями. Право на укладення адміністративного договору має бути передбачено у нормах про компетенцію органу влади; 2) наявність у предметі договору публічних (суспільних, державних) інтересів. Метою адміністративних договорів є головним чином досягнення загального блага, публічних інтересів, суспільно значущих результатів. В адміністративних договорах можуть бути присутніми і приватні цілі, але вони не є визначальними; 3) адміністративні договори опосередковують суспільні відносини пов'язані з публічною виконавчою владою; 4) адміністративні договори можуть вноситися так звані застереження про виключні повноваження публічної адміністрації; 5) укладення адміністративного договору не тільки і не скільки право, але й обов'язок відповідних суб'єктів права; 6) рівень диспозитивності, тобто свобода вибору учасників при укладенні адміністративних договорів самостійно обирати той чи інший варіант поведінки, набагато нижчий, ніж при укладенні цивільних чи навіть трудових договорів; 7) адміністративні договори, як правило, є формальними і укладаються у письмовій формі. У деяких випадках законодавець встановлює необхідність їх реєстрації у відповідних державних органах; 8) спори, пов'язані з укладенням та виконанням адміністративних договорів, вирішуються в судовому порядку. Це стосується зміни та переформатування договірних зв'язків [194, с. 289–290].

Р.О. Куйбіда, виходячи з наведеного визначення, що міститься у п. 14 ч. 1 ст. 3 КАС України [229], виокремлює такі ознаки адміністративного договору: 1) суб'єктна – обов'язковою стороною в договорі є суб'єкт владних повноважень (іншою стороною чи іншими сторонами можуть бути як суб'єкти владних повноважень, так і інші учасники правовідносин); 2) предметна – його змістом

(предметом) договору є права та обов'язки сторін, що впливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень [233, с. 283–285].

На думку Ж.В. Завальної, адміністративний договір має два види ознак: основні та факультативні. До основних ознак зараховує дві – це ознака правосуб'єктності та предмету договору. Інші ознаки – факультативні, які можуть бути застосовані для додаткової характеристики адміністративного договору. Так, факультативними ознаками можна вважати: 1) наявність у меті договору публічних (суспільних, державних) інтересів, тобто метою адміністративних договорів є головним чином досягнення загального блага, публічних інтересів, суспільно значущих результатів; 2) опосередкування суспільних відносин пов'язаних із публічною владою; 3) наявність застереження про виключні повноваження публічної адміністрації; 4) укладення адміністративного договору не тільки право, але й обов'язок відповідних суб'єктів права [208, с. 87].

Для розкриття сутності адміністративного договору, крім визначення його поняття, ознак, важливим є розкриття його змісту, предмета, суб'єктів (сторін), об'єктів, структури, видів та договірному процесу щодо нього.

Так, змістом адміністративного договору, виходячи з КАС України, є права та обов'язки сторін, обумовлені владними управлінськими функціями суб'єкта владних повноважень, який є однією із сторін угоди. Проте, слід сказати, що навіть якщо права та обов'язки сторін договору і впливають із владних управлінських функцій суб'єкта владних повноважень, вони (права та обов'язки) можуть мати приватноправовий характер. Як приклад можна навести договір купівлі-продажу державного чи комунального майна у процесі приватизації [208, с. 81–82]. Як зазначає Н.М. Пархоменко, змістом адміністративного договору, звичайно, є координація правоздатності органів державного управління з організацій керівництва діяльністю підвідомчих організацій, а в деяких випадках і громадян [35, с. 52].

Що стосується предмета адміністративного договору, то, на теперішній час, як зазначає Ж.В. Завальна, він не тільки не зазначений на рівні законодавства, але знаходиться на стадії наукових розробок. Окремі питання такого предмета

розроблялися у працях російських учених А.А. Абдурахманова, Д.Н. Бахраха, А.П. Коренєва, Ю.Н. Старілова. Серед вітчизняних учених це питання у своїх працях розглядали Ю.В. Мельник, В.С. Стефанюк, О.І. Харитонов та ін. Однак питання предмета адміністративного договору залишається недостатньо дослідженим [208, с. 108]. Стосовно того, що саме є предметом адміністративного договору, існують твердження, висловлені як науковцями-адміністративістами, які займаються проблематикою адміністративного договору, так і практиками [208, с.108]. І.Л. Самсін та Н.А. Іваницька вважають, що загальним предметом, який об'єднує договори в одну групу (адміністративний договір), є публічний інтерес [216, с. 115]. Хоча, як справедливо зазначає О.І. Харитонova, публічний інтерес є метою укладення даного договору [227, с. 294].

В.С. Стефанюк, досліджуючи адміністративний договір у законодавстві Німеччини, указував на предмет договору як його визначальну ознаку. Для встановлення предмета адміністративного договору у Німеччині застосовуються параметри, за наявності яких предмет і, відповідно, договір визнаються адміністративними. Так, адміністративний договір: 1) служить виконанню публічно-правових норм; 2) містить обов'язки видання адміністративного акта або здійснення інших владних публічно-правових службових дій; 3) належить до публічно-правової правомочності [234, с. 11–16].

О.І. Харитонova та інші вітчизняні автори, не визначаючи, що саме може бути предметом адміністративного договору в Україні, але посилаючись на високий рівень теоретичної та законодавчої розробки цього питання в Німеччині, зазначають, що предметом адміністративного договору у цій країні є встановлені в договорі обов'язки або необхідні для його виконання розпорядження, що мають публічно-правовий характер [227, с. 295]. На думку Ю.В. Мельника, предметом адміністративного договору завжди є здійснення управлінських дій органами державного управління при реалізації ними розпорядчо-виконавчих функцій [213, с. 246]. Ю.А. Тихомиров, виокремлюючи специфічні риси адміністративного договору, указує на предмет договору як на особливість цього договору. Зокрема,

він вважає, що предмет адміністративного договору становлять питання влади, управління та саморегуляції [235, с. 165]. Ряд авторів небезпідставно вважають предметом адміністративного договору здійснення юридично значущих управлінських або організаційних дій [192, с. 39–40; 198, с. 54].

Ж.В. Завальна вважає, що предметом адміністративного договору можуть бути тільки дії особливого характеру, тобто ті, які становлять діяльність відповідних органів у межах їх компетенції, викликають юридичні наслідки для самих сторін і для третіх осіб, здійснюються у сфері публічного управління, спрямовані на досягнення визначеної мети – як правило, задоволення публічного чи державного інтересу. З огляду на багатогранність категорії дії при виокремленні тих дій, які можуть становити предмет адміністративного договору, Ж.В. Завальна зазначає, що це дії, які мають певні ознаки. Такими ознаками, на думку вченої, є: єдність дій, сфера, цілепокладання (мета), правомірність, компетенція сторін [208, с.110,118].

Діяльність, що є предметом адміністративного договору, має дискретний характер, оскільки дії, здійснювані до початку дії договору і після його припинення, не охоплюватимуться договірним регулюванням і не належатимуть до його предмета. У цьому разі необхідно констатувати, що ця ознака відображає загальнофілософську ідею про єдність неперервного та перервного [236, с. 129–143]. Такий підхід дає можливість більш чітко визначити аспекти розвитку вивчення адміністративного договору як правового явища та однієї із форм управлінської діяльності. Другою ознакою дій, які становлять предмет адміністративного договору, є сфера їх здійснення. Такі дії мають бути складовою діяльності у сфері управління, але не будь-якого соціального, а саме публічного управління. Третя ознака – мета. Дії, що становлять діяльність державних органів у сфері державного управління, спрямовані на досягнення певного передбаченого в законодавстві результату (мети). Кінцевою метою державного управління є досягнення того ступеня упорядкованості суспільних відносин, що відображений у законах держави, досягнення повної відповідності поведінки усіх суб'єктів нормативності, моделям, описаним у цих законах. Як правило, ця мета пов'язується

із задоволенням державного (публічного) інтересу – визнаний державою та забезпечений правовим інтересам соціальної спільноти, задоволення якого є умовою й гарантією її існування та розвитку [235, с. 55; 208, с. 111–112]. Четвертою ознакою дій, що становлять предмет адміністративного договору, є те, що ці дії мають бути юридично значущими, тобто породжувати юридичні наслідки як для сторін адміністративно-договірних відносин, так і для інших їх учасників. П'ята ознака: дії здійснюються суб'єктами, які мають спеціальні повноваження. Сукупність юридично-владних повноважень (прав і обов'язків), що надаються органам державної влади, органам місцевого самоврядування для виконання відповідних завдань і функцій, є компетенцією. Таким чином, дії можуть вважатися такими, що становлять предмет адміністративного договору, тільки за наявності всіх зазначених ознак [208, с. 116–117, 118].

На нашу думку, предмет адміністративного договору – це діяльність суб'єктів договору, яка полягає у вчиненні ними певних власне дій або вчинені дій щодо певного конкретного об'єкта договірних правовідносин, що спрямована на задоволення, у першу чергу, публічного чи державного інтересу.

Вважаємо, що: 1) суб'єктом, тобто однією із сторін договору завжди є орган державної виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, бюджетні установи, а також державне, комунальне підприємство, які діють від імені відповідного органу влади, в його інтересах та підпорядковані йому; а, з іншого боку, може бути також орган державної виконавчої влади, орган місцевого самоврядування, бюджетні установи, а також державне, комунальне підприємство, які діють від імені відповідного органу влади, в його інтересах та підпорядковані йому, а також приватна юридична особа, фізична особа, фізична особа-підприємець (наприклад, договір оренди землі комунальної форми власності між місцевою радою та фізичною особою-підприємцем, договір про надання комунальних послуг між комунальним підприємством та фізичною особою тощо); 2) об'єктом адміністративного договору є дії, майно, товар, послуги тощо.

Ж.В. Завальна вважає, що до адміністративних договорів належать такі договори, як [208, с. 124–125]: 1) між органами місцевого самоврядування про

перерозподіл окремих повноважень «Про місцеве самоврядування в Україні» [130]; 2) між органами місцевого самоврядування про перерозподіл власних бюджетних коштів (ч. 7 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Бюджетний кодекс України [130; 237]; 3) між територіальними громадами сіл, селищ, міст, районів у містах або відповідними органами місцевого самоврядування щодо коштів місцевих бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, установ та організацій, а також щодо створення для цього відповідних органів і служб (ч. 3 ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [130]; 4) між місцевим органом виконавчої влади та органом місцевого самоврядування щодо здійснення спільних програм, створення спільних органів та організацій (ч. 5 ст. 35 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [238]; 5) за участю органу державної влади, що укладаються на державному, галузевому, регіональному рівнях на підставі Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» [239]; 6) про співпрацю, взаємодію правоохоронних органів у проведенні оперативних та інших спільних заходів відповідно до Закону України «Про міліцію» [240].

Враховуючи ознаки, предмет та об'єкт адміністративного договору, а також точки зору українських науковців, які здійснюють класифікацію адміністративних договорів та виокремлюють певні їх групи, можна виокремити, на наш погляд, такі групи та види цих договорів: 1) договори про компетенцію (розмежування або делегування повноважень і предметів відання). Положення щодо розмежування або делегування повноваження, а також порядок укладення або необхідність укладення таких договорів регулюються Законом України «Про місцеве самоврядування», в якому, наприклад, у ч. 7 ст. 16 зазначено, що органи місцевого самоврядування з урахуванням місцевих умов і особливостей можуть перерозподіляти між собою на підставі договорів окремі повноваження та власні бюджетні кошти тощо [130], Розпорядженням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України [241], Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України «Про затвердження Примірного договору щодо делегування повноважень на виконання природоохоронного заходу» [242], Рішення Добренської сільської ради

Баштанського р-ну Миколаївської обл. «Про делегування повноважень на здійснення видатків сільського бюджету на утримання худобо могильника» [243] тощо; 2) договори у сфері управління державною та комунальною власністю (приватизація, реприватизація, оренда, концесія, продаж, купівля); 3) договори, що забезпечують державні потреби [державна закупівля (Закон України «Про здійснення державних закупівель» [244], Постанова Кабінету Міністрів України «Про державне замовлення на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб у 2013 році» [245]); 4) контракти з державними службовцями, студентами (наприклад, договір про навчання за державним замовленням); 5) договори про взаємодію, співпрацю. Наприклад, це угоди про транскордонне співробітництво, Меморандум між Міністерством юстиції України та Всеукраїнською громадською організацією «Академія нотаріату України» про співпрацю, спрямовану на підвищення фахового рівня нотаріусів [246], Лист Національного банку України «Про співпрацю на ринку державних цінних паперів» [247], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Угоди про співпрацю у сфері правової охорони і захисту інтелектуальної власності та створення Міждержавної ради з питань правової охорони і захисту інтелектуальної власності» [248]; Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері надання безоплатної правової допомоги [249], Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Координаційним центром з надання правової допомоги [250] та ін.; 6) договори щодо надання послуг з охорони; 7) договори про надання комунальних послуг. У більшості випадків ці договори є типовими договорами. Так, наприклад, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 20 Закону України «Про житлово-комунальні послуги» споживач зобов'язаний укласти договір на надання житлово-комунальних послуг, підготовлений виконавцем на основі типового договору [251]; 8) договори про надання деяких послуг приватним особам (наприклад, сприяння зайнятості населення, перевезення у громадському транспорті тощо); 9) договір про пайову участь у розвитку інфраструктури (Закон

України «Про регулювання містобудівної діяльності» [252]; 10) фінансові, податкові, інвестиційні договори; тощо.

Отже, слід сказати, що вищезазначені договори будуть адміністративними договорами тільки тоді, коли однією стороною такого договору буде орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування чи бюджетна установа або державне чи комунальне підприємство.

Адміністративний договір може стосуватися різних видів правовідносин, зокрема, цивільних, господарських, освітніх, фінансових тощо, якщо результатом такого договору буде задоволення публічного інтересу у тій чи іншій сфері. Наприклад, адміністративними договорами щодо фінансової діяльності можуть бути відповідно до Бюджетного кодексу України [237] внутрішні кредитні договори, договори про придбання державних або місцевих цінних паперів, договори банківського вкладу (депозиту) з установою банку – при розміщенні на депозитах державних або місцевих цінних паперів, договори про надання гарантійних зобов'язань, договір про місцеву гарантію, договір електросервісу, договір про надання субвенцій між місцевими бюджетами ін., відповідно до Податкового кодексу України [253] – договори про розстрочення (відстрочення) податкового боргу; ін.

Стосовно договірного процесу щодо адміністративного нормативно-правового договору України, то в Україні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який чітко визначав би порядок укладення такого договору. Хоча, проаналізувавши нормативно-правові акти, які тією чи іншою мірою стосуються адміністративних договорів, можна зробити висновок, що деякі елементи цього договірного процесу закріплюються у цих актах, однак тільки стосовно певного виду такого договору.

Так, наприклад, Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» [254] та Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» [255] містять положення про порядок укладення, припинення, та інші відносини, пов'язані з контрактом про проходження військової служби. Інші нормативно-правові акти регулюють договірні відносини, пов'язані із забезпеченням потреб

держави. Це насамперед Закон України «Про здійснення державних закупівель» [244], Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок формування і розміщення державних замовлень на постачання продукції для державних потреб і контролю за їхнім виконанням» [256], «Про державне замовлення на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб у 2013 році» [245] та ін. Так, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про здійснення державних закупівель» договір про закупівлю – договір, який укладається між замовником і учасником за результатами проведення процедури закупівлі та передбачає надання послуг, виконання робіт або набуття права власності на товари; генеральний замовник – орган державної влади, державна, комунальна установа чи організація, визначені відповідно Кабінетом Міністрів України, місцевими державними адміністраціями або виконавчими органами місцевих рад відповідальними за організацію і проведення процедур закупівель в інтересах замовників за рамковими угодами відповідно Закону «Про здійснення державних закупівель» (п. 2 ч. 1 ст. 1) [244]. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» закріплює положення щодо порядку укладення, істотних умов договору про пайову участь у розвитку інфраструктури, його невід’ємної частини, порядок використання коштів пайової участі [252].

Слід також зазначити, що існують й інші нормативно-правові акти, які надають можливість для використання адміністративних договорів у сфері управління. Це такі акти, наприклад, як: Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» [257], «Про місцеве самоврядування» [130] та ін.

Зважаючи на те, що перелік питань, яких необхідно вирішувати у процесі укладення та виконання адміністративних договорів, є специфічними для кожного виду таких договорів, договірний процес, на наш погляд, зазвичай включає такі стадії: 1) підготовка до укладення договорів та оцінка підстав такого укладення: переддоговірні контакти з майбутніми сторонами договору, переговори, процес усної домовленості, розробка та визначення основних, істотних умов договору, підготування бланку договору, визначення порядку його виконання, вирішення

питання: укласти чи не укласти договір; ін.; 2) оформлення договірних відносин, тобто надання договору певної форми, майже завжди – письмової: робота над проектом договору, врегулювання існуючих суперечностей, конкретизація змісту укладених договорів, зміна або розірвання договорів; 3) доведення змісту договорів до виконавців, власне укладення договору та сам процес його виконання: безпосереднє ознайомлення сторін договору та заінтересованих осіб з договірною документацією, що, як правило, посвідчується їх підписом; передача витягів з договорів (копій договірних документів) заінтересованим особам; видання спеціально складених документів, які містять систематизовану інформацію про основні умови договорів (описи замовлень, плани поставок тощо); вчинення дій, передбачених договором; 4) контроль за виконанням договорів та оцінка результатів такого виконання: здійснення діяльності сторонами, що спрямована на підтримання відповідності роботи учасників завданням договорів і досягнення передбачених ними кінцевих результатів; визначення результатів виконання договорів шляхом порівняння передбачених у договорі результатів з фактично досягнутими; аналіз результатів виконання з точки зору можливості застосування заходів стимулювання чи санкцій; розроблення заходів, спрямованих на поліпшення виконання договорів, усунення причин їх порушення; 5) вчинення дій, що пов'язані з припиненням чи зупиненням дії договору, якщо були чи настали певні причини такого припинення чи зупинення.

Процесу укладення, зміни та припинення адміністративного договору ще характерна певна особливість, яка має вираження у підтвердженні цього договору та певних дій щодо нього певним нормативно-правовим актом та може мати вираження у трьох варіантах підтвердження: 1) спочатку укладають договір чи вносять до нього зміни або припиняють його дію, потім орган влади такі дії щодо нього підтверджує своїм рішенням, тобто певним нормативно-правовим актом, який реєструється в установленому законом порядку; 2) спочатку виносять рішення про укладення, зміну чи припинення договору, на підставі якого укладають, змінюють чи припиняють договір; 3) укладають змінюють чи припиняють договір, виносять рішення по договору, реєструють договір (наприклад, договір концесії).

Важливим елементом договірному процесу є ще визначення порядку початку дії договірних норм – вступ у силу та закінчення їх дії – припинення дії договору.

Так, вступ у силу адміністративного договору є обумовлений збігом щонайменше двох вимог: 1) згода усіх сторін договору за договірними нормами; 2) надання відповідної зовнішньої форми [258, с. 60-61]. Початок дії договору, як правило, також пов'язується з моментом набуття узгодженого волевиявлення певної форми чи проходження легітимуючих процедур, як от реєстрація, затвердження, посвідчення [208, с. 226].

Термін дії договору визначається в договорі чи в нормативно-правовому акті, який регулює той чи інший вид адміністративного договору. Момент припинення договору – це межі реалізації норм адміністративного договору. Припинення адміністративного договору є можливим у результаті виконання, розірвання та/або застосування наслідків його не виконання. Виконання встановлюється у межах, обумовлених метою договору та завданнями, цілями, функціями сторін-учасниць договору. Розірвання договору є можливим за згодою обох сторін, але у випадках, установлених в законодавстві, можливим є також одностороннє розірвання без згоди іншої сторони [208, с. 226].

Що стосується наслідків не виконання укладеного адміністративного договору, то за загальним правилом, в адміністративному праві при невиконанні вимог правових норм до осіб-порушників застосовуються заходи впливу з метою спонукати, змусити їх до виконання [259, с. 86]. Такі заходи впливу є державним примусом, який може застосовуватись у двох формах – судовій та адміністративній (позасудовій). Наслідком не виконання договору, тобто порушення норм, установлених законодавством чи договором, так само є державний примус, тобто це правові наслідки та відповідальність. Однак, слід сказати, що питання державного примусу щодо адміністративного договору є не врегульованими ні на теоретичному, ні на законодавчому рівні, на відміну від індивідуально-правових договорів.

Ж.В. Завальна зазначає, що стосовно питань щодо не виконання договорів важливим є питання не про притягнення до відповідальності, а про попередження

порушення і забезпечення виконання договору. З погляду загальнотеоретичної юриспруденції до забезпечувальних заходів необхідно віднести способи економічного, ідеологічного, організаційного, правового характеру. Стосовно адміністративного договору перш за все цікавлять заходи організаційного та правового характеру. У зв'язку із цим під забезпечувальними заходами слід розуміти встановлення обов'язків, заборон, а також інших юридичних засобів, що гарантують здійснення прав. Серед забезпечувальних заходів адміністративного договору можуть бути: видання адміністративного акта; здійснення заходів контролю та нагляду; створення робочих груп, комісій, тобто забезпечення виконання адміністративного договору можна здійснювати правовими та організаційними засобами. До правових засобів належить видання спільних, забезпечувальних актів, а до організаційних – проведення контрольних перевірок (взаємних та контрольних), здійснення наглядових заходів, проведення спільних засідань робочих груп, комісій для прозорості ходу виконання адміністративного договору. Застосування зазначених заходів для забезпечення виконання адміністративного договору дає можливість скористатись уже наявним механізмом притягнення до відповідальності, адже мова йтиме вже не про порушення адміністративного договору, а про невиконання адміністративного акта чи повноважень [208, с. 216, 217].

При невиконанні адміністративного договору є можливою реакція у вигляді: адміністративної реституції (повернення сторін у початкове положення); розірвання договору (тягне припинення забезпечувального акта; припинення роботи спільних робочих груп, комісій). Реакцією на невиконання адміністративного договору може бути прийняття рішення про застосування: 1) адміністративної реституції (повернення сторін у початкове положення, відновлення становища, що існувало до укладення договору); 2) розірвання адміністративного договору, у тому числі одностороннє у випадках і порядку, передбаченому в законі [208, с. 218].

Розірвання договору – це припинення прав та обов'язків сторін, урегульованих у договірній формі. При цьому необхідно враховувати, що разом з

адміністративним договором припинятиме дію забезпечувальний адміністративний акт. Розірвання здійснюється за загальним правилом за згодою усіх сторін договору, але в законодавстві можуть бути передбачені випадки одностороннього розірвання без згоди іншої сторони. Розірвання договору має відбуватись у виняткових випадках, коли неможливо в інший спосіб досягти результату чи захистити інтереси держави, суспільства [208, с. 219].

Н.М. Пархоменко зазначає, що система відповідальності щодо адміністративного договору має бути орієнтованою перш за все на попередження невиконання або неналежного виконання кожним учасником покладених на нього обов'язків, і тому міри відповідальності мають бути гнучкими та дієвими, спиратися як на уже існуючі міри відповідальності (наприклад, штраф), так і на застосування таких санкцій, які точніше відбивають специфіку організації спільного управління (солідарна відповідальність тощо) [35, с. 53].

Виходячи із вищесказаного, для ще більшого розуміння адміністративного договору та договірного процесу щодо адміністративного договору, проаналізуємо договірний процес та сутність такого його виду, як концесійний договір (Додаток Д).

Таким чином, на наш погляд, особливостями, тобто специфічними ознаками адміністративного договору є те, що однією із сторін договору завжди є орган державної виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, чи державне або комунальне підприємство, установа, організація; однією із сторін договору може бути фізична особа чи юридична особа чи фізична особа-підприємець; укладається у письмовій формі; має певний строк дії; стосується повноважень органів влади, державного чи комунального майна, ін.; у більшості випадків є оплатним, кошти від такого договору поступають до державного чи місцевого бюджетів (наприклад, договір оренди землі, концесії, пайової участі у розвитку інфраструктури, договір кредиту чи позики, ін.), або оплачуються дії по ньому органами влади з відповідного бюджету (договір державної закупівлі товарів, договір кредиту чи позики тощо); укладення договору спрямовано на задоволення публічного чи державного інтересу; може мати певний масштаб дії; підтверджується відповідним

нормативно-правовим актом; повинен бути зареєстрований компетентним органом влади в установленому порядку; передбачає юридичну відповідальність його учасників у разі порушення (неналежного виконання або невиконання) прийнятих на себе зобов'язань.

Особливість договірної процедури щодо адміністративного договору України полягає у тому, що: укладення договору виникає на підставі домовленості сторін договору; договір підлягає підписанню сторонами; укладення, зміна, припинення договору підтверджується прийняттям певного нормативно-правового акта (наприклад, рішення місцевої ради); має певний термін дії, який встановлюється договором; вступає в силу та припиняє свою дію відповідно до договору чи нормативно-правового акта.

Адміністративний договір – це внутрішня, строкова, взаємна, письмова домовленість сторін, сторонами якої завжди є державна, комунальна установа, організація, підприємство, хоча й, у певних випадках, однією із сторін може бути приватна особа, яка встановлює вчинення сторонами договору певних дій щодо конкретного об'єкта договірних правовідносин, підтверджується відповідним нормативно-правовим актом, а також спрямована на задоволення, у першу чергу, публічного або державного інтересу.

3.4. Колективний договір, порядок його укладення та виконання

Колективний договір є важливою юридичною основою для укладення індивідуальних трудових договорів між працівником і власником або уповноваженим ним органом, існування, розвитку та удосконалення трудових відносин. Він є надійним засобом захисту трудових прав працівників та відіграє важливу роль у сфері підвищення продуктивності праці, адже сприяє ефективному господарюванню, стимулює трудову діяльність учасників трудових відносин.

Деякі науковці, зокрема, В.В. Молдован, Л.І. Чулінда, Г.В. Рибницький та ін., вважають, що усі колективні договори у трудовому праві є нормативно-правовими [260, с. 141; 261, с. 153]. Хоча, на наш погляд, виходячи з ознак та сутності

нормативно-правого та індивідуально-правового договорів, не всі колективні договори є нормативно-правовими.

Таку нашу думку обґрунтовуємо тим: 1) відповідно до визначення поняття колективного договору, закріпленого в Кодексі законів про працю України [262], колективний договір – це договір, який укладається між роботодавцем (юридична особа) та працівниками підприємств, установ, організацій, тобто основною ознакою віднесення того чи іншого колективного договору до нормативно-правового чи індивідуально-правового договорів є його така сторона як роботодавець; 2) відомо, що обов’язковою стороною – юридичною особою нормативно-правого договору є орган влади, держане, комунальне підприємство, установа, організація, а стороною – юридичною особою індивідуально-правового договору є підприємство, установа, організація приватної форми власності, тобто не державної або комунальної; 3) будь-який орган влади, бюджетна установа, державне, комунальне підприємство працюють на благо суспільства, на задоволення публічного чи державного інтересу, виконують, покладені на них державою, завдання та функції. Орган влади, бюджетна установа, державне, комунальне підприємство складається з працівників, фактично які й працюють та виконують усе зазначене вище; 4) підприємство, установа, організація приватної форми власності працюють на задоволення власного індивідуального інтересу, деякою мірою, частково – суспільного інтересу, однак не на задоволення державного чи публічного інтересу у цілому, здійснюють діяльність, яка визначена їх статутом та організаційно-правовою формою. Фактично таке підприємство, установа, організація не працюють самі, а в них працюють працівники, які, виконуючи свої трудові обов’язки, працюють на задоволення зазначеного інтересу, здійснюють зазначену діяльність.

Таким чином, до нормативно-правового договору належить колективний договір, тільки той, де однією із сторін завжди є орган влади, державне, комунальне підприємство, установа, організація, тобто це роботодавець, діяльність якого спрямовано на задоволення публічного чи державного інтересу. Виходячи із цього, умовно в залежності від суб’єктів договору та його результату, мети, значення

можна поділити усі колективні договори на нормативно-правові та індивідуально-правові договори.

Слід зазначити, що в цілому колективний договір більшою мірою досліджували вчені – дослідники трудового права, ніж вчені теоретики. Це, зокрема, такі російські та українські вчені, як: Б.А. Архіпова [263], М.І. Бару [264], Є.Ч. Бондаренко [265], Н.Д. Гетьманцева [266, с. 260–262], Г.С. Гончарова [267], І.Г. Козуб [266, с. 260–262], Ю.Н. Коршунов [268], Г.В. Рибницький [261], Г.І. Чанишева [269], Н.Ф. Чубоха [270, с. 325–329] та ін. Серед вчених-дослідників загальнотеоретичної юриспруденції, які деякою мірою досліджували колективний договір, можна назвати таких російських та українських вчених, зокрема: В.В. Молдован [260], І.Г. Оборотов [150, с. 70], Н.М. Пархоменко [35], О.Ф. Скакун [271], Л.І. Чулінда [260], О.В. Ширабон [30, с. 95–98] та ін.

Деякі із зазначених вчених, надавали своє визначення колективному договору.

Так, О.Ф. Скакун вважає, що колективний договір – це договір між власником або уповноваженим ним органом (особою), з одного боку, з одним або кількома профспілковими чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а за відсутності таких органів – представниками трудящих, обраними й уповноваженими трудовим колективом, з другого [271, с. 209]. Н.М. Пархоменко пише, що «колективний договір є важливим правовим документом, в якому сформульовано права та обов’язки адміністрації підприємства чи установи та колективу працівників, а також встановлено нормативні положення з питань, вирішення яких віднесено до компетенції адміністрації та представників трудового колективу» [35, с. 24].

Г.В. Рибницький визначає колективний договір як виражену у формі локального нормативно-правового акта угоду, досягнуту між трудовим колективом та роботодавцем з приводу вирішення основних питань трудової діяльності працівників на підприємстві, в установі, організації [261, с. 153]. На думку, Н.Д. Гетьманцевої та І.Г. Козуб колективний договір є правовим актом, і його юридичне значення полягає у тому, що він є важливим джерелом права, що приймається не на законодавчому рівні, а заінтересованими сторонами, шляхом

досягнення домовленостей у вирішенні різних питань соціально-економічного, трудового та виробничого характеру. Колективний договір покликаний регулювати соціально-трудова відносини між різними трудовими колективами організацій, підприємств, установ і роботодавців [266, с. 261]. В.В. Молдован, Л.І. Чулінда пишуть, що колективний договір – це нормативно-правовий договір, що укладається на виробничому рівні між роботодавцем і найманими працівниками з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів суб'єктів соціального партнерства [260, с. 141].

На законодавчому рівні поняття колективного договору закріплюється у ст. ст. 10, 11 Кодексу законів про працю України [262] та у ст. ст. 1, 2 Закону України «Про колективні договори і угоди» [272]. Так, цими актами визначено, що колективний договір укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів (Кодекс) [інтересів працівників та роботодавців (Закон)]; колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи; може укладатися в структурних підрозділах підприємства, установи, організації в межах компетенції цих підрозділів.

Зазначеними актами визначено сферу укладення колективного договору, сторони колективного договору, право на ведення переговорів і укладення колективного договору, його зміст, порядок укладення, підписання, зміни і доповнення, дія (строк чинності), сферу поширення, відповідальність за його невиконання, порядок реєстрації, недійсність умов колективного договору, порядок здійснення контролю за виконанням колективного договору та подання звітів про його виконання (ст. ст. 12–20 КЗпП [262], Закон України «Про колективні договори і угоди» [272]), тобто цими нормативно-правовими актами визначено договірний процес щодо колективного договору в цілому.

Особливими ознаками колективного нормативно-правового договору України є: 1) укладається між органом влади (державною, комунальною установою,

підприємством та організацією) та від його (її) імені посадовою керівною особою (міністр, голова, ректор, директор, начальник, ін.) чи адміністрацією з одного боку і профспілковим чи іншим уповноваженим на представництво трудового колективу органом, а в разі відсутності таких органів – представником(ами) працівників, обраними на загальних зборах та уповноваженими трудовим колективом – з іншого;

2) укладається в органах влади, на підприємствах, установах, в організаціях державної та комунальної форми власності, які використовують найману працю фізичних осіб та мають права юридичної особи; 3) укладаються на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання трудових, господарських, виробничих та соціально-економічних, культурних та інших відносин, режиму праці та відпочинку й узгодження інтересів працівників та органу влади (державної, комунальної установи, підприємства та організації); 4) містить в собі норми права: які визначають правила трудової поведінки, права та обов'язки роботодавця та працівників; які поширюються лише на той орган влади, те державне, комунальне підприємство, організацію чи установу, де було укладено цей договір; які не мають суперечити та порушувати законодавство про працю; обов'язкові для виконання та дотримання сторонами договору; 5) положення договору поширюється на велике коло осіб і формально укладає його колективний суб'єкт – велике коло осіб, однак, фактично, укладають та підписують його дві сторони, тобто два суб'єкта від певного імені [від імені роботодавця (органу влади, державної, комунальної установи, підприємства та організації), з одного боку, та від імені працівників (всього трудового колективу)] – з іншого; 6) обов'язковий характер укладення та реєстрації – законодавством прямо встановлено обов'язковість укладення та реєстрації колективного договору; 7) колективний договір є тимчасовим, тобто має певний термін дії та поширюється на всіх працівників органу влади, державної, комунальної установи, підприємства та організації.

Сторонами колективного договору є роботодавець та трудовий колектив підприємства, установи, організації. Хоча за своєю юридичною природою ні роботодавець, ні трудовий колектив не здатні безпосередньо підписати колективний

договір або брати участь у всіх етапах колективно-договірних переговорів. Цю роль виконують представники сторін колективного договору: з боку роботодавця – це керівник підприємства, установи, організації, з боку трудового колективу – профспілки або інші уповноважені на це органи чи відповідним чином обрані та уповноважені трудовим колективом представники трудящих. Учасниками колективно-договірних відносин слід вважати усіх суб'єктів трудового права, які прямо чи опосередковано беруть у цьому участь: профспілки або інші уповноважені на представництво трудовим колективом органи, керівники юридичної особи, працівники, певні посадові особи, органи влади, підприємства, установи та організації державної та комунальної форми власності, загалом держава. Серед усіх учасників колективно-договірного процесу, як зазначає Г.В. Рибницький, є сенс виокремлювати представників сторін колективного договору – це: профспілки або інші уповноважені на представництво трудовим колективом органи та керівник підприємства, установи, організації [261, с. 153].

Метою колективного договору є поліпшення діяльності органу влади, бюджетної установи, державної, комунальної організації, якості надання ними послуг, господарської діяльності державного, комунального підприємства, підвищення його рентабельності і якості продукції, що випускається, забезпечення працівникам можливості брати участь у роботі органу влади, бюджетної установи, державної, комунальної організації, в управлінні виробництвом державного, комунального підприємства, удосконалення винагороди за працю, підняття рівня охорони праці, матеріально-побутового, культурно-побутового та іншого обслуговування працюючих.

Зміст колективного договору має певне вираження: 1) правову форму, яка являє собою, що в договорі фіксуються: а) та тим самим набувають юридичної сили прийняті керівником або уповноваженим ним органом пропозиції трудового колективу з трудових, адміністративних, виробничих, господарських та інших питань. Тим самим колективний договір є однією з правових форм, що забезпечує активну участь трудового колективу в роботі органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації; б) усі загальні та групові умови праці, заробітної

плати, побуту, що встановлюються керівником разом або за згодою з уповноваженим органом трудового колективу у межах діючого законодавства та наданих їм прав, цим самим колективний договір є однією з форм правового регулювання умов праці, заробітної плати та побуту працівників конкретного органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації; 2) загально-моральне вираження – полягає у тому, що в колективному договорі фіксуються суспільно-моральні зобов'язання трудового колективу, спрямовані на покращання роботи органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації, надання ними послуг, підвищення якості цих послуг, зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції, що випускається, підвищення ефективності виробництва, праці тощо.

Враховуючи положення щодо змісту колективного договору, яких закріплено у ст. 13 КЗпП [262] та у ст. 7 Закону України «Про колективні договори і угоди» [272], зміст колективного договору визначається сторонами у межах їх компетенції та містить у собі: у договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання трудових, виробничих, соціально-економічних та інших відносин, зокрема: 1) зміни в організації праці і виробництва; 2) забезпечення продуктивної та ефективної зайнятості; 3) нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій тощо); 4) встановлення гарантій, компенсацій, пільг; 5) режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; 6) умов та охорони праці; 7) забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників; 8) умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці; 9) забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; 10) колективний договір може передбачати додаткові порівняно гарантії, соціально-побутові пільги, зокрема щодо дитячого оздоровлення та придбання новорічних подарунків для дітей працівників тощо.

Договірний процес колективного договору відповідно до КЗпП [262] та Закону України «Про колективні договори і угоди» [272] умовно, на наш погляд, можна

поділити на п'ять стадій: 1) підготовка та обговорення колективного договору (колективні переговори); 2) обговорення проекту договору на загальних зборах (конференції) трудового колективу, його схвалення та прийняття по ньому рішення; 3) підписання колективного договору; 4) реєстрація колективного договору, його виконання та контроль за виконанням, строк дії, внесення змін та доповнень; 5) припинення дії колективного договору.

Перша стадія. Право на проведення колективних переговорів щодо укладення колективного договору надається сторонам договору. Укладенню колективного договору передують колективні переговори, сутність яких відповідно до КЗпП [262] та Закону України «Про колективні договори і угоди» [272] полягає у тому, що: 1) будь-яка із сторін не раніше як за три місяці до закінчення строку дії колективного договору або у строки, визначені ним, письмово повідомляє іншу сторону про початок переговорів; 2) друга сторона протягом семи днів повинна розпочати переговори; 3) порядок ведення переговорів із питань розробки, укладення або внесення змін до колективного договору визначається сторонами і оформляється відповідним протоколом; 4) для ведення переговорів і підготовки проектів колективного договору, угоди утворюється робоча комісія з представників сторін, склад якої визначається сторонами; робоча комісія готує проект колективного договору з урахуванням пропозицій, що надійшли від працівників і приймає рішення, яке оформляється відповідним протоколом; 5) сторони колективних переговорів зобов'язані надавати учасникам переговорів всю необхідну інформацію щодо змісту колективного договору, угоди, а учасники переговорів не мають права розголошувати дані, що є державною або комерційною таємницею, і підписують відповідні зобов'язання; 6) сторони можуть переривати переговори з метою проведення консультацій, експертиз, отримання необхідних даних для вироблення відповідних рішень і пошуку компромісів; 7) для врегулювання розбіжностей під час ведення колективних переговорів сторони використовують примирні процедури: а) якщо у ході переговорів сторони не дійшли згоди з незалежних від них причин, то складається протокол розбіжностей, до якого вносяться остаточно сформульовані пропозиції сторін про заходи, необхідні для усунення цих причин, а також про

строки відновлення переговорів; б) протягом трьох днів після складання протоколу розбіжностей сторони проводять консультації, формують із свого складу примирну комісію, а у разі недосягнення згоди звертаються до посередника, обраного сторонами; в) примирна комісія або посередник у термін до семи днів розглядає протокол розбіжностей і виносить рекомендації щодо суті спору; 8) особи, які беруть участь у переговорах як представники сторін, а також спеціалісти, запрошені для участі в роботі комісій, на період переговорів та підготовки проекту звільняються від основної роботи із збереженням середнього заробітку та включенням цього часу до трудового стажу; усі витрати, пов'язані з участю у переговорах і підготовці проекту, компенсуються у порядку, передбаченому законодавством про працю, колективним договором.

Друга стадія. Підписання колективного договору відповідно до КЗпП [262] та Закону України «Про колективні договори і угоди» [272] являє собою: 1) проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі і виноситься на розгляд загальних зборів (конференції) трудового колективу; у разі, якщо збори (конференція) трудового колективу відхилять проект колективного договору або окремі його положення, сторони відновлюють переговори для пошуку необхідного рішення, термін яких не повинен перевищувати 10 днів; після цього проект у цілому виноситься на розгляд зборів (конференції) трудового колективу; 2) у разі недосягнення згоди щодо колективного договору загальні збори (конференція) трудового колективу приймають найбільш прийнятний проект колективного договору і доручають профспілці або іншому уповноваженому трудовим колективом органу, який розробив проект, на його основі провести переговори і укласти затверджений загальними зборами (конференцією) колективний договір від імені трудового колективу з роботодавцем; 3) у процесі обговорення та прийняття рішення по проекту колективного договору трудовий колектив дає оцінку діяльності керівника щодо виконання попереднього колективного договору, намічає шляхи щодо усунення недоліків у його виконанні, схвалює проект нового колективного договору; 4) після схвалення проекту колективного договору загальними зборами (конференцією) трудового колективу він підписується уповноваженими

представниками сторін не пізніше як через 5 днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлено зборами (конференцією) трудового колективу.

Третя стадія. Колективні договори підлягають повідомній реєстрації місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок повідомної реєстрації галузевих (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів» [273]. Відповідно до цієї Постанови підписаний сторонами колективний договір підлягає повідомній реєстрації районними, районними у м. Києві держадміністраціями, виконавчими комітетами сільських, селищних та міських рад. Така реєстрація проводиться з метою засвідчення автентичності примірників і копії поданих на реєстрацію колективних договорів для забезпечення можливості врахування їх умов під час розгляду уповноваженими органами трудових спорів (індивідуальних і колективних), що можуть виникнути за результатами виконання умов таких договорів. Сторони договору подають на реєстрацію договір разом із додатками у кількості примірників, що відповідає кількості таких сторін, та копію договору. Під час реєстрації реєструючий орган на титульній або першій сторінці кожного примірника договору і копії робить напис про реєстрацію із зазначенням органу, який зареєстрував договір, присвоєного йому реєстраційного номеру, рекомендації від органу, якщо такі є, підписом уповноваженої особи реєструючого органу, а також вносить відповідний запис до реєстру колективних договорів. Сторонам договору може бути відмовлено у повідомній реєстрації лише у разі, якщо подані на реєстрацію примірники договору не є автентичними. Реєстрація проводиться протягом 14 робочих днів з дня, наступного після надходження договору до реєструючого органу. Не пізніше наступного робочого дня після реєстрації чи прийняття рішення про відмову в реєстрації примірники договору повертаються сторонам, які подали їх на реєстрацію. Копія відповідного договору зберігається в реєструючому органі. Реєструючий орган оприлюднює відомості про проведення повідомної реєстрації договорів у засобах масової інформації та на офіційному веб-сайті. Зміни і доповнення, що вносяться до договору також підлягають повідомній реєстрації [273].

Органи, що реєструють колективні договори, не можуть вимагати від сторін цього договору внесення до нього змін або відмовити в його реєстрації, за винятком випадку, коли надані на реєстрацію оригінальні примірники і копія колективного договору не будуть автентичними, тобто не будуть відповідати тексту, прийнятому в установленому порядку. Крім того, колективні договори й угоди, подані на реєстрацію, мають відповідати таким вимогам: 1) вони мають містити інформацію про джерела фінансування заходів, про надання додаткових (порівняно із законодавством) соціальних пільг і гарантій; 2) вони мають відповідати вимогам законодавства, про мову і викладатися згідно із загальними нормами правопису; 3) вони не мають суперечити законодавству і умовам угод більш високого рівня.

Колективний договір набирає чинності з дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у ньому, незалежно від його реєстрації. У законодавстві не визначається термін, на який укладається колективний договір. Цей термін визначається за домовленістю сторін та прописується у договорі. Зазвичай, із практики, колективні договори укладаються на 1–3 роки.

Після закінчення строку чинності колективний договір продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором. Колективний договір зберігає чинність у разі зміни складу, структури, найменування уповноваженого власником органу, від імені якого укладено цей договір. У разі реорганізації підприємства, установи, організації колективний договір зберігає чинність протягом строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін. У разі зміни керівника чинність колективного договору зберігається протягом строку його дії, але не більше одного року. У цей період сторони повинні розпочати переговори про укладення нового чи зміну або доповнення чинного колективного договору. У разі ліквідації підприємства, установи, організації колективний договір діє протягом усього строку проведення ліквідації. На новоствореному підприємстві, в установі, організації колективний договір укладається за ініціативи однієї із сторін у тримісячний строк після реєстрації підприємства, установи, організації, якщо законодавством передбачено реєстрацію, або після рішення про заснування підприємства, установи,

організації, якщо не передбачено їх реєстрацію. Усі працюючі, а також щойно прийняті на підприємство працівники, мають бути ознайомленими з колективним договором роботодавцем [262; 272].

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників органів влади, державного, комунального підприємства, установи, організації незалежно від того, чи є вони членами професійної спілки, і є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників органів влади, державного, комунального підприємства, установи, організації. Виконується колективний договір починає з моменту його підписання та вступу в силу, та відповідно до положень, закріплених у ньому, та умов, визначених ним. Зміни і доповнення до колективного договору протягом строку їх дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін у порядку, визначеному колективним договором.

Контроль за виконанням колективного договору проводиться безпосередньо сторонами, які його уклали, у порядку, визначеному цим колективним договором. Якщо керівник або уповноважений ним орган (особа) порушив умови колективного договору, профспілки, що його уклали, мають право надсилати керівнику або уповноваженому ним органу (особі) подання про усунення цих порушень, яке розглядається у тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди в зазначений строк профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду. Сторони, що підписали колективний договір щорічно у строки, передбачені колективним договором, звітують про їх виконання [262; 272].

Четверта стадія. Припинення дії колективного договору може бути у разі: 1) визначення умов колективного договору недійсними у разі, якщо умови колективного договору погіршують порівняно з чинним законодавством і угодами становище працівників; 2) закінчення терміну дії колективного договору та прийняття, підписання нового; 3) ліквідація, реорганізація, об'єднання органу влади, державного, комунального підприємства, установи, організації; 4) інші причини та причини, які можуть бути визначені самим договором.

Додатковим елементом договірному процесу колективного договору є відповідальність його сторін за певні порушення щодо нього: 1) на осіб, які представляють роботодавців чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і ухиляються від участі в переговорах щодо укладення, зміни чи доповнення колективного договору, угоди, або навмисно порушили строк, переговорів, або не забезпечили роботу відповідної комісії у визначені сторонами строки, накладається штраф до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, і вони несуть також дисциплінарну відповідальність аж до звільнення з посади; 2) на осіб, які представляють роботодавця чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і з вини яких порушено чи не виконано зобов'язання щодо колективного договору, накладається штраф до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, і вони також несуть дисциплінарну відповідальність аж до звільнення з посади; 3) особи, які представляють роботодавця, чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і винні в ненаданні інформації, необхідної для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, несуть дисциплінарну відповідальність або підлягають штрафу до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 4) порядок притягнення до відповідальності, тобто порядок і строки накладення штрафів, за порушення порядку укладення та виконання колективного договору визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення [274]; 5) справи про притягнення до відповідальності розглядаються судом за поданням однієї із сторін колективного договору або відповідних комісій [272].

Прикладом колективного нормативно-правового договору України можуть бути: колективний договір Національного університету «Одеська юридична академія» на 2015–2020 рр.; колективний договір між адміністрацією та профспілковим комітетом працівників Одеського національного університету імені І.І. Мечникова на 2013–2015 рр.; колективний договір місцевої ради (наприклад, м. Одеси); колективний договір Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на 2013–2015 рік, схвалено конференцією трудового колективу

28 березня 2013 р.; колективний договір між адміністрацією і профспілковим комітетом Рівненської вечірньої загальноосвітньої школи II-III ступенів Рівненської міської ради на 2013–2017 рр.; колективний договір між роботодавцем і профспілковим комітетом Управління з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення на 2013–2015 рр.; колективний договір між адміністрацією і трудовим колективом виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради на 2012–2016 рр.; колективний договір, укладений між Залізничною районною адміністрацією Львівської міської ради та радою трудового колективу Залізничної районної адміністрації Львівської міської ради на 2011–2020 рр.; колективний договір КУ «Центр первинної медико-санітарної допомоги № 2» Мелітопольської міської ради Запорізької області на 2014–2016 рр.; колективний договір Військової частини А 3840 Міністерства оборони України на 2014–2015 рр.; тощо.

На наш погляд, колективний нормативно-правовий договір – це внутрішня, строкова, взаємна, письмова домовленість між роботодавцем від імені органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації, з одного боку, та працівниками – з іншого, проект якої розглядається, схвалюється сторонами на загальних зборах (конференції) трудового колективу та яка після схвалення підлягає підписанню сторонами та повідомній реєстрації у встановленому законодавством порядку, а також якою регулюються трудові відносини.

3.5. Перспективи розвитку нормативно-правового договору та договірного процесу в Україні

На теперішній час, у зв'язку зі становленням та розвитком України як правової, незалежної, демократичної держави, а також – із розвитком у ній правового плюралізму, важливого значення та актуальності набуває нормативно-правовий договір, як джерело права та один із видів правових актів, так і договірний процес, які потребують подальшого вивчення та удосконалення.

Для визначення перспектив розвитку нормативно-правового договору та його договірного процесу, вважаємо за необхідне, у першу чергу, визначитися зі

значенням цього договору. Як зазначає Н.М. Пархоменко, важлива роль нормативно-правового договору полягає у його двоякості, що означає: 1) з одного боку, він є офіційним способом вираження правових норм із боку держави; 2) з іншого – може бути одним з варіантів діяльності усіх інших суб'єктів правових відносин щодо задоволення власних потреб. Як один із способів зовнішнього прояву правових норм, нормативно-правовий договір є одним із візуальних джерел ознайомлення населення, державних органів, громадських організацій, трудових колективів і всіх зацікавлених осіб у більшості випадків із загальнообов'язковими правилами поведінки з точки зору їх реалізації, а саме: виконання, використання, дотримання чи застосування [35, с. 137].

Укладення договору нормативно-правового змісту є одним із способів вираження волі всіх учасників суспільних відносин, серед яких можуть бути як окремі фізичні особи, юридичні особи, посадові особи, органи влади, трудові колективи, так і держава в цілому, як офіційний представник народу. Нормативно-правовий договір має підноситися до рівня закону, є джерелом права, і є загальнообов'язковим для виконання.

Нормативно-правовий договір, як юридичний факт служить джерелом пізнання правових норм, що становлять його зміст, він є одним із важливих факторів впливу права на психологію людей. Нормативно-правові договори стають важливим засобом і джерелом правового виховання. Сила та ефективність впливу нормативно-правового договору залежать від змісту, відповідного оформлення, від ясності і чіткості його викладення, а також від правових норм, які ним створюються та встановлюються. Правові норми, що мають зовнішній вигляд у формі договору, найбільш вірно відображають безпосередньо нормативно-закріплюючу волю громадян, що зумовлена відповідними існуючими соціально-економічними відносинами, які є підставою для її формування [35, с. 137, 138].

Відомо, що нормативно-правовий договір як одна з форм прояву ззовні норм права, тобто загальнообов'язкових правил поведінки, набув значного поширення лише останнім часом. Підставою для цього була переорієнтація нормативної системи у напрямку розвитку саморегуляції, шляхом стимулювання поведінки і

діяльності суб'єктів. Звідси – зростання ролі договорів як нормативного регулятора суспільних відносин [35, с. 138].

Проблематика актуальності використання таких договорів в рамках загальнотеоретичної юриспруденції виражається декількома причинами, що зумовили актуальність і важливість договорів: 1) у першу чергу, це стосується взаємозв'язку між суспільно-політичним курсом розвитку держави та його наслідками; 2) шляхом проведення економічної реформи на підприємствах і в організаціях утвердилися принципи самостійності і госпрозрахунку, що привело до широкого використання економічних важелів. Розвиток ринкової економіки сприяв утворенню нових господарських відносин, а однією з форм їх опосередкування є договір; 3) зміна політичних відносин між державами, соціальними спільнотами, автономними республіками, державними органами, громадянами, трудовими колективами була наслідком проведення політичної реформи; 4) проведення державно-правової реформи сприяло зміні традиційного підходу до розгляду договору у зв'язку з такими поняттями як «норма» і «джерело права» [35, с. 138 – 139].

Як пише Ю.О. Тихомиров, необхідно визначити регулятивну роль договорів у сучасний період, їх розвиток у різних сферах суспільного життя, у тих чи інших галузях права. Адже, розширення кола суб'єктів нормотворення і правотворення веде до більш тісного сплетення норм регулювання і норм саморегулювання, правових актів і актів саморегулювання, до іншого співвідношення приписів і договорів. Тенденція має такий вигляд: суб'єкти суспільних відносин самостійно створюють і виконують правила поведінки. Саме у цьому виражається поглиблення ролі самоуправління у нормативній сфері [39, с. 29].

Це положення знаходить своє вираження в реальному житті. Так, у сучасний період можна побачити пріоритет договорів у регулюванні тих відносин, де раніше головна роль належала нормативно-правовим актам. Перехід до ринку супроводжувався звуженням планово-адміністративного впливу держави на майнові відносини, розширенням свободи вибору партнерів у господарсько-економічних зв'язках і визначенням змісту договірних зобов'язань. Перетворившись із засобу

оформлення планових завдань на джерело виникнення основного об'єму прав і обов'язків суб'єктів громадянського суспільства, договір нормативно-правового змісту стає найефективнішим засобом задоволення потреб та інтересів громадян [35, с. 140].

Отже, роль нормативно-правового договору як джерела права та правового акта полягає у тому, що він: 1) покликаний забезпечити повне та чітке вираження волі, що міститься у ньому; 2) є одним із необхідних умов правового регулювання – доведення волі держави, організацій, громадян до відома всіх, кого вона стосується [35, с. 137–138].

Слід зазначити, що, для того, щоб нормативно-правовий договір як джерело права та правовий акт і його договірний процес набули подальшого розвитку, на наш погляд, держава в особі органів влади, має створити певні умови щодо забезпечення подальшого розвитку цієї форми права, тобто поширювати норми права, які є змістом нормативно-правового договору на конкретні життєві ситуації; надавати діям суб'єктів, що реалізують права і свободи шляхом укладення договору нормативного змісту, підтримки й охорони; поповнювати інструментарій договірного права, передбачивши нові види нормативно-правових договорів, потрібні державі, суспільству, місцевому самоврядуванню, а також ринкові.

Перспективи розвитку нормативно-правового договору, на думку Н.М. Пархоменко, полягають у наданні цій правовій категорії нового змісту, шляхом розробки нових методів і форм його реалізації, а також поширення на нові сфери суспільних відносин, що регулюються нормами відповідних галузей права. Так, наприклад, «починаючи розгляд вищезазначеного питання з галузей права, норми які є регулятором відносин у публічній сфері суспільного життя, слід зазначити, що до останнього часу нормативно-правовий договір не знаходив у конституційному праві застосування, за виключенням федеративного або союзного договору», що не поширений в Україні, а поширений в інших країнах. Кроком уперед було укладення Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України, і визнання його як нормативно-правового [35, с. 140].

Що стосується подальшого поширення нормативно-правового договору в Україні, то після проголошення незалежності України та прийняття Конституційного договору України, поступово відбувалося поширення договірних методів регулювання відносин між суб'єктами публічно-правової сфери, що мають владні повноваження (посадові особи, органи влади, органи місцевого самоврядування, суспільні організації, адміністративно-територіальні одиниці), тобто використання адміністративного нормативно-правового договору. Якщо раніше такі відносини регулювалися лише за допомогою правових приписів, що містяться у нормативно-правових актах, то нині суб'єкти вправі самі обирати форму правового регулювання взаємних відносин. У більшості випадків перевага може надаватися нормативно-правовим договорам, які найбільш повно відбивають суб'єктивні інтереси. Розвиток суспільних відносин у цій галузі потребує більш ширшого використання договорів [35, с. 141].

Слід сказати, що з кола питань, що регулюються галузевими договорами, деякі можуть стати предметом договорів нормативно-правового публічного характеру. Умовою для цього є переростання їх значення межі локальних інтересів. Прикладом можуть бути договори держав та їх органів про співробітництво у різних сферах суспільних відносин, що набувають значення «супердоговорів» для «субдоговорів», які укладаються на їх підставі. Можливе збагачення форм забезпечення виконання зобов'язань суб'єктами нормативно-правових договорів, за допомогою залучення організаційних, правових, економічних, пріоритетних та інших засобів взаємного впливу [275, с. 57].

За допомогою договору нормативно-правового характеру може встановлюватися статус держав, їх органів і об'єднань, адміністративно-територіальних одиниць; можуть розмежовуватися компетенційні повноваження між складовими частинами держави, що є федеративною або унітарною-децентралізованою за формою державного устрою. Взаємовідносини між окремими міністерствами і відомствами для більш ефективного виконання своїх обов'язків можуть будуватися за принципом делегування частини повноважень шляхом укладення нормативно-правового договору, або за допомогою укладення

функціональних угод у сфері управління, які встановлювали б загальні завдання та засоби їх вирішення [35, с. 141].

На думку А.В. Дьоміна, необхідно зазначити поширення договірних методів та відносини між державними органами і суспільними організаціями. Договори можуть бути укладені на всіх рівнях і стосуватися узгодження політики у галузі соціальних і трудових відносин, оплати праці, підтримки малого і середнього підприємництва [50, с. 19].

Нормативно-правові договори належать до сфери публічного права, яка дозволяє узгоджувати інтереси та дії держав, органів влади, владних структур, суспільних організацій, різних верств населення. Це можуть бути договори між державами, органами влади, радами, партіями, народними рухами, суспільними організаціями, ін., а змістом – умови співробітництва, взаємодопомоги, підтримки тощо [35, с. 142].

Стосовно поширення та розвитку нормативно-правового договору справедливо зазначено, що:

1) нормативно-правові договори, що використовуються у федеративних державах, укладаються на підставі федеративних договорів органами виконавчої влади федерального і регіонального рівнів. Аналогічним буде становище і співвідношення між договорами, що укладаються адміністративно-територіальними одиницями в унітарних державах, довготривалого характеру у галузі економічного, політичного, соціального співробітництва;

2) у сфері адміністративних відносин договір також набуває поширення, у супереччя традиційному твердженню про те, що нормативно-правовий договір не може бути джерелом виникнення адміністративних правових відносин. Нормативна природа багатьох адміністративних договорів пояснюється їх публічно-правовим характером і функціональним призначенням. На відміну від договорів приватного права, тут суб'єктом є державно-владна організація, що реалізує в рамках своєї компетенції функції державного управління. Тому адміністративний договір завжди є вираженням державної волі. Розширюється сфера застосування договору на межі адміністративного і господарського права;

3) нормативний характер мають також міжвідомчі договори – між міністерствами і відомствами, зміст яких є обов’язковим для виконання не тільки для сторін договору, але й для інших організацій відповідних галузей;

4) поширення договору на сферу фінансових відносин, де кредитні договори між банками і підприємствами, зміст яких передбачає об’єм кредитів, строки і порядок їх видачі, погашення, зменшення або збільшення розмірів процентних ставок, відповідальність, матеріальну забезпеченість. На підставі договору, який буде вважатися нормативно-правовим, можуть бути створені міжгалузеві об’єднання, асоціації, акціонерні товариства;

5) у трудовому праві нова якість належить колективному договору. З одного боку – це власник державний або приватний, а з іншого – трудовий колектив, який може брати в оренду підприємство, а його члени становляться акціонерами. У цьому разі колективний договір повинен мати характер самоуправлінської угоди на певний строк. Змістом нормативного колективного договору може бути встановлено додаткові, не зазначені в законі пільги для працівників того чи іншого підприємства. Іншими словами, у сучасний період законодавство передбачає нормативну межу, яку може бути перевищено шляхом укладення трудового або колективного договору;

6) останнім часом у цивільний оборот вводиться категорія «публічний договір», умови якого розробляються державними органами і є обов’язковим при укладенні і виконанні договорів. Юридичним важелем можуть стати, з одного боку, дії держав щодо захисту прав громадян-споживачів, а з іншого – надання типовим умовам договору значення джерела права. Поняттям «типовий договір» все частіше охоплюються багатоманітні документи, що видаються міжнародними організаціями та асоціаціями, різними об’єднаннями у сфері міжнародної торгівлі. Регулюючи загальні умови, договори такого характеру виражають багатолітню ділову практику та звичаї, які склалися у тій чи іншій галузі міжнародного права. Таким чином, уніфікуючи типові договори шляхом надання їм нормативно-правового значення, можна значною мірою розширити зміст категорії міжнародного договору як джерела права;

7) розширення сфери впливу нормативно-правового договору є реальність як результат еволюції системи нормативного регулювання, що потребує правового закріплення [35, с. 143–147].

Значення нормативно-правового договору та договірного процесу, на наш погляд, полягає у тому: 1) що він, окрім нормативно-правового акта, який є основним джерелом права та яким регулюються усі суспільні відносини в державі, також є одним із засобів або може буди додатковим, допоміжним до нормативно-правового акта засобом, яким регулюється певна сфера суспільних відносин у державі; 2) що він встановлює так звану договірну норму – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке визначається та виникає в результаті домовленості. Адже, в результаті домовленості сторін договору, договір визначає та/або може визначати правила поведінки сторін договору та певні дії не тільки учасників договору, але й інших суб'єктів, встановлює певні правовідносини, тобто нормативно-правовий договір встановлює правові норми; 3) що його основною метою та ціллю є задоволення потреб не тільки державного, але й місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому, а також – вирішення певних питань міжнародного, державного та місцевого значення. Договір стосується державної, комунальної власності, прав та свобод людини та громадянина, їх обов'язків тощо.

На підставі проаналізованої сутності нормативно-правового договору та його договірного процесу, а також аналізу його правового регулювання, слід зазначити, що стосовно нормативно-правового договору України, як в теорії, так і в практиці, існують такі недоліки та прогалини, як: 1) у нормативно-правових актах України відсутнє закріплення визначення нормативно-правового договору, а також відсутній єдиний законодавчий акт, який визначав би чіткий перелік нормативно-правових договорів, їх сутність та регулював процедуру їх укладення, підписання, виконання, зміни, припинення та розірвання; 2) відсутній у нормативно-правових актах єдиний загальний порядок реєстрації нормативно-правових договорів (однак, у законодавстві встановлено порядок реєстрації міжнародних та колективних нормативно-правових договорів України), а також немає закріплених у нормативно-

правових актах чітко визначених правил, відповідно до яких існували би певні строки та порядок офіційного опублікування більшої частини нормативно-правових договорів, окрім міжнародних договорів; 3) відсутній у законодавстві чітко визначений механізм притягнення до відповідальності за порушення більшості видів нормативно-правових договорів, окрім колективних договорів (за їх порушення встановлюється штраф відповідно до Кодексу про адміністративні правопорушення, тобто адміністративна відповідальність, а також дисциплінарна відповідальність).

Можливими шляхами усунення зазначених недоліків та прогалин є:

1) необхідні розробка та прийняття Закону України «Про нормативно-правові договори» (приклад проекту такого Закону складено нами та наведено у Додатку Е), в якому закріплено: визначення поняття «нормативно-правовий договір» та необхідні визначення інших термінів; суб'єктів (сторони) нормативно-правового договору; види нормативно-правових договорів, їх юридичну силу; порядок підготовки проекту нормативно-правового договору та його загальні вимоги; структуру договору та особливості його структури, реквізити, назву, преамбулу; позначення складових частин тексту договору; порядок внесення додатків та змін до договору; вимоги до тексту, до стилю нормативно-правового договору; договірний процес нормативно-правового договору та його правове регулювання: стадії договірної процедури, планування нормотворчої договірної діяльності, внесення пропозиції про укладення договору, проект договору, суб'єкти планування та пропозиції щодо укладення договору, підготовка проекту нормативно-правового договору, суб'єкти його розроблення, розроблення концепції проекту договору, подання та розгляд проекту нормативно-правового договору, переговори щодо договору, його форма, результати переговорів щодо договору, підписання укладення, згода на обов'язковість, порядок набуття чинності договору, державна реєстрація нормативно-правових договорів, скасування рішення про державну реєстрацію, офіційне оприлюднення, офіційне опублікування, неофіційне опублікування нормативно-правових договорів, виконання нормативно-правового договору; контроль за виконанням нормативно-правового договору та оцінка

результатів такого виконання; особливості договірному процесу щодо деяких нормативно-правових договорів; дія договору у часі, у просторі; коло осіб, на яких поширюється дія нормативно-правового договору; зміни та/або доповнення до договору; порядок припинення дії договорів; способи забезпечення виконання договірних зобов'язань; відповідальність сторін нормативно-правового договору. При цьому, у разі прийняття вищезазначеного закону: слід скасувати Закон України «Про міжнародні договори України»; внести зміни до Закону України «Про колективні договори і угоди», тобто із тексту цього закону взяти положення, що стосуються колективних договорів відповідно до цього Закону і таким чином, скасувати ці положення;

2) слід зазначити, що порядок реєстрації, строки опублікування, а також порядок вступу нормативно-правового договору в юридичну силу мають бути нормативно-встановленими та визначеними, оскільки це дозволить знати, скільки таких договорів та якого змісту укладено, знати про їх сутність та про питання, які ними регулюються, про норми права, які ними встановлюються, а також контролювати порядок укладення, змін, виконання нормативно-правових договорів та притягувати до відповідальності за не виконання чи не належне їх виконання. Тому, на наш погляд, в законодавстві необхідно закріпити порядок реєстрації, строки опублікування, а також порядок вступу нормативно-правового договору.

Для удосконалення порядку реєстрації нормативно-правових договорів вважаємо за необхідне внести зміни до таких існуючих чинних нормативно-правових актів, як Указ Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [276] та Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [277] та:

а) внести зміни до назви цих актів та додати до їхньої назви слова «нормативно-правовий договір», тобто «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади та державну реєстрацію нормативно-правових договорів»;

б) в Указі Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-

правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [276]: у ст. ст. 1, 2 після слів «нормативно-правових актів» додати слова «нормативно-правові договори»; у ст. 2 до 1–4 абзаців додати словосполучення «нормативно-правові договори державних підприємств, установ та організацій»; закріпити абзацом 5 у ст. 2, що державну реєстрацію нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів сільських, селищних та міських рад, їх управлінь, відділів та інших підрозділів, нормативно-правові договори комунальних підприємств, установ та організацій здійснюють місцеві органи управління юстиції та загальний відділ відповідної ради;

в) у Постанові КМУ «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [277]: у п. п. 1–3, 8, 11, 11(1), 13–14, 16–20 після слів «нормативно-правових актів» враховуючи зміст таких пунктів додати слова «нормативно-правові договори»; додати у п. 4 підпункт в) такого змісту: «нормативно-правові договори»; у п. п. 6 до 1–5 абз. додати словосполучення «нормативно-правові договори державних підприємств, установ та організацій»; закріпити абз. 6 п. 6, що державну реєстрацію нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів сільських, селищних та міських рад, їх управлінь, відділів та інших підрозділів, нормативно-правові договори комунальних підприємств, установ та організацій здійснюють місцеві органи управління юстиції та загальний відділ відповідної ради; абз. 6 п. 6 зробити абз. 7; закріпити абз. 4 п. 7, що нормативно-правовий договір подається на державну реєстрацію протягом п'яти робочих днів після його прийняття у трьох примірниках-оригіналах і додатків до нього; додати до п. 15 абз. 4 такого змісту: «офіційною датою початку виконання нормативно-правових договорів є дата, яка настає за днем, після їх державної реєстрації»;

г) внести зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок повідомної реєстрації галузевих (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів» [273], якою закріплюється порядок повідомної реєстрації колективних нормативно-правових договорів, шляхом скасування у ній положень, що стосуються зазначених договорів та закріплення цих положень у Постанові КМУ «Положення

про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» [277];

3) внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення [274] та Кримінального кодексу України [278], закріпивши в них положення, що стосуються притягнення до адміністративної та/або кримінальної відповідальності за: неналежне виконання, не виконання, порушення умов нормативно-правового договору, порушення договором та його виконанням прав та свобод фізичної, юридичної особи, фізичної особи-підприємця, інтересів держави, місцевого самоврядування, органів влади, пошкодження державного, комунального майна, інше; якщо у вчиненому правопорушенні є склад та ознаки адміністративного або кримінального правопорушення;

4) для удосконалення порядку укладення адміністративного нормативно-правового договору необхідно доробити та прийняти Проект Закону України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» [279], яким буде визначатися та регулюватися порядок укладення та виконання такого виду адміністративного нормативно-правового договору як договір про компетенцію.

Висновки до 3 розділу

1. Запропоновано під міжнародним нормативно-правовим договором розуміти добровільну письмову домовленість сторін, однією з яких завжди є Україна або її орган влади, а іншою – інша держава або її орган влади або міжнародна організація, згоду на обов'язковість якої Україна надає в установлених законодавством формах, опубліковується, підтверджується нормативно-правовим актом та підлягає реєстрації, а також у результаті якої вирішуються політичні, територіальні, економічні, військові, культурні та інші питання.

2. Конституційний договір – це внутрішня, строкова взаємна домовленість сторін у формі політико-правового консенсусу, сторонами якої є органи влади,

яка підтверджується письмовим, офіційно опублікованим документом, що вступає в силу з моменту його підписання, якою регулюються суспільні відносини загального характеру, державний лад, визначається компетенція вищих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

3. Під адміністративним договором слід розуміти внутрішню, строкову, взаємну, письмову домовленість сторін, сторонами якої завжди є державна, комунальна установа, організація, підприємство, хоча й, у певних випадках, однією із сторін може бути приватна особа, яка встановлює вчинення сторонами договору певних дій щодо конкретного об'єкта договірних правовідносин, підтверджується відповідним нормативно-правовим актом, а також спрямована на задоволення, у першу чергу, публічного або державного інтересу.

4. Колективний нормативно-правовий договір – це внутрішня, строкова, взаємна, письмова домовленість між роботодавцем від імені органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації, з одного боку, та працівниками – з іншого, проект якої розглядається, схвалюється сторонами на загальних зборах (конференції) трудового колективу та яка після схвалення підлягає підписанню сторонами та повідомній реєстрації у встановленому законодавством порядку, а також якою регулюються трудові відносини.

5. Значення нормативно-правового договору полягає у тому, що: 1) він, окрім нормативно-правового акта, який є основним джерелом права та яким регулюються усі суспільні відносини в державі, нормативно-правовий договір також є одним із засобів або може буди додатковим, допоміжним до нормативно-правового акта засобом, яким регулюється певна сфера суспільних відносин у державі; 2) він встановлює так звану договірну норму; 3) його основною метою та ціллю є задоволення потреб не тільки державного, але й місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому, а також – вирішення певних питань міжнародного, державного та місцевого значення.

6. На підставі аналізу нормативно-правового договору та його договірного процесу визначено існуючі недоліки та прогалини цього договору. Запропоновано шляхи їх усунення: 1) відсутнє закріплення визначення нормативно-правового

договору у нормативно-правових актах України, а також немає єдиного законодавчого акта, який визначав би чіткий перелік нормативно-правових договорів, їх сутність та регулював процедуру їх укладення, підписання, виконання, зміни, припинення та розірвання; – необхідно розробити та прийняти Закон України «Про нормативно-правові договори»; 2) відсутній у нормативно-правових актах єдиний загальний порядок реєстрації нормативно-правових договорів (однак, у законодавстві встановлено порядок реєстрації міжнародних та колективних нормативно-правових договорів України), а також немає закріплених у нормативно-правових актах чітко визначених правил, відповідно до яких існували би певні строки та порядок офіційного опублікування більшої частини нормативно-правових договорів, окрім міжнародних договорів; – необхідно закріпити в законодавстві порядок реєстрації, строки опублікування, порядок вступу нормативно-правового договору, а також, для удосконалення порядку реєстрації нормативно-правових договорів внести зміни до таких існуючих чинних нормативно-правових актів, як Указ Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» та Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»; 3) відсутній в законодавстві чітко визначений механізм притягнення до відповідальності за порушення більшості видів нормативно-правових договорів, окрім колективних договорів; – внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України, закріпивши в них положення, що стосуються притягнення до адміністративної та/або кримінальної відповідальності за неналежне виконання, не виконання, порушення умов нормативно-правового договору, порушення договором та його виконанням прав та свобод фізичної, юридичної особи, фізичної особи-підприємця, інтересів держави, місцевого самоврядування, органів влади, пошкодження державного, комунального майна, інше, якщо у вчиненому правопорушенні є склад та ознаки адміністративного або кримінального правопорушення.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичний аналіз нормативно-правового договору та договірного процесу у суверенній Україні, визначено та розкрито сутність нормативно-правового договору та його договірного процесу, а також сформульовано ряд теоретичних висновків, пропозицій, спрямованих на удосконалення теоретичних та правових основ цього договору. Найважливішими є такі:

1. Установлено, що історію становлення та розвитку договору як правового інституту умовно можна поділити на такі періоди: 1) стародавній період (до VIII ст. до н.е.); 2) період античності (VIII ст. до н.е. – VI ст. н.е.); 3) період середньовіччя (VII – XVI ст. ст.); 4) період нового часу (XVI – середина XX ст.); 5) сучасний період (із середини XX ст. – до теперішнього часу). Основними видами договору є індивідуально-правовий договір та нормативно-правовий договір.

2. Визначено, що в історії та в роботах вчених щодо нормативно-правового договору його називали по різному: суспільний договір, публічно-правовий, нормативний, нормативно-правовий. Найбільш доречною, чіткою та конкретною назвою, виходячи із сутності цього договору, є «нормативно-правовий договір», оскільки, термін «нормативний» означає – той, що визначає норму, правило тощо чого-небудь та, що відповідає нормативу, встановлений нормативом, а «нормативно-правовий» – той, що визначає обов’язкове, правове, законне правило поведінки. Зазначено, що нормативно-правовий договір є видом договору як правового інституту, а його договірний процес за сферою діяльності та видом правових відносин є різновидом юридичного процесу.

3. Визначено, що нормативно-правовий договір є одним із видів правових актів, тобто належать до їхньої системи. Установлено, що нормативно-правовий договір є актом-документом двох або більше сторін (однією з яких завжди є нормотворчий суб’єкт), який уклався та виник у результаті домовленості цих сторін, що встановили ним нові норми права за взаємною згодою з метою врегулювання певних життєвих ситуацій, а також може бути підставою для видання правових актів, а також є джерелом права.

Запропоновано, що нормативно-правовий договір у залежності від його основних видів, правовідносин, які ним регулюються, та груп правових актів за юридичною силою прирівнюється до: 1) нормативних правових актів – законів – це міжнародний договір та конституційний договір; 2) нормативно-правових актів – підзаконних актів – міжнародний договір; 3) правових актів змішаного типу – міжнародний, колективний, адміністративний договори, оскільки містить в собі правові норми та індивідуальні рішення.

4. Під нормативно-правовим договором слід розуміти добровільну, взаємну, у більшості випадків двосторонню, письмову домовленість, однією із сторін якої завжди є орган влади як суб’єкт правотворчості, яка встановлює договірні норми права, що охороняються та забезпечуються державою, та може бути підставою для виникнення, зміни та припинення певних правовідносин.

Встановлено, що особливими (спеціальними) ознаками нормативно-правового договору є: 1) нормативно-правовий договір встановлює норму права, тобто так звану договірну норму; 2) однією із сторін договору є суб'єкт публічно-правових відносин; 3) це майже завжди є двостороння угода (хоча, інколи буває і багатосторонньою угодою – це стосується тільки міжнародного договору); 4) кількісний склад сторін договору; 5) сторони договору повинні володіти повною правосуб'єктністю; 6) у більшості випадків дія договору поширюється на велике коло осіб, тобто для договірних норм характерними є численність і невизначеність адресатів, хоча він може стосуватися й одного суб'єкта; 7) метою договору є задоволення потреб державного та місцевого значення, інтересів суспільства, населення та держави в цілому; 8) зміст нормативно-правового договору закріплює межі дії суб'єктів, а також сферу поширення договору на певне коло суспільних відносин, що потребують нормативного регулювання; 9) строк дії договору: а) договір розраховано на тривале багаторазове застосування, тобто договір може діяти тривалий час, він є строковим; б) у деяких, поодиноких випадках він може бути безстроковим; 10) є договором з елементом як безоплатності (більшість видів нормативно-правових договорів), так і оплатності; 11) форма договору є завжди письмовою; 12) йому характерною є неприпустимість відмови від виконання договірних умов в однібічному порядку; 13) забезпечення виконання умов договору державою та її органами містить багато різних засобів: організаційні, правові, економічні тощо.

Загальними функціями нормативно-правового договору є: інформаційна або комунікативна, програмна, координаційна функція, гарантійна або стимулююча, ініціативна, організаційна функція, регулююча, захисна, орієнтаційна. Установлено, що спеціальними функціями нормативно-правового договору є: нормотворча, публічно-владна, праводоповнююча, правозастосовна, функція «публічного інтересу», соціальна функція.

5. Встановлено, що деякими видами нормативно-правових договорів, характерними для України, залежно від сфери суспільних відносин, які регулюють договори, від основного суб'єкта укладення договору та галузей

права, є: міжнародні нормативно-правові договори, конституційні нормативно-правові договори, адміністративні нормативно-правові договори, колективні нормативно-правові договори.

6. Договірний процес стосовно нормативно-правового договору слід розуміти як діяльність осіб, що укладають договір та беруть участь у його реалізації щодо укладення та виконання договору, яка полягає у визначенні: 1) порядку підготовки, укладення договору, внесення змін та доповнень до нього; 2) порядку вступу в силу договору, терміну його дії, порядку виконання, а також умов для вступу договору в дію, його виконання та їх реалізації; 3) порядку розірвання договору, припинення та призупинення його дії; 4) умов для розірвання договору, припинення та призупинення його дії та їх реалізації; 5) способів забезпечення виконання договірних зобов'язань та порядку реалізації таких способів; 6) умов та підстав притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань; 7) порядку притягнення до відповідальності за невиконання або неналежне виконання умов договору та притягнення до такої відповідальності у разі існування підстав.

7. Під міжнародним нормативно-правовим договором слід розуміти добровільну письмову домовленість сторін, однією з яких є Україна або її орган влади, а іншою – інша держава або її орган влади або міжнародна організація, згоду на обов'язковість якої Україна надає в установлених законодавством формах, опубліковується, підтверджується нормативно-правовим актом та підлягає реєстрації, а також у результаті якої вирішуються політичні, територіальні, економічні, військові, культурні та інші питання. Установлено, що стадіями договірного процесу щодо міжнародних договорів, в Україні є: 1) стадія укладення договору: висунення пропозиції щодо укладення міжнародних договорів, проведення Міністерством юстиції України правової експертизи, прийняття рішення про проведення переговорів і про підписання договорів, а також проведення переговорів та підписання договорів, надання згоди (форми: ратифікація, затвердження, прийняття, приєднання), набрання чинності,

оприлюднення, реєстрація, переклад, зберігання договору; 2) стадія дотримання та виконання договору; 3) стадія припинення та зупинення дії договору.

8. Конституційний договір це внутрішня, строкова взаємна домовленість сторін у формі політико-правового консенсусу, сторонами якої є органи влади, яка підтверджується письмовим, офіційно опублікованим документом, що вступає в силу з моменту його підписання, якою регулюються суспільні відносини загального характеру, державний лад, визначається компетенція вищих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Особливість договірного процесу щодо конституційного договору України полягає у тому, що: укладення договору виникає на підставі домовленості органів влади; договір підлягає схваленню, підписанню сторонами, опублікуванню; не підтверджується, але припиняється на підставі певного нормативно-правового акта; має певний термін дії, який встановлюється договором; вступає в силу відповідно до договору.

9. Під адміністративним договором слід розуміти внутрішню, строкову, взаємну, письмову домовленість, сторонами якої завжди є державна, комунальна установа, організація, підприємство, хоча й, у певних випадках, однією із сторін може бути приватна особа, яка встановлює вчинення сторонами договору певних дій щодо конкретного об'єкта договірних правовідносин, підтверджується відповідним нормативно-правовим актом, а також спрямована на задоволення, у першу чергу, публічного або державного інтересу.

Особливостями, тобто специфічними ознаками адміністративного договору є: однією із сторін договору завжди є орган державної виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, або державне або комунальне підприємство, установа, організація; однією із сторін договору може бути фізична особа або юридична особа чи фізична особа-підприємець; укладається у письмовій формі; має певний строк дії; стосується повноважень органів влади, державного чи комунального майна тощо; у більшості випадків є оплатним, кошти від такого договору поступають до державного чи місцевого бюджетів (наприклад, договір оренди землі, концесії, пайової участі у розвитку інфраструктури, договір кредиту чи позики тощо), або оплачуються дії по ньому органами влади з відповідного

бюджету (договір державної закупівлі товарів, договір кредиту чи позики тощо); укладення договору спрямовано на задоволення публічного або державного інтересу; може мати певний масштаб дії; підтверджується відповідним нормативно-правовим актом; має бути зареєстрований компетентним органом влади в установленому порядку; передбачає юридичну відповідальність його учасників у разі порушення (неналежного виконання або невиконання) прийнятих на себе зобов'язань.

Встановлено, що видами адміністративних договорів є: 1) договори про компетенцію (розмежування або делегування повноважень і предметів відання); 2) договори у сфері управління державною та комунальною власністю (приватизація, реприватизація, оренда, концесія, продаж, купівля); 3) договори, що забезпечують державні потреби; 4) контракти з державними службовцями, студентами (наприклад, договір про навчання за державним замовленням); 5) договори про взаємодію, співпрацю; 6) договори щодо надання послуг з охорони; 7) договори про надання комунальних послуг; 8) договори про надання деяких послуг приватним особам (наприклад, сприяння зайнятості населення, перевезення у громадському транспорті тощо); 9) договір про пайову участь у розвитку інфраструктури; 10) фінансові, податкові, інвестиційні договори; тощо.

Визначено, що особливість договірного процесу щодо адміністративного договору України полягає у тому, що: укладення договору виникає на підставі домовленості сторін договору; договір підлягає підписанню сторонами; укладення, зміна, припинення договору підтверджується прийняттям певного нормативно-правового акта (наприклад, рішення місцевої ради); має певний термін дії, який встановлюється договором; вступає в силу та припиняє свою дію відповідно до договору чи нормативно-правового акта.

10. Колективний нормативно-правовий договір є внутрішньою, строковою, взаємною, письмовою домовленістю між роботодавцем від імені органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації, з одного боку, та працівниками – з іншого, проект якої розглядається, схвалюється сторонами на

загальних зборах (конференції) трудового колективу та яка після схвалення підлягає підписанню сторонами та повідомній реєстрації у встановленому законодавством порядку, а також якою регулюються трудові відносини. Договірний процес колективного договору включає п'ять стадій: 1) підготовка та обговорення колективного договору (колективні переговори); 2) обговорення проекту договору на загальних зборах (конференції) трудового колективу, його схвалення та прийняття по ньому рішення; 3) підписання колективного договору; 4) реєстрація колективного договору, його виконання та контроль за виконанням, строк дії, внесення змін та доповнень; 5) припинення дії колективного договору.

11. Значення нормативно-правового договору полягає у тому, що він є одним із засобів або може буди додатковим, допоміжним до нормативно-правового акта засобом, яким регулюється певна сфера суспільних відносин у державі; що він встановлює так звану договірну норму; що його основною метою є задоволення потреб не тільки державного, але й місцевого значення, інтересів людини, суспільства та держави.

12. Визначено існуючі недоліки та прогалини нормативно-правового договору, його правового регулювання та запропоновано шляхи їх усунення:

необхідно розробити та прийняти Закон України «Про нормативно-правові договори», в якому закріпити визначення поняття «нормативно-правовий договір», його суб'єктів, видів і порядок його договірного процесу та його видів. У разі прийняття цього закону слід: скасувати Закон України «Про міжнародні договори України»; внести зміни до Закону України «Про колективні договори і угоди», тобто із тексту цього закону взяти положення, що стосуються колективних договорів відповідно до цього Закону, і таким чином, скасувати ці положення;

необхідно в законодавстві закріпити порядок реєстрації, строки опублікування, а також порядок вступу в силу нормативно-правового договору, тобто необхідно внести зміни до таких існуючих чинних нормативно-правих актів, як Указ Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» та Постанова

Кабінету Міністрів України «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» та: а) внести зміни до назви цих актів та додати до їхньої назви слова «нормативно-правовий договір», тобто «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади та державну реєстрацію нормативно-правових договорів»; б) в Указі Президента України «Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»: у ст. ст. 1, 2 після слів «нормативно-правових актів» додати слова «нормативно-правові договори»; у ст. 2 до 1–4 абз. додати словосполучення «нормативно-правові договори державних підприємств, установ та організацій»; закріпити абз. 5 у ст. 2, що державну реєстрацію нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів сільських, селищних та міських рад, їх управлінь, відділів та інших підрозділів, нормативно-правові договори комунальних підприємств, установ та організацій здійснюють місцеві органи управління юстиції та загальний відділ відповідної ради; в) у Постанові КМУ «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»: у п. п. 1–3, 8, 11, 11(1), 13–14, 16–20 після слів «нормативно-правових актів», враховуючи зміст таких пунктів, додати слова «нормативно-правові договори»; додати у п. 4 підпункт в) такого змісту: «нормативно-правові договори»; у п. 6 до 1–5 абз. додати словосполучення «нормативно-правові договори державних підприємств, установ та організацій»; закріпити абз. 6 п. 6, що державну реєстрацію нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів сільських, селищних та міських рад, їх управлінь, відділів та інших підрозділів, нормативно-правові договори комунальних підприємств, установ та організацій здійснюють місцеві органи управління юстиції та загальний відділ відповідної ради; абз. 6 п. 6 зробити абз. 7; закріпити абз. 4 п. 7, що нормативно-правовий договір подається на державну реєстрацію протягом п'яти робочих днів після його прийняття у трьох примірниках і додатках до нього; додати до пункту 15 абз. 4 такого змісту: «офіційною датою початку виконання нормативно-правових договорів є дата, яка

настає за днем, після їх державної реєстрації»; г) внести зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок повідомної реєстрації галузевих (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів», якою закріплюється порядок повідомної реєстрації колективних нормативно-правових договорів, шляхом скасування у ній положень, що стосуються зазначених договорів, та закріплення цих положень у Постанові КМУ «Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади»;

внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України, закріпивши в них положення, що стосуються притягнення до адміністративної та/або кримінальної відповідальності за неналежне виконання, не виконання, порушення умов нормативно-правового договору, порушення договором та його виконанням прав та свобод фізичної, юридичної особи, фізичної особи-підприємця, інтересів держави, місцевого самоврядування, органів влади, пошкодження державного, комунального майна, інше, якщо у вчиненому правопорушенні є склад та ознаки адміністративного або кримінального правопорушення;

удосконалити порядок укладення адміністративного нормативно-правового договору, для чого доопрацювати Закон України «Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування», яким буде визначатися та регулюватися порядок укладення та виконання такого виду адміністративного нормативно-правового договору як договір про компетенцію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Юдін З.М. Тлумачення договору: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська націон. юрид. академія / З.М. Юдін. – О., 2004. – 193 с.
2. Мозолин В.П., Фарнсворт Е.А. Договорное право США и СССР / В.П. Мозолин, Е.А. Фарнсворт. – М. : Наука, 1988. – 308 с.
3. Юдін З.М. Праворозуміння і тлумачення права: до методології тлумачення договору / З.М. Юдін // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць – О. : Юрид. л-ра, 2001. – Вип. 10–11. – С. 443–446.
4. Дудченко В.В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : дис. доктора юрид. наук : 12.00.01 / Дудченко В.В.; Одеська націон. юрид. академія. – О., 2007. – 394 с.
5. Красавчиков О.А. Гражданско-правовой договор: понятие, содержание и

функции / О.А. Красавчиков // Гражданско-правовой договор и его функции. – Свердловск, 1980. – 422 с.

6. Мальцев Г.В. Пять лекций о происхождении и ранних формах права и государства / Г.В. Мальцев. – М., 2000. – 189 с.

7. Гарсиа Гарридо М.Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты : пер. с исп. / М.Х. Гарсиа Гарридо. – М. : Статут, 2005. – 812 с.

8. Барон Ю. Система римского гражданского права : в 6 кн. : пер. с нем. / Ю. Барон. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 1102 с.

9. Бекленищева И.В. Гражданско-правовой договор: классическая традиция и современные тенденции / И.В. Бекленищева. – М. : Статут, 2006. – 204 с.

10. Иванов В.В. Общая теория договора : монография / В.В. Иванов. – М. : Юристъ, 2006. – 238 с.

11. Дернбург Г. Пандекты : пер. с нем. / Г. Дернбург. – М., 1906. – Т. 1. – Общая часть. – 481 с.

12. Примаков Т.К. Институт договора: теоретико-правовые вопросы : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т.К. Примаков – М., 2008. – 50 с.

13. Фуллер Л. Анатомия права / Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 144 с.

14. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В.И. Сергеевич. – СПб., 1903. – 664 с.

15. Филиппов А.Н. Учебник истории русского права : пособие к лекциям / А.Н. Филиппов. – Юрьев, 1907. – Ч. I. – 732 с.

16. Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М.А. Дьяконов. – СПб., 1908. – 527 с.

17. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на/Д., 1995. – 604 с.

18. Фарбер Н.Е. Вопросы теории советского конституционного права / Н.Е. Фарбер, В.А. Ржевский. – Саратов, 1967. – Вып. 1. – 319 с.

19. Сырых В.М. История государства и права России. Советский и современный периоды / В.М. Сырых. – М., 2000. – 488 с.

20. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

21. Казанцев М.Ф. Концепция гражданско-правового договорного регулирования : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / М.Ф. Казанцев. – Екатеринбург, 2008. – 41 с.

22. Парфенова Т.А. Нормативный договор как источник российского права: история и современность : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Т.А. Парфенова– Челябинск, 2006. – 21 с.

23. Александров Н.Г. К вопросу о роли договора в правовом регулировании общественных отношений / Н.Г. Александров // Ученые записки ВИЮН. – М. : Юрид. изда-во Министерства юстиции СССР, 1946. – Вып. 6. – С. 60–83.

24. Бухалов А.В. Договор как источник частного права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Бухалов А.В.; Гос. ун-т экономики и финансов. – С.-Пб, 2011. – 188 с.

25. Васильева Т.Г. Римское право : конспект лекций / Т.Г. Васильева, О.М. Пашаева. – М. : Изд-во Юрайт ; ИД Юрайт, 2011. – 153 с.

26. Иванов В.В. Некоторые вопросы теории нормативного договора / В.В. Иванов // Право и Политика. – 2000. – № 4. – С. 21–45.

27. Лексин И.В. Договор между органами государственной власти как источник конституционного права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Лексин И.В. – М., 2005. – 263 с.

28. Мясин А.А. Нормативный договор как источник права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Мясин А.А. – Саратов, 2003. – 219 с.

29. Некрасова М.Е. Договор как теоретико-правовая категория : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Некрасова М.Е.; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2004. – 196 с.

30. Ширабон О.В. Нормативно-правовой договор как источник современного российского права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Ширабон О.В.; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2007. – 149 с.

31. Тихомиров Ю.А. Публичное право : учебник / Ю.А. Тихомиров. – М. :

Изд-во: «БЭК», 1995. – 493 с.

32. Победоносцев К.П. Курс гражданского права: договоры и обязательства / К.П. Победоносцев. – М. : Инфра-М, 2003. – 622 с.

33. Васильева В.В. Договір як підстава виникнення цивільно-правового зобов'язання : автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / В.В. Васильева; НДІ приватного права і підприємництва. – К., 2013. – 20 с.

34. Кізлова О.С. Категорія «договір» як підстава виникнення правової норми. Концептуальні риси / О.С. Кізлова // Юридичний вісник. – 2013. – № 1. – С. 101–107.

35. [Пархоменко Н.М.](#) Договір у системі права України : дис... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Пархоменко Н.М.; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1998. – 196 с.

36. Погребняк С.П. Договір: загальнотеоретичне розуміння / С.П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць. – 2011. – № 4 (67) . – 296 с.

37. Скакун Ю.Є. Попередній договір за цивільним законодавством України : автореф. дис. на здобуття наук. степеня канд. юрид. наук. : 12.00.03 / Скакун Ю.Є.; НУ «Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого». – Х., – 2013. – 20 с.

38. Сурай Д.Ю. Договір – підстава виникнення права власності: історія та сучасність / Д.Ю. Сурай // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 68. – 624 с.

39. Тихомиров Ю.А. Договор как регулятор общественных отношений / Ленинградский государственный университет; Известия высших учебных заведений : Науч.-попул. журн. Правоведение / Ю.А. Тихомиров. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1990. – № 5. – 120 с.

40. Таль Л.С. Трудовой договор: Цивилистическое исследование. – Ч. 2 / Л.С. Таль. – Ярославль, 1918. – 180 с.

41. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н.М. Пархоменко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Юрид. думка, 2008. – 336 с.

42. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
43. Александров Н.Г. К вопросу о роли договора в правовом регулировании общественных отношений // Н.Г. Александров // Ученые записки ВИЮН. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР. – 1946. – Вып. 6. – С. 60–83.
44. Тарановский Ф.В. Учебник энциклопедии права / Ф.В. Тарановский. – М., 1917. – 537 с.
45. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Избранные произведения : в 2 т. – М., 1964. – Т.1. – 747 с.
46. Нарский И.С. Западноевропейская философия XVIII века / И.С. Нарский. – М., 1974. – 384 с.
47. Локк Дж. Два трактата о правлении; пер. с англ. и лат. в 3 т. / Дж. Локк. – М., 1988. – Т. 3. – 668 с.
48. История политических и правовых учений: Домарксистский период : учебник / под ред. О.Э. Лейста. – М. : Юрид. лит., 1991. – 528 с.
49. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты; пер. с фр. А.Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова / Ж.Ж. Руссо. – М. : «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.
50. Дёмин А.В. Нормативный договор как источник административного права / А.В. Дёмин // Государство и право. – М. : Наука. – 1998. – № 2. – С. 15–21.
51. Байтин М.И. Сущность права : микроформа (современное нормативное понимание на грани двух веков) / М.И. Байтин. – Саратов : СГАП, 2001. – 416 с.
52. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.
53. Лазарев В.В. Теория государства и права : учеб. для вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень. – М. : Изд-во «Спарк», 1998. – 448 с.
54. Гранат Н.Л. Источники права / Н.Л. Гранат // Юрист., 1998. – № 9. – С. 6–11.
55. Дёмин А.В. Общие вопросы теории административного договора / А.В. Дёмин. – Красноярск, 1998. – 96 с.

56. Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства : учеб. для юрид. вузов и фак-ов / В.С. Нерсисянц. – М. : Издат. гр. НОРМА-ИНФРА, 1999. – 552 с.
57. Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підруч. / О.Г. Мурашин, М.С. Кельман. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
58. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – 9-е вид., зі зм. / П.М. Рабінович. – Львів : Край, 2007. – 192 с.
59. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підруч. – 2-ге вид. / О.Ф. Скакун. – К. : Алерта., КНТ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
60. Марченко М.Н. Источники права : учеб. пособ. для вузов / М.Н. Марченко. – М. : Проспект, 2013. – 777 с.
61. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О.В. Зайчука, Н. М. Оніщенко / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
62. Фатхутдінова О.В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Фатхутдінова О.В.; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2000. – 217 с.
63. Білоноженко В.М. Словник української мови: в 11 т. / [В.М. Білоноженко, В.О. Винник, В.В. Жайворонок та ін.]. – К. : Наук. думка. 1977. – Т. 8. – 927 с.
64. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07 / Кузьменко О.В.; Київ. Націон. ун-т внутрішн. справ. – К., 2006. – 421 с.
65. Рязановский В.А. Единство процесса / вступ. ст. Треушникова М.К.; Фонд «Междунар. Ин-та правов. экономики». – М. : Юрид. бюро «Городец», 1986. – 75 с.
66. Горшенёв В.М. Теория юридического процесса / под общ. ред. В.М. Горшенёва / В.М. Горшенёв, В.Г. Крупин и др. – Х. : Вища шк., 1985. – 191 с.
67. Горшенёв В.М. Функции и содержание норм процессуального права по советскому законодательству; в кн.: Проблемы правоведения. (Материалы конференции по итогам научно-исслед. работы); Ред. колл. М.К. Воробьев и др. / В.М Горшенёв. – Новосибирск : Юрид. лит., 1967. – 143 с.

68. Елисейкин П.Ф. Соотношение общего понятия юридического процесса и организационных форм реализации материального права / П.Ф. Елисейкин // Проблемы соотношения материального и процессуального права: сб. статей / отв. ред. М.С. Шакарян. – М. : Б. и., 1980. – 156 с.
69. Абова Т.Е. Хозяйственный процесс – порядок защиты хозяйственных прав // Теоретические проблемы хозяйственного права / Т.Е. Абова. – М., 1975. – 348 с.
70. Недбайло П.Е. О юридических гарантиях правового осуществления норм советского права / П.Е. Недбайло // Советское государство и право. – 1957. – № 6. – С. 20–28.
71. Горшенёв В.М. Природа юридического процесса как комплексной системы / в кн. Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве: сб. науч. трудов / Ярослав. гос. ун-т; под ред. Э.А. Пушмина и др. / В.М. Горшенёв – Ярославль : ЯрГУ, 1980. – 140 с.
72. Горшенёв В.М. Правовые формы деятельности в общенародном государстве : учеб. пособ. / В.М. Горшенёв и др. ; под ред. В.М. Горшенёва / В.М. Горшенёв. – Х. : ХЮИ, 1985. – 85 с.
73. Колодій А.М. Принципи права України / А.М. Колодій. – К. : Юріном Інтер, 1989. – 208 с.
74. Панова И.В. Актуальные проблемы административного процесса в Российской Федерации : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Панова И.В.; Екатеринбург : Уральская госуд. юрид. академия, 2000. – 450 с.
75. Баландин В.Н. О видах юридического процесса / В.Н. Баландин, А.А. Павлушина // Правоведение. – 2002. – № 4. – С. 22–33.
76. Бар'як А.С. Щодо типології правових актів / А.С. Бар'як // Форум права. – 2013. – № 2. – С. 19–24.
77. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П.М. Рабінович. – 10-те вид., доп. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
78. Тихомиров Ю.А. Правовые акты : учеб.-практ. и справоч. пособ. / Ю.А. Тихомиров, И.В. Котелевская. – М. : Юринформцентр, 1999. – 381 с.

79. Васильев Р.Ф. О понятии правового акта // Вестник Московского университета. Сер. 11. – Право. – 1998. – № 5. – С. 3–25.

80. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права) : монография / В.А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – 256 с.

81. Барьяк А.С. Системный подход к пониманию правовых актов / А.С. Барьяк // Закон и жизнь. – № 8/2 (260) 2013. – 282 с. – С. 19–22.

82. Бар'як А.С. Система правових актів: методологія дослідження / А.С. Бар'як // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук, праць, – 2012. – Вип. 67. – С. 236–242.

83. Бар'як А.С. Поняття та ознаки правового акту / А.С. Бар'як // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.). –Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – 823 с.

84. Скакун О.Ф. Теорія держави і прав : підруч. / пер. з рос. / О.Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

85. Цофнас А.Ю. Гносеология : учеб. пособ. / А.Ю. Цофнас. – 2-е изд., испр. и доп. – О. : Наука и техника, 2011. – 248 с.

86. Завальнюк В.В. Розвиток права та місце людини у поглядах фундаторів юридичної антропології / В.В. Завальнюк // Юридичний вісник. – 2011. – № 4. – С. 36–39.

87. Бар'як А.С. Система правових актів як аспект правової системи / А.С. Бар'як // Митна справа. – 2013. – № 6(2.2). – С. 31–36.

88. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

89. Скакун О.Ф. Теорія права й держави : підруч. / О.Ф. Скакун. – 3-тє вид. – К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. – 524 с.

90. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс) : экзам. справоч. / Ю.Н. Оборотов. – О. : Юрид. л-ра, 2006. – 184 с.

91. Пиголкин А.С. Общая теория права : учеб. для юридических вузов / А.С. Пиголкин. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.

92. Оніщенко Н.М. Джерела права та правової системи сучасності / Н.М. Оніщенко // Правова держава. – Вип. 12. – К., 2001. – С. 86–95.

93. У справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування): Рішення Конституційного суду від 16.04.2009 року № 7-рп/2009. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

94. Монаєнко А.О. Місцева нормотворчість у сфері видатків / А.О. Монаєнко. – Держава і право : зб. наук. праць, Юридичні і політичні науки. – Вип. 49 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К. : Вид-во Інституту держави і права ім. В.М. Корецького, 2010. – 752 с.

95. Ивакин А.А. Диалектическая философия : монография / А.А. Ивакин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Сумы : ИТД «Университетская книга»; О. : Фенікс; М. : Транспорт. лит., 2007. – 435 с.

96. Егоров А.В. Белорусская правовая система на современной юридической карте мира : открытая лекция IV междунар. науч. конф. «Компаративистские чтения» / Егоров А.В. ; Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины [и др.]. – Академия сравнительного правоведения : сер. науч.-метод. изд.. – К.; Л. : ЗУКЦ, 2012. – Вып. 25. – 24 с.

97. Львова О.А. Трансформация правовой системы России в период глобализации (вопросы теории практики) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 / О.А. Львова. – Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина. – К., 2003. – 28 с.

98. Надеждин В.П. Эволюция правовой системы в России (советский и постсоветский периоды) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Надеждин В.И.; Владимир. юрид. ин-т Федеральной службы исполнения наказаний. – Н. Новгород, – 2006. – 24 с.

99. Сигалов К.Е. Среда права : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.01 / К.Е. Сигалов; Москов. ун. МВД России. – М., – 2010. – 59 с.
100. Скворцова Ю.В. Исторические аспекты развития правовой системы в России / Ю.В. Скворцова // История государства и права. – 2010. – № 12. – С. 30–32.
101. Шефеев Д.Р. Современная правовая система Российской Федерации : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Д.Р. Шефеев. – Казанский государственный университет. – К., 2002. – 25 с.
102. Бехруз Х.Н. Порівняльне правознавство : підруч. / Х.Н. Бехруз. – О. : Фенікс, 2009. – 464 с.
103. Васечко Л.О. Національне право в умовах глобалізації (загальнотеоретичні аспекти) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Васечко Л.О.; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ, 2011. – 198 с.
104. Копельців-Левицька Є.Д. Ментальність українського народу: філософсько-правовий аспект : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.12 / Копельців-Левицька Є.Д.; Львів. – Держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2012. – 187 с.
105. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Луць Л.А.; Львів. націон. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 448 с.
106. Правова система України: історія, стан та перспективи у 5 т.: Т.1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право. – 728 с.
107. Скакун О.Ф. Правова система України на правовій карті світу. – Доповідь № 1. – Х. : Еспада, 2004. – 96 с.
108. Хаустова М.Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хаустова М.Г.; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2005. – 19 с.
109. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Європейські правові системи: проблеми класифікації // Вісник Академії правових наук України. – Х., 2002. – № 2 (29). – С. 5.

110. Оленчук І.В. Теоретико-методологічні аспекти ідентифікації правової системи України з континентальним правом / І.В. Оленчук // Jurnalul juridic national: teorie si practica. Национальный юридический журнал: теория и практика. National law journal: theory and practice. – 2014. – № 4. – С. 15–20.

111. Богатырев В.В. Глобализация права : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Богатырев В.В.; Владимир. юрид. институт ФСИН. – Владимир, – 2012. – 50 с.

112. Дзыбова С.Г. Теоретические аспекты формирования современной правовой системы (на примере стран-членов СНГ) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 / С.Г. Дзыбова; Рос. акад. гос. служб, при Президенте РФ. – М., 2001. – 28 с.

113. Иванников И.А. Россия и славянские государства в начале XXI в.: проблема создания Славянского Союза / И.А. Иванников // Правовая политика и правовая жизнь. – 2009. – № 3 (36). – С. 54–60.

114. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию / В.Н. Синюков. – 2-е изд., доп. – М. : Норма, 2010. – 672 с.

115. Оборотов Ю.Н. Правовая система Украины и евразийская правовая сім'я / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 9. – 452 с.

116. Оборотов Ю.М. Євразійська правова сім'я: перетворення нашого права / Ю.М. Оборотов // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 195–198.

117. Оборотов Ю.Н. Общеправовое развитие и евразийская правовая сім'я / Ю.Н. Оборотов // Философия права. – 2001. – № 1. – С. 71–74.

118. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии / Ю.Н. Оборотов. – О. : Юрид. лит., 2001. – 160 с.

119. Оборотов Ю.М. Правова система України в євразійській правовій сім'ї / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – 2002. – Т. 3. – 2004. – 276 с.

120. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичний аспект : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оборотов Ю.М.; Одес. нац. юрид. академія. – О., 2003. – 379 с.

121. Оборотов Ю.Н. К вопросу о формировании глобальной правовой системы / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Одеської національної юридичної академії. 2002. – Т. 10. – 2011. – 448 с.

122. Мозолин В.П. Договорное право в США и СССР. История и общие концепции / В.П. Мозолин, Е.А. Франсворт. – М. : Наука, 1988. – 309 с.

123. Кулапов В.Л. Формы права : тема 16 / В.Л. Кулапов // Теория государства : курс лекцій. – 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 779 с.

124. Красавчиков О.А. Советское гражданское право: в 2 т. / О.А. Красавчиков. – М., 1982. – Т. 2. – 544 с.

125. Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

126. Загальною декларацією прав людини (рос/укр) Організації об'єднаних націй: міжнародний документ від 10.12.1948 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>

127. Конституція України : прийнята Верховною Радою України 28.06.1996 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

128. Про оптимізацію систему органів виконавчої влади : Указ Президента України від 09.12.2010 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

129. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

130. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

131. Філософська енциклопедія у 5 т.: Т.5. – М. : Рад. енциклопедія, 1970. – 740 с.

132. Быков А.Г. План и хозяйственный договор / А.Г. Быков. – М. : Изд -во. МГУ, 1975. – 324 с.
133. Розенталь М.М. Принципы диалектической логики / М.М. Розенталь. – М. : Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – 477 с.
134. Грушин А.Б. Очерки логики исторического исследования / А.Б Грушин. – М. : Изд-во: высшая школа, 1961. – 216 с.
135. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 5-те вид. / голов. ред. В.Т. Бусел, редактори-лексикографи: В.Т. Бусел, М.Д. Василега-Дерибас, О.В. Дмитрієв, Г.В. Латник, Г.В. Степенко. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
136. [Винник](#) В.О., Градова В.П., Кільчевський І.О. , Лагутіна А.В. та ін.. Словник української мови: в 11 т. / А.А. Бурячок, П.П. Доценко. – К. : Наук. думка. 1973. – Т. 4. – 840 с.
137. Веденов М.Ф. Соотношение структуры и функций в живой природе / М.Ф. Веденов, В.И. Кремянский. – М., 1966. – 47 с.
138. Семеусов В.А. Функции хозяйственного договора : учеб. пособ. / В.А. Семеусов; Иркут. гос. ун-т им. А.А. Жданова. – Иркутск : ИГУ, 1980. – 86 с.
139. Скоморовський В.О. Союзний договір радянських республік та його роль в історії розпаду СРСР / В.О. Скоморовський // Юридична Україна. – 2012. – № 11. – С. 19–22.
140. Ушаков Н.М. Государство в системе международно-правового регулирования / Н.М. Ушаков. – М. : Институт государства и права РАН, 1997. – 62 с.
141. Арбузов А.В. Европейский Союз: международная организация или конфедерация? / А.В. Арбузов // Правоведение. – СПб. : Изд-во юрид. ф-та СПбГУ, 2005. – № 4 (261). – 270 с.
142. Пиголкин А.С. Процессуальные формы правотворчества / под ред. П.Е. Недбайло, В.М. Горшенева / А.С. Пиголкин. – М. : Юрид. лит. – 1976. – 185 с.
143. Осипов М.Ю. Виды и основные стадии правового регулирования / М.Ю. Осипов // Современное право. – 2010. – № 4. – С. 10–14.

144. Мицкевич А.В. Правотворчество в СССР / под ред.: Мицкевич А.В. / [А.В. Мицкевич, А.С. Пиголкин, С.А. Пяткина и др.]. – М. : Юрид. лит., 1974. – 319 с.
145. Малюшин А.А. Судебное правотворчество в процессе правоприменения / А.А. Малюшин // Российский судья. – 2007. – № 6. – С. 7–10.
146. Стрибко Т.І. Сутність та особливості договірному процесу / Т.І. Стрибко // Право та державне управління. Серія: Право. – № 4. – 2015. – С. 32–35.
147. Камаровский Л.А. Обзор современной литературы по международному праву / Л.А. Камаровский. – М., 1987. – 405 с.
148. История дипломатии / под. ред. В.П. Потёмкина. – М. : ОГИЗ, 1941. – Т. 1. – 568 с.
149. Музиченко П.П. Історія держави і права України: у 2 ч. / за ред. проф. О.В. Сурілова / П.П. Музиченко. – О. : Астропринт, 1997. – Ч.1. – 232 с.
150. Оборотов І.Г. Темпоральні характеристики права : дис... кандата юрид. наук : 12.00.01 / Оборотов І.Г.; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 202 с.
151. Алексеев С.С. Социальная ценность права в современном обществе / С.С. Алексеев. – М. : Инфра-М, – 1999. – 358 с.
152. Лукашук И.И. Современное право международных договоров : в 2 т. / И.И. Лукашук. – М. : Волтерс Клувер, 2004. – Т. 1. – 672 с.
153. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов : в 2 т. / под ред. В. А. Томисинова / Ф.Ф. Мартенс. – М. : Зерцало, 2008. – Т. 1. – 368 с.
154. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право : учеб. / М.О. Баймуратов. – Х. : Одіссей, 2008. – 704 с.
155. Буроменський М.В. Міжнародне право : навч. посіб. / М.В. Буроменський (заг. ред.) / [М.В. Буроменський, І.Б. Кудас, А.А. Маєвська, Б.С. Семенов та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

156. Квач С.С. Міжнародний договір як джерело муніципального права: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02 / Квач С.С.; Маріуп. держ. ун-т. – Маріуполь, – 2013. – 16 с.

157. Застосування міжнародних податкових договорів: теорія та практика : монографія / автор. кол.; за заг. ред. д.ю.н. Л.Д. Тимченка. – Ірпінь: Вид-во Націон. ун-ту ДПС України, 2013. – 220 с.

158. Пашкова Г.С. Міжнародний договір як джерело конституційного права України / Г.С. Пашкова // Юридичний журнал : Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2012. – № 7–8. – С. 118–121.

159. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : навч. посіб. – 2-ге вид. / Н.В. Пронюк. – К. : КНТ, 2010. – 278 с.

160. Черкес М.Ю. Міжнародне право : підруч. / М.Ю. Черкес. – Х. : ООО «Одиссей», 2009. – 392 с.

161. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р. : конвенція ООН, міжнародний документ. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

162. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21.03.1986 р. : конвенція ООН, міжнародний документ. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

163. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

164. Шлянцев Д.А. Комментарий к Федеральному закону «О международных договорах Российской Федерации» (постатейный) / Д.А. Шлянцев. – М. : ЗАО «Юстицин-форм», 2006. – 136 с.

165. Про приєднання Української Радянської Соціалістичної Республіки до Віденської конвенції про право : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14.04.1986 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

166. Стрибко Т.І. Міжнародний нормативно-правовий договір в Україні: сутність та види / Т.І. Стрибко // *Evropský politický a právní diskurz. Європейський політико-правовий дискурс.* – № 4. – 2015. – 372 с. – С. 122–126.

167. Міжнародне право : підручник. – 2004 р. – Сайт online бібліотеки. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://readbookz.com/book/166/5022.html>

168. Тункин Г.И. Теория международного права / под общ. ред. Л.Н. Шестакова / Г.И. Тункин. – М. : Зерцало, 2000. – 416 с.

169. Курс международного права: Отрасли международного права : в 7-ми т.: Т. 4 / М.П. Бардина, И.И. Лукашук, К.К. Сандровский, Е.Т. Усенко; отв. ред.: И.И. Лукашук. – М. : Наука, 1990. – 272 с.

170. Лукашук И.И. Международное право. Часть особенная / И.И. Лукашук. – М., 1997. – С. 64–65.

171. Конвенція про захист прав людини та основних свобод від 04.11.1950 р. : конвенція, міжнародний документ. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

172. Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 16.06.1994 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

173. Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.1994 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

174. Про затвердження Порядку здійснення офіційного перекладу багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2006 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

175. Про Єдиний державний реєстр нормативних актів : Указ Президента України від 27.06.1996 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступ: <http://zakon4.rada.gov.ua>

176. Про опублікування актів законодавства України в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України» : Указ Президента України від 13.12.1996 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

177. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним : Постанова кабінету Міністрів України від 23.04.2001 р. – [Електронний ресурс]: // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

178. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://minjust.gov.ua/ua/news/47330>

179. Офіційний веб-портал Верховної ради України. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/main/t17>

180. Козлова Е.И. Конституционное право России: – 3-е изд., перераб. и доп. / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2004. – 587 с.

181. Колесников Е.В. Источники российского конституционного права: вопросы теории и методологии : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Колесников Е.В. – Саратов, 2000. – 357 с.

182. Орзіх М.П. Конституція України діє, конституційні перетворення тривають (до 15-ї річниці Конституції України) / М.П. Орзіх, А.А. Єзеров // Наукові праці Одеської національної юридичної академії : Т. 10. – 2011. – 448 с.

183. Крусян А.Р. Публичный договор в конституционном праве Украины / А.Р. Крусян // Договор в публичном праве : сб. науч. статей / под ред. Е.В. Грищенко, Е.Г. Бабелюк. – М. : Волтерс Клувер, 2009. – С. 52–59.

184. Мартинюк Р.С. Конституційний процес і поділ влади в Україні напередодні укладення Конституційного Договору 1995 р. між Президентом України і Верховною Радою України / Р.С. Мартинюк // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Історичні науки»). – 2006. – Вип. 6. – С. 319–332.

185. Погорілко В.Ф. Конституційне право України : підруч. – 2-ге вид., перероб. і доп. / за заг. ред. В.Л. Федоренка / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Алерта, КНТ, ЦУЛ, 2010. – 432 с.

186. Терлецький Д.С. Конституційний договір як джерело конституційного права / Д.С. Терлецький // Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук. конф. проф.-виклад та аспірант. складу, присвяч. 15-річчю НУ «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одес. школи права (м. Одеса, 20–21 квітня 2012 р.). – 2012. : Т. 1. – 2012. – 528 с.

187. Шаптала Н.К. Конституційне право України : навч. посіб. / Н.К. Шаптала, Г.В. Задорожня. – Дніпропетровськ : ТОВ «ЛізуновПрес», 2012. – 472 с.

188. Сайт Конституции Российской Федерации – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: [http:// constitution.garant.ru](http://constitution.garant.ru)

189. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» : конституційний договір від 08.06.1995 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%8>

190. Про прийняття Конституції України і введення її в дію Верховна Рада України : Закон України від 28.06.1996 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

191. Офіційний сайт газети «Українська правда». – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/02/20/7015084/>; <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/02/7/7013001/>; <http://blogs.pravda.com.ua/authors/stavniychuk/52fd01e3731c5/>

192. Коренев А.П. Административные договоры: понятие и виды / А.П. Коренев, А.А Абдурахманов // Журнал российского права. – 1998. – № 7. – С. 38–42.

193. Атаманчук В.Г. Сущность советского государственного управления / В.Г. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1980. – 282 с.

194. Бахрах Д.Н. Административное право России : учеб. / Д.Н. Бахрах. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Эксмо, 2007. – 689 с.

195. Дряхлов С.К. Разграничение полномочий органов государственной власти субъектов Российской Федерации и органов местного самоуправления (на примере Ленинградской области) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Дряхлов С.К. – СПб., 2000. – 227 с.

196. Елистратов А.И. Основные начала административного права / А.И. Елистратов // Российское полицейское (административное право) право: конец XIX – начало XX века : хрестоматия / сост. Ю.Н. Старилов. – Воронеж, 1999. – 618 с.

197. Новосёлов В.И. К вопросу об административных договорах / В.И. Новосёлов // Правоведение. – 1969. – № 3. – С. 40–45.

198. Савостин А.А. Административно-правовой договор в системе регулирования общественных отношений (понятие, классификация) / А.А. Савостин // Юрист. – 2001. – № 11. – С. 52–57.

199. Синдеева И.Ю. Административный договор как институт административного права : дис... кандидата юрид. наук. : 12.00.14 / Синдеева И.Ю.; МГУ – М., 2009. – 211 с.

200. Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса / Ю.А. Тихомиров. – М. : НОРМА, 1998. – 689 с.

201. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Ін Юре, 2002. – 668 с.

202. Афанасьєв К.К. Адміністративний договір як форма державного управління (теоретико-правовий аспект) : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / К.К. Афанасьєв. – Луганськ, 2002. – 198 с.

203. Битяк Ю.П. Правова природа адміністративних договорів / Ю.П. Битяк, О.В. Константи́й // Вісник академії правових наук України. – № 3 (26). – 2001. – С.101–109.

204. Васильев А.С. Административное право Украины (общая часть) : учеб. пособ. / А.С. Васильев. – Х. : Одиссей, 2001. – 288 с.

205. Вітман К.М. Нормативний договір у адміністративному праві / К.М. Вітман, В.В. Дудченко // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2004. – Вип. 22. – 306 с. – С. 224–228.

206. Дерещ В.А. Відносини в системі органів виконавчої влади (за законопроектом «Про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади») / В.А. Дерещ // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – Вип. 44. – С. 264–270.

207. Адміністративний договір як різновид публічно-правового договору (деякі теоретичні аспекти) / В.В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – № 12. – С. 69–72.

208. Завальна Ж.В. Адміністративний договір : теоретичні засади та застосування : 12.00.07 : дис. ... доктора юрид. наук / Завальна Ж.В.; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2010. – 369 с.

209. Колпаков В.К. Административное право Украины : учеб. / В.К. Колпаков. – К., 1999. – 520 с.

210. Константи́й О.В. Джерела адміністративного права України : монографія / О.В. Константи́й. – К. : Рада, 2005. – 120 с.

211. Куйбіда Р. Адміністративний договір: зарубіжний досвід і формування української доктрини і практики / Роман Куйбіда // Юридичний журнал : Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практики. – 2014. – № 11–12. – С. 91–100.

212. Лагода О.С. Адміністративний договір та втручальні процедури: актуальні питання реформування правової системи України / О.С. Лагода // зб. статей за матеріалами III Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 т. / уклад. Т.Д. Климчук, І.М. Якушев. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – Т. 1. – С. 146–149.

213. Мельник Ю.В. Адміністративний договір як одна з правових форм діяльності місцевих органів виконавчої влади / Ю.В. Мельник // Держава і право : зб. наук. праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 25. – С. 244–247.

214. Пархоменко Н.М. Договір в системі форм права України : монографія / Н.М. Пархоменко. – К. : Юрид. книга, 2000. – 184 с.
215. Рябченко О.П. Основи адміністративного судочинства в Україні : навч. посіб. / [О.П. Рябченко, В.І. Бутенко та ін.]. – Суми : МакДен, 2008. – 360 с.
216. Самсін І.Л. Адміністративний договір – форма реалізації публічного інтересу / І.Л. Самсін // Право України. – 2006. – № 6. – С. 114–118.
217. Скворцов С.С. Адміністративний договір як засіб управлінської діяльності : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.07 / Скворцов С.С. – О., 2004. – 228 с.
218. Стефанюк В.С. Адміністративний договір – вимога сьогодення / В.С. Стефанюк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 11–16.
219. Юсупов В.А. Теоритические проблемы административно-правового регулирования управленческих отношений в развитом социалистическом обществе : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Юсупов В.А. – М., 1979. – 356 с.
220. Бахрах Д.Н. Очерки теории российского права / Д.Н. Бахрах – М. : Норма, 2008. – 288 с.
221. Бахрах Д.Н. Административное право России : учеб. для вузов / Д.Н. Бахрах. – М. : Норма, 2001 – 665 с.
222. Дёмин А.В. Административные договоры : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Дёмин А.В. – Екатеринбург, 1996. – 210 с.
223. Корецкий А.Д. Договор в механизме правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук / А.Д. Корецкий // Ростов на/Д., 1999. – 186 с.
224. Ноздрачев А.Ф. О развитии административного законодательства / А.Ф. Ноздрачев // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 3–21.
225. Колпаков В.К. Адміністративно деліктний правовий феномен : монографія / В.К. Копаков. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 527 с.
226. Адміністративне право України : підруч. / за ред. Ю.П. Битяка / Ю.П. Битяк, В.М. Паращук та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 544 с.
227. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2-х т. / редкол. : В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Юрид. думка, 2004. – Т. 1 : Загальна частина. – 584 с.

228. Адміністративна реформа в Україні. Документи і матеріали // Український правовий часопис. – К., 1999. – Вип. 4. – 214 с.
229. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
230. Завальна Ж.В. Вимоги чинності адміністративного договору / Ж.В. Завальна // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 1. – С. 55–58.
231. Галлиган Д. Административное право: история развития и основные современные концепции / Д. Галлиган, В. Полянский, Ю. Стариков. – М. : Юристъ, 2002. – 675 с.
232. Нечитайло М.А. Нормативный договор как источник права : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / М.А. Нечитайло. – М., 2002. – 187 с.
233. Куйбіда Р.О. Межі адміністративної юрисдикції / Р.О. Куйбіда // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 35. – О., 2007. – С. 283–285.
234. Стефанюк В.С. Адміністративний договір – вимога сьогодення / В.С. Стефанюк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 11–16.
235. Тихомиров Ю.А. Современное публичное право : монографич. учеб. / Ю.А. Тихомиров. – М. : Эксмо, 2008. – 656 с.
236. Деятельность: теории, методология, проблемы . – М. : Политиздат, 1990. – 158 с.
237. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. – [Електронний ресурс]:– // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
238. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
239. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 01.01. 2006 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
240. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
241. Про затвердження Положення про делегування саморегулятивній організації адміністраторів недержавних пенсійних фондів окремих повноважень :

Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 12.04.2007 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

242. Про затвердження Примірного договору щодо делегування повноважень на виконання природоохоронного заходу : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 10.07.2014 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

243. Про делегування повноважень на здійснення видатків сільського бюджету на утримання худобо могильника : Рішення Добренської сільської ради Баштанського району Миколаївської обл. від 29.11.2013 р. № 3. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://bashtanka.mk.gov.ua/ua/organi/dobren/1338548236/1365504383/1386052879/1386052952/>

244. Про здійснення державних закупівель : Закон України від 10.04.2014 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

245. Про державне замовлення на закупівлю товарів, виконання робіт, надання послуг для державних потреб у 2013 році : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2013 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

246. Меморандум від 09.02.2010 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

247. Про співпрацю на ринку державних цінних паперів : Лист Національного банку України від 22.02.2010 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

248. Про схвалення Угоди про співпрацю у сфері правової охорони і захисту інтелектуальної власності та створення Міждержавної ради з питань правової охорони і захисту інтелектуальної власності : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.11.2010 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

249. Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Міністерством юстиції України у сфері надання безоплатної правової допомоги : Меморандум Міністерства юстиції України від 19.11.2013 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

250. Меморандум про співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Координаційним центром з надання правової допомоги : Меморандум від 10.12.2013 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

251. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24.06.2014 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

252. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

253. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу <http://zakon1.rada.gov.ua>

254. Про загальний військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 19.06.1992 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

255. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України : Закон України від 10.12.2008 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

256. Про порядок формування і розміщення державних замовлень на постачання продукції для державних потреб і контролю за їхнім виконанням : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.1996 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

257. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. – [Електронний ресурс]: // – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

258. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: загальні положення : навч. посіб. / Т.В. Боднар. – К. : Юстиніан, 2007. – 280 с.

259. Юсупов В.А. Правоприменительная деятельность органов управления / В.А. Юсупов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 261 с.

260. Молдован В.В. Правознавство : навч. посіб. : 2-ге вид. / В.В. Молдован, Л.І. Чулінда. – К. : Центр учб. літ., 2010. – 184 с.

261. Рибницький Г.В. Колективний договір в умовах ринкової економіки : дис... кандидата юрид. наук: 12.00.05 / Рибницький Г.В.; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 176 с.

262. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>
263. Архипова Б.А. Коллективный договор / Б.А. Архипова. – М. : Профиздат, 1978. – 80 с.
264. Бару М.И. Коллективный договор / М.И. Бару. – Харьков, 1973. – 215 с.
265. Бондаренко Е.Ч. О субъектах коллективного договора и правоотношения по установлению условий труда / Е.Ч. Бондаренко // Договорное регулирование имущественных и трудовых отношений: межвузовский сб. научн. статей. – Барнаул : Изд-во Ялт. ун-та, 1987. – С. 140–155.
266. Гетьманцева Н.Д. Колективний договір: публічно-правові та приватно-правові засади / Н.Д. Гетьманцева, І.Г. Козуб // Людина і закон: публічно-правовий вимір : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. VII Прибузькі юрид. читання (м. Миколаїв, 24–25 листопада 2011 р.). – 2011. – 337 с.
267. Гончарова Г.С. Колективний договір у вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації : навч. посіб. / Г.С. Гончарова. – Х., 2004. – 200 с.
268. Коршунов Ю.Н. Коллективный договор / Ю.Н. Коршунов // Право України. – 1993. – № 4. – С. 53–58.
269. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : дис... доктора юрид. наук : 12.00.05 / Чанишева Г.І. ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 418 с.
270. Чубоха Н.Ф. Нормативний договір як форма трудового права / Н.Ф. Чубоха // Вісник Львівського університету. Серія юридична : зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 35. – 552 с.
271. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підруч. / О.Ф. Скакун. – К. : Правова єдність : Алерта, 2014. – 524 с.
272. Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1973 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

273. Про порядок повідомної реєстрації галузових (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.02.2013 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

274. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

275. Петров Г.И. Советское административное право. Часть общая / Г.И. Петров. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1970. – 304 с.

276. Про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади : Указ Президента України від 03.10.1992 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

277. Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.1992 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

278. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

279. Про порядок делегування повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування : Закону України. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF14W00A.html

280. Офіційний сайт Вільної енциклопедії. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Договори_Європейського_Союзу

281. Про концесії : Закон України від 16.07.1999 р. – [Електронний ресурс]: – // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

282. Стрибко Т.І. Загальнотеоретичне визначення договору: поняття та сутність / Т.І. Стрибко // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 96–100.

283. Стрибко Т.І. Нормативно-правовий договір – специфічний регулятор суспільних відносин / Т.І. Стрибко // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2014. – № 2. – С. 82–91.

284. Стрибко Т.І. Історичні передумови виникнення та розвитку нормативного договору / Т.І. Стрибко // Вісник Херсонського державного університету. – 2014. – № 4. – С. 56–61.

285. Стрибко Т.І. Юридична сила нормативно-правових актів як форм вираження норм права / Т.І. Стрибко // Науковий вісник академії муніципального університету. – 2014. – № 1. – С. 14–18.

286. Стрибко Т.І. Роль та місце нормативно-правового договору в системі джерел (форм) сучасного права / Т.І. Стрибко // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 1. – С. 8–15.

287. Стрибко Т.І. Класифікація договору як правового явища / Т.І. Стрибко // Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф (м. Донецьк, 20–21 грудня 2013 р.). – Донецьк : Східноукр. наук. юрид. Організація. – 2013. – 136 с. – С. 16–18.

288. Стрибко Т.І. Характеристика договірної регулювання суспільних відносин та процедура договірної правотворчості / Т.І. Стрибко // Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин : матеріали міжнар. наук.-практ. конф (м. Одеса, 11–12 квітня 2014 р.). – О. : ГО «Причорноморська фундація права», 2014. – Ч.1. – 124 с. – С. 12–14.

289. Стрибко Т.І. Нормативно-правовий договір як форма (джерело) права / Т.І. Стрибко // Международное и национальное законодательство: способы усовершенствования : материалы междунар. науч.-практ. конф (г. Симферополь, 5–6 сентября 2014 г.). – Симферополь : НО «Юридическая мысль», 2014. – 136 с. – С. 21–23.

290. Стрибко Т.І. Договір як джерело права в Київській Русі (кінець IX – середина XII ст.) / Т.І. Стрибко // Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф (м. Київ, 12–13 вересня 2014 р.). – К. : Центр правових наукових досліджень, 2014. – 112 с. – С. 10–12.

291. Стрибко Т.І. Нормативно-правовий акт як основне джерело права / Т.І. Стрибко // Стан та перспективи розвитку юридичної науки : матеріали міжнар. наук.-практ. конф (м. Дніпропетровськ, 3–4 жовтня 2014 р.). – Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ», 2014. – 112 с. – С. 8–9.

292. Стрибко Т.І. Нормативно-правовий та цивільно-правовий договори: порівняльний аналіз / Т.І. Стрибко // Актуальні проблеми розвитку та законодавства: наукові дискусії : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28–29 листопада 2014 р.). – Львів : у 2 ч. Західноукр. організ. «Центр правничих ініціатив», 2014. – Ч. 1. – 140 с. – С. 18–20.

293. Стрибко Т.І. Значення нормативно-правового договору як теоретико-правової категорії / Т.І. Стрибко // Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 березня 2015 р.). – Запоріжжя : Запоріж. міська громад. організ. «Істина», 2015. – 140 с. – С. 20–21.

ДОДАТКИ

Додаток А

Нормативно-правові договори Європейського Союзу*

Назва договору	Основна суть договору	Дата підписання	Дата вступу в силу
<u>Маастрихтський договір</u> (Договір про Європейський Союз)	Створення Європейського Союзу	<u>7 лютого 1992</u> р.	<u>1 листопада 1993</u> р.
<i>Договір приєднання 1994 р.</i>	Приєднання до ЄС Австрії, Фінляндії, Швеції	<u>24 червня 1994</u> р.	<u>1 січня 1995</u> р.
<u>Амстердамський договір</u>	Вніс зміни до <u>Маастрихтського договору</u> : ввів посаду <u>Верховного представника</u> , передав ЄС функції комітету з внутрішніх справ і задіяв <u>Шенгенську угоду</u>	<u>2 жовтня 1997</u> р.	<u>1 травня 1999</u> р.
<u>Ніццький договір</u>	Вніс зміни до <u>Маастрихтського договору</u> : обмеження складу <u>Комісії</u> , розширення сфери застосування кваліфікованої більшості, визначенні нової ваги голосів у <u>Раді міністрів</u> , реформування процедури тіснішої співпраці	<u>26 лютого 2001</u> р.	<u>1 лютого 2003</u> р.
<i>Договір приєднання 2003 р.</i>	Приєднання до ЄС <u>Чехії</u> , <u>Естонії</u> , <u>Кіпру</u> , <u>Латвії</u> , <u>Литви</u> , <u>Угорщини</u> , <u>Мальти</u> , <u>Польщі</u> , <u>Словенії</u> і <u>Словаччини</u>	<u>16 квітня 2003</u> р.	<u>1 травня 2004</u> р.
<i>Договір приєднання 2005 р.</i>	Приєднання до ЄС Болгарії і Румунії	<u>25 квітня 2005</u> р.	<u>1 січня 2007</u> р.
<u>Лісабонський договір</u>	Вніс зміни до <u>Маастрихтського договору</u> : створив посаду <u>Голову Європейської Ради</u> , розширив зовнішню політику, відмінив <u>опорну систему ЄС</u> , збільшив владу Парламенту і <u>голосування</u> , зробив <u>Хартію основних прав</u> обов'язковою	<u>13 грудня 2007</u> р.	<u>1 грудня 2009</u> р.

*Таблицю складено автором на підставі даних з Вільної енциклопедії [272]

Додаток Б

Приклади деяких чинних типових нормативно-правові договорів (угод) України за 1990-2015 рр.*

Назва типового договору	Нормативно-правовий акт та орган, який затверджує договір	Коротка суть, зміст договору	Дата підписання, прийняття д.м.р.
Типовий договір про передачу нагляду за правопорушниками, які були умовно засуджені або умовно звільнені	Міжнародний документ, Резолюція, Організація об'єднаних націй	Визначає порядок передачі повноважень від одної держави до іншої щодо здійснення нагляду за правопорушниками, правопорушниками-іноземцями, які були умовно засуджені або умовно звільнені.	07.09.1990
Типовий договір про запобігання злочинам, пов'язаним із посяганням на культурну спадщину народу у формі рухомих цінностей	Міжнародний документ, Організація об'єднаних націй	Визначає дії держави-учасниці щодо запобігання злочинам, пов'язаним із посяганням на культурну спадщину народу у формі рухомих цінностей.	07.09.1990
Типовий договір про передачу кримінального судочинства	прийнятий Резолюцією 45/118 Генеральної Асамблеї ООН, Міжнародний документ	Коли яка-небудь особа підозрюється в здійсненні правопорушення відповідно до законодавства держави, що є стороною договору, ця держава може, якщо того вимагають інтереси належного здійснення правосуддя, просити іншу державу, що є стороною договору, провести судовий розгляд відносно цього правопорушення.	14.12.1990
Типовий договір про взаємну допомогу в галузі кримінального правосуддя	Резолюція 45/117 Генеральної Асамблеї ООН, Міжнародний документ	Відповідно до положень даного Договору Сторони надають один одному по можливості саму широку взаємну допомогу в проведенні розслідувань або судових розглядів відносно правопорушень, покарання, за які під час одержання прохання про допомогу підпадало під юрисдикцію судових органів запитуючої держави.	14.12.1990
Типовий договір про видачу	Резолюція 45/116 Генеральної Асамблеї ООН; Міжнародний документ	Визначає порядок та умови видачі правопорушника однією державою іншій, закріплює перелік правопорушень, за якими передбачається видача правопорушника, умови відмови від видачі, порядок спрощеної процедури видачі, тимчасового арешту, передачі особи, відстрочки та умовної передачі, передачі власності, транзитного перевезення, витрати.	14.12.1990
Типовий договір на обслуговування комерційним банком довірчого товариства	Затверджений наказом Фондом державного майна країни і Національним банком України	Визначає, які операції можуть бути предметом договору (наприклад, операції щодо відповідального зберігання грошових коштів, цінних паперів, ін.), права та обов'язки товариства, банку, відповідальність сторін, строк дії договору.	18.02.1994 № 583/30
Типова угода про співробітництво органів внутрішніх справ прикордонних регіонів	Міжнародний документ, СНД, МВС України	Визначає порядок та умови співробітництва органів внутрішніх справ прикордонних регіонів.	17.02.1995
Типовий договір на транспортування природного газу	Затверджений Наказом Держнафтогазпромом	Визначає, що «Постачальник» подає в мережі «Газотранспортної організації», а «Газотранспортна організація» транспортує до споживачів природний газ в обсягах, передбачених договорами і додатками до них,	10.04.1995 № 42

		між «Постачальником» і «Покупцем» - споживачем природного газу. Визначає також порядок та умови поставки газу, обсяги, порядок та умови обліку поданого газу, проведення розрахунків, якість газу, відповідальність сторін, строк дії договору.	
Типовий договір довірчого товариства з довірительом майна	Затверджено спільним Наказом Фондом державного майна, Міністерство фінансів України, Антимонопольним комітетом;	Довіритель передає, а Довірена особа приймає для виконання довірчих операцій майно. Визначає права, обов'язки, фінансові стосунки сторін, інші умови.	30.08.1995 № 1116/143/ 7/Н
Типовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність	Затверджений наказом Міністерства праці України	Визначає умови формування бригади, його керівника права та обов'язки членів бригади, власника, порядок ведення обліку і звітності, відшкодування шкоди.	12.05.1996 № 43
Типового договору про умови ведення мисливського господарства	Затвердженого Наказом Мінліспгосп України	Визначає умови ведення мисливського господарства, площу угідь, мисливського господарства, права, обов'язки, відповідальність сторін, інше.	12.12.1996 № 153
Примірний інноваційний договір, який передбачає застосування фінансового лізингу	Затвердженого Наказом Міністерства України і справах науки і технологій	Предметом договору є здійснення проекту з впровадження нових технологій та створення на їх основі виробництва конкурентоспроможної продукції або надання послуг, внаслідок чого Підприємством створюється й одержується прибуток, досягається позитивний науково-технічний, економічний та соціальний ефект. Визначає вартість проекту, зобов'язання, права сторін, порядок повернення коштів, інше.	03.03.1998 № 59
Примірний договір фінансового лізингу	Затвердженого Наказом Міністерства України і справах науки і технологій	Визначає порядок та умови фінансового лізингу, строк лізингу, розмір лізингової плати, порядок передачі обладнання в лізинг, дострокове припинення дії договору, інше.	03.03.1998 № 59
Типовий договір на утримання житлових будинків і прибудинкових територій	Затверджено Наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики	Визначає порядок та умови, обсяг надання послуг з утримання житлових будинків і прибудинкових територій, житлово-комунальних послуг квартиронаймачам і власникам житлових приміщень, вартість таких послуг, права та обов'язки сторін, порядок розрахунків та санкцій, термін дії договору, інше.	07.09.1998 № 194
Типовий договір (контракт) на реалізацію інвестиційного проекту на території пріоритетного розвитку, в спеціальній (вільній) економічній зоні	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Інвестор зобов'язується на власний ризик і за власні кошти відповідно до умов договору (контракту) забезпечити реалізацію схваленого (затвердженого) інвестиційного проекту. Визначає права, обов'язки, відповідальність сторін, порядок розв'язання спорів, строк дії, порядок зміни умов договору, інші умови.	05.07.1999 № 1199 (зміни від 15.05.2003 № 704)
Типовий договір про грошові розрахунки за операціями щодо цінних паперів	Затверджено Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 10.09.1999 р. та Постановою Правління Національного банку України від 06.10.1999 р. № 497	Визначає порядок проведення грошових розрахунків за операціями щодо цінних паперів, обов'язки сторін, вартість робіт та послуг, порядок виконання умов договору, внесення змін до нього, відповідальність сторін, строк дії договору, прикінцеві положення.	10.09.1999, 06.10.1999 № 178, 497
Типовий договір оренди земельної частки (паю)	Затверджено Наказом Держкомзем України	Визначає порядок надання земельної частки в оренду, мету використання землі, умови орендної плати, термін дії договору, права та обов'язки сторін, відповідальність, реквізити, ін.	17.01.2000 № 5
Типовий концесійний договору	Затверджено Постановою Кабінету	Визначає порядок та умови надання майна в концесію, права та обов'язки	12.04.2000

	Міністрів України	сторін, умови, розмір і порядок внесення концесійних платежів, умови передачі та повернення об'єкта концесії, порядок виконання робіт та приймання створених об'єктів, види діяльності та ліцензування, умови та обсяги поліпшення об'єкта концесії та порядок компенсації зазначених поліпшень, умови встановлення цін та тарифів, відповідальність, строк дії договору, порядок припинення, зміни, розірвання договору, ін.	№ 643 (зміни від 11.03.2009 № 418)
Типовий договір оренди індивідуально визначеного (нерухомого або іншого) майна, що належить до державної власності	Затверджено Наказом Фонду державного майна України	Визначає порядок оренди індивідуально визначеного (нерухомого або іншого) майна, що належить до державної власності, мету оренди, стан майна, що передається в оренду, умови передачі орендованого майна, орендна плата, обов'язки та права сторін, відповідальність, термін дії договору, порядок його припинення, зміни, додатки, ін.	23.08.2000 № 1774 (зміни від 05.03.2013 № 276)
Примірний договір про відшкодування витрат балансоутримувача на утримання орендованого нерухомого майна та надання комунальних послуг орендарю	Затверджено Наказом Фонду державного майна України	Визначає обов'язки балансоутримувача та орендаря щодо орендованого нерухомого майна та надання комунальних послуг, права сторін, відповідальність, строк чинності, умови зміни та припинення договору, додатки до договору, платіжні та поштові реквізити сторін.	23.08.2000 № 1774
Типовий концесійний договір на будівництво та експлуатацію автомобільної дороги	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає порядок та умови концесії на будівництво та експлуатацію автомобільної дороги, об'єкт концесії, права, обов'язки, відповідальність сторін, умови будівництва об'єкта концесії, умови передачі і повернення об'єкта, порядок виконання робіт, умови поліпшення об'єкту, порядок відшкодувань, плата за проїзд автомобільною дорогою, ін.	04.10.2000 № 1519
Типовий договір доручення на здійснення представником фонду державного майна України функцій з управління акціями (частками) господарського товариства, які перебувають у державній власності	Затвердженого Наказу Фонду державного майна України	Визначає порядок та умови здійснення представником фонду державного майна України функцій з управління акціями (частками) господарського товариства, які перебувають у державній власності, права та обов'язки сторін, порядок та умови припинення договору, строк дії, ін.	11.09.2001 № 1645 (зімни від 04.11.2013 № 3512)
Типовий договір про навчання, підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації або про надання додаткових освітніх послуг навчальними закладами	Затверджено Наказом Міністерства науки і освіти України	Виконавець бере на себе зобов'язання за рахунок коштів замовника здійснити навчання (підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації кадрів або надати додаткову освітню послугу), визначає обов'язки сторін, плату за надання освітньої послуги та порядок розрахунків, відповідальність сторін, умови припинення договору.	11.03.2002 № 183
Типовий договір відносин власників житлових і нежитлових приміщень та управителя	Затверджено Наказом Держжитлокомунгоспу	Визначає порядок та умови існування відносин між власником житлових і нежитлових приміщень та управителя, права та обов'язки сторін, перелік послуг, які надаються управителем, палата за послуги, строк дії договору, ін.	27.08.2003 № 141
Типового договору про безоплатне користування релігійною організацією культовими будівлями та іншим майном, що є державною власністю	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Державна організація передає, а користувач приймає у безоплатне користування культову будівлю, інше майно, що є державною власністю і перебуває на балансі державної організації. Визначає права та обов'язки, відповідальність, сторін, інші умови.	29.10.2003 № 1699
Типовий договір оренди землі	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає порядок та умови оренди землі, строк дії, умови та розмір орендної плати, умови використання землі, умови і строки передачі земельної ділянки в оренду, умови повернення земельної ділянки, права та обов'язки	03.03.2004 № 220 (зміни від 03.09.2008)

		сторін, зміна умови договору, припинення дії, інше.	
Типовий договір про розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок розроблення проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки, оплати такого проекту, порядок приймання і передачі робіт, строк виконання робіт, відповідальність, припинення дії договору, строк його дії, додатки (протокол, календарний план виконання робіт), інше.	04.03.2004 № 266
Типовий договір про надання послуг з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Виконавець зобов'язується своєчасно надавати споживачеві відповідної якості послуги з централізованого опалення, постачання холодної та гарячої води і водовідведення, а споживач зобов'язується своєчасно оплачувати надані послуги за встановленими тарифами у строки і на умовах, що передбачені договором. Визначає тарифи на послуги, порядок оплати послуг, права, обов'язки, відповідальність сторін, строк дії договору, додатки, інше.	21.07.2005 № 630
Типовий договір про надання населенню послуг з газопостачання	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок надання населенню послуг з газопостачання, оплати таких послуг, права, обов'язки, відповідальність сторін, строк дії договору, інше.	05.07. 2006 № 938
Типова угода про навчання за державним замовленням на спільному факультеті Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця та Національного університету фізичного виховання і спорту України	Затверджено спільним Наказом Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України	Визначає, що Національний медичний університет імені О.О. Богомольця та Національний університет фізичного виховання і спорту України зобов'язуються забезпечити якісну теоретичну і практичну підготовку студента відповідно до галузевих стандартів вищої освіти, навчальних планів і навчальних програм з дисциплін; визначає обов'язки студента, інші положення, реквізити сторін, що угода набирає чинності з моменту її підписання.	27.04.2007 № 1339/209/ 341
Типовий договір про підготовку фахівця у вищому навчальному закладі Міністерства внутрішніх справ України	Затверджено Наказом Міністерства внутрішніх справ України	Визначає порядок та умови підготовки фахівця у вищому навчальному закладі Міністерства внутрішніх справ України на денній формі навчання, обов'язки, зобов'язання, відповідальність сторін, підстави відшкодування фактичних витрат на підготовку, інше.	14.05.2007 № 150 (зміни 21.03.2012 № 221)
Типовий договір про спільне володіння та користування неподільним і загальним майном гуртожитку	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок спільне володіння та користування неподільним і загальним майном гуртожитку, права та обов'язки сторін, відповідальність, строк дії договору, інші умови.	08.04.2009 № 326
Типовий договір про надання послуг з управління будинком, спорудою, житловим комплексом або комплексом будинків і споруд	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок надання послуг з управління будинком, спорудою, житловим комплексом або комплексом будинків і споруд, оплати цих послуг, розмір оплати, права та обов'язки сторін, відповідальність, строк дії договору, додатки, інші умови.	20.05.2009 № 484
Типовий договір про надання послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок надання послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій, оплати цих послуг, розмір оплати, права та обов'язки сторін, відповідальність, строк дії договору, інші умови.	20.05.2009 № 529
Типовий договір на транспортування природного газу магістральними	Затверджено Постановою Національної комісії регулювання	Визначає умови та порядок транспортування природного газу магістральними трубопроводами, порядок обліку газу, порядок визначення	22.09.2011 № 1579

трубопроводами	електроенергетики	вартості послуг, порядок розрахунків, права та обов'язки сторін, відповідальність, інше.	
Типовий договір на купівлю-продаж природного газу (між власниками та постачальниками природного газу)	Затверджено Постановою Національної комісії регулювання електроенергетики	Визначає умови та порядок купівлі-продажу природного газу (між власниками та постачальниками природного газу), кількість газу, порядок та умови його передання, порядок його обліку, ціну газу, порядок проведення розрахунків, відповідальність сторін, строк дії договору, реквізити.	05.07.2012 № 849 (зміни від 31.01.2014 № 87)
Типовий договір андеррайтингу	Затверджено Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку	Визначає умови та порядок здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами, умови виконання договору, порядок взаємодії сторін, звіт андеррайтера, розмір та порядок оплати його послуг, права та обов'язки сторін, відповідальність, строк дії, порядок розв'язання спорів, умови дострокового розірвання договору, порядок змін умов договору, ін.	18.09.2012 № 1240 (зміни від 19.03.2013 та 16.12.2014)
Типовий договір на зберігання (закачування, зберігання, відбір) природного газу	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики	Визначає умови та порядок зберігання (закачування, зберігання, відбір) природного газу, тарифи, порядок розрахунків, відповідальність сторін, порядок розв'язання спорів, строк дії, інші умови, реквізити.	01.11.2012 № 1398
Типовий договір про організацію надання транспортних послуг з перевезень міським електричним транспортом	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок здійснення надання транспортних послуг з перевезень міським електричним транспортом, порядок та строки проведення розрахунків, права та обов'язки сторін, відповідальність, порядок розв'язання спорів, строк дії, інше.	14.11.2012 № 1045
Типовий договір про реалізацію проекту за кошти гранту Президента України для обдарованої молоді	Затверджено Наказом Міністерства молоді та спорту України	Визначає умови надання та використання гранту, порядок виділення коштів на грант, права та обов'язки сторін, порядок дострокового припинення договору, розв'язання спорів, прикінцеві положення.	15.10.2013 № 619
Типовий договір на приєднання до газових мереж (магістральних або газорозподільних мереж)	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики	Визначає умови та порядок приєднання до газових мереж (магістральних або газорозподільних мереж), права та обов'язки сторін, плату за приєднання, відповідальність, порядок розв'язання спорів, строк дії, інше.	31.01.2013 № 76
Типовий договір на господарське відання складовими Єдиної газотранспортної системи України (між власниками та газотранспортними або газорозподільними підприємствами)	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики	Визначає умови та порядок господарського відання складовими Єдиної газотранспортної системи України (між власниками та газотранспортними або газорозподільними підприємствами) права та обов'язки сторін, відповідальність, порядок розв'язання спорів, строк дії, інше.	07.03.2013 № 226
Типовий договір на користування складовими Єдиної газотранспортної системи України (між власниками та газотранспортними або газорозподільними підприємствами)	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики	Визначає умови та порядок користування складовими Єдиної газотранспортної системи України (між власниками та газотранспортними або газорозподільними підприємствами) права та обов'язки сторін, відповідальність, порядок розв'язання спорів, строк дії, інше.	07.03.2013 № 227
Типовий договір на експлуатацію складових Єдиної газотранспортної системи України (між власниками та газотранспортними або газорозподільними підприємствами)	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики	Визначає умови та порядок експлуатації складових Єдиної газотранспортної системи України (між власниками та газотранспортними або газорозподільними підприємствами), вартість робіт, права та обов'язки сторін, відповідальність, строк дії, прикінцеві положення, реквізити.	07.03.2013 № 228

Типовий договір про участь у фонді фінансування будівництва	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок участі у фонді фінансування будівництва, проведення розрахунків, права та обов'язки сторін, строк дії договору, інше.	20.03.2013 № 227
Типовий договір про створення та функціонування індустріального парку	Затверджено Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України	Визначає умови та порядок створення та функціонування індустріального парку, права та обов'язки сторін, порядок розв'язання спорів, строк дії, додатки, інше.	15.04.2013 № 386
Типовий договір оренди водних об'єктів	Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України	Визначає умови та порядок надання в оренду водного об'єкту, об'єкт оренди, строк дії договору, розмір орендної плати, порядок її внесення, умови і строки передачі, повернення об'єкта в оренду, права та обов'язки сторін, порядок змін умов договору і припинення його дії, відповідальність, інше.	29.05.2013 № 420
Типовий договір щодо пайової участі в утриманні об'єкта благоустрою	Затверджено Наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України	Визначає умови та порядок пайової участі в утриманні об'єкта благоустрою, права та обов'язки сторін, відповідальність, порядок розв'язання спорів, строк дії, умови зміни, перелік форс-мажорних обставин, припинення, розірвання договору, прикінцеві положення, реквізити сторін.	12.11.2013 № 537
Типовий договір на розподіл природного газу	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг	Визначає умови та порядок розподілу природного газу, порядок обліку природного газу та його якості, обсяги та умови транспортування природного газу ГРМ, тариф та порядок розрахунків, права та обов'язки, відповідальність сторін, порядок припинення (обмеження) та відновлення транспортування природного газу ГРМ, порядок розв'язання спорів, строк дії, ін., додатки.	22.01.2015 № 33 (зміни від 14.05.2015 № 1559)
Типовий договір на постачання природного газу за регульованим тарифом	Затверджено Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг	Визначає умови та порядок постачання природного газу за регульованим тарифом, порядок обліку природного газу та його якості, обсяги та умови постачання природного газу, порядок визначення вартості та порядок розрахунків, права та обов'язки, відповідальність сторін, порядок припинення та відновлення постачання газу, порядок вирішення спорів, строк дії, ін., додатки.	22.01.2015 № 35
тощо (ще є 10 чинних типових угод та примірних договорів, а саме: Примірний договір на проведення оцінки майна, що перебуває у загальнодержавній власності, під час створення підприємств з іноземними інвестиціями, Наказ Фонду державного майна України від 12.08.1996 р. № 913; Типова угода про встановлення населенню побутових лічильників газу вітчизняного виробництва на умовах розстрочення платежів, Наказ Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» від 27.08.1999 р. № 230; Типова угода щодо регіонального розвитку, Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 р. № 751 (зміни від 13.08.2012 р. № 748); Примірний договір про постачання природного газу за нерегульованим тарифом підприємствам теплоенергетики на виробництво теплової енергії для надання населенню послуг з централізованого опалення та постачання гарячої води, Постанова Кабінету Міністрів України від 07.10.2009 р. № 1087; Примірний договір про надання середньострокової позики Наказ Міністерства фінансів України від 14.01.2011 р. № 14; Типова угода про консульські функції, виконання яких доручається нештатним (почесним) консулам України, та про обов'язки нештатних (почесних) консулів України , Постанова Кабінету Міністрів України від 21.12.2011 р. № 1331; Типова мирова угода про припинення провадження в справі про порушення митних правил, Наказ Міністерства фінансів України від 28.05.2012 р. № 607; Примірний договір про надання послуг з організації та забезпечення доступу до єдиних та державних реєстрів, Наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1948/5; Типова мирова угода у справі про банкрутство, Наказ Мін'юсту України від 19.06.2013 р. № 1223/5; Типова генеральна угода про передачу повноважень на здійснення функцій управління корпоративними правами держави уповноваженим органам управління, Наказ Фонду державного майна від 04.11.2013 р. № 3513.			

*Джерело: складено автором на підставі даних із сайту Верховної Ради України [162]

Додаток В

Чинні міжнародні нормативно-правові договори (угоди) України за 2014–2015 рр.*

Назва міжнародної угоди	Дата підписання, д.м.р.	Дата набрання чинності для України, д.м.р.
2014 рік		
Угода (у формі обміну листами) між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про надання Міністерству освіти і науки України лінгвістичного обладнання для оснащення Київської гімназії східних мов № 1	11.01.2014	11.01.2014
Угода про співробітництво в галузі фізичної культури та спорту між Міністерством молоді та спорту України і Міністерством спорту Російської Федерації	08.02.2014	08.02.2014
Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про заходи зміцнення довіри і безпеки	10.03.2014	08.04.2015
Угода про гарантії запозичення між Україною та Сполученими Штатами Америки	14.04.2014	13.05.2014
Рамкова угода між Національним інститутом аерокосмічних технологій Іспанії та Державним космічним агентством України щодо співробітництва у сфері космічної діяльності	25.04.2014	25.04.2014
Гарантійна угода (Проект «Бескидський залізничний тунель» (Будівництво Бескидського Тунелю)) між Україною та Європейським інвестиційним банком	06.05.2014 07.05.2014	02.09.2014
Кредитна угода між Україною як Позичальником, Національним банком України як Агентом Позичальника та Європейським Союзом як Кредитором (1 000 000 000 євро)	13.05.2014	20.05.2014
Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони	27.06.2014	16.09.2014
Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Додатки)	27.06.2014	16.09.2014
Угода (у формі обміну нотами) між Урядом України та Урядом Японії щодо Кредитної угоди про Позику на політику розвитку на здійснення економічних реформ між Кабінетом Міністрів України та Японським агентством міжнародного співробітництва	17.07.2014	12.08.2014
Угода між Україною та Австралією про направлення Австралійського персоналу до України у зв'язку з падінням літака «Malaysia Airlines» рейсу MH17	24.07.2014	31.07.2014
Угода між Україною та Королівством Нідерланди про Міжнародну місію захисту розслідування	28.07.2014	31.07.2014
Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Республіки Білорусь про затвердження Положення про демаркацію державного кордону між Україною і Республікою Білорусь	30.07.2014 (затвердження 12.11.2014)	25.11.2014
Угода між Україною та Малайзією про направлення Малайзійського персоналу до України у зв'язку з падінням літака «Malaysian Airlines» рейсу MH17	01.08.2014	12.08.2014

Угода про фінансування між Кабінетом міністрів України та Європейським Союзом (Європейська комісія)	11.07.2014, 15.08.2014	15.08.2014
Угода про фінансування Програми «Підтримка громадянського суспільства в Україні» між Кабінетом міністрів України та Європейським Союзом	05.09.2014 13.09.2014	13.09.2014
Угода між Урядом Литовської Республіки, Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України стосовно створення спільної військової частини	19.09.2014	04.02.2015
Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про місцевий прикордонний рух	02.10.2014	14.05.2015
Угода між Україною та Європейським Союзом щодо статусу Консультативної місії Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України (КМСС в Україні)	17.11.2014	04.02.2015
Угода між Урядом України та Урядом Королівства Норвегія про створення Міжурядової комісії з питань співробітництва у галузі торгівлі, підприємництва та економіки	18.11.2014	18.11.2014
Угода між Державною інспекцією ядерного регулювання України та Норвезьким агентством радіаційного захисту про співробітництво в сфері ядерної та радіаційної безпеки	18.11.2014	18.11.2014
Угода (у формі обміну листами) між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про надання комп'ютерного обладнання Секретаріату Кабінету Міністрів України	05.12.2014	05.12.2014
Угода (у формі обміну листами) між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про надання Міністерству освіти і науки України комп'ютерного обладнання для загальноосвітніх навчальних закладів України	05.12.2014	05.12.2014
Угода (у формі обміну нотами) між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про відкриття на українсько-польському державному кордоні міжнародного пункту пропуску для автомобільного сполучення Грушів–Будомеж	17.12.2014	17.12.2014
Угода між Міністерством енергетики та вугільної промисловості України та Міністерством закордонних справ Королівства Данія про співробітництво у сфері розвитку та діяльності Українсько-данського енергетичного центру	22.12.2014	22.12.2014
Фінансова угода між Україною та Європейським інвестиційним банком (Проект «Надзвичайна кредитна програма для відновлення України»)	22.12.2014	22.12.2014
2015 рік		
Угода між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща про співробітництво в галузі освіти	19.01.2015	19.01.2015
Угода між Урядом Китайської Народної Республіки та Урядом України про техніко-економічне співробітництво	27.01.2015	27.01.2015
Угода між Україною та Японією про сприяння та захист інвестицій	05.02.2015	03.06.2015
Угода між Урядом України та Урядом Королівства Швеція про співробітництво у сфері розвитку	11.03.2015	11.03.2015
Угода між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки про допомогу у галузі правоохоронної діяльності та кримінальної юстиції	13.03.2015	13.03.2015
Угода (у формі обміну листами) між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки про надання Міністерству економічного розвитку і торгівлі України телекомунікаційного обладнання	30.03.2015	30.03.2015

*Джерело: складено автором на підставі даних із сайту Верховної ради України [162] та Міністерства юстиції України [161].

Додаток Д

Договірний процес та сутність концесійного договору України як виду адміністративного нормативно-правового договору*

Закон України «Про концесії» визначає поняття концесії, концесійного договору, концесіонера, концесієдавця, визначає об'єкти концесійного договору, порядок його укладення, строк дії, істотні умови, концесійні платежі, відповідальність за порушення умов договору, порядок його реєстрації та умови припинення, права та обов'язки сторін концесійного договору [273]. Відповідно до абз. 3 ст. 1 Закону України «Про концесії» договір концесії (концесійний договір) – договір, відповідно до якого уповноважений орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування (концесієдавець) надає на платній та строковій основі суб'єкту підприємницької діяльності (концесіонеру) право створити (побудувати) об'єкт концесії чи суттєво його поліпшити та (або) здійснювати його управління (експлуатацію) відповідно до Закону України «Про концесії» з метою задоволення громадських потреб [273].

Договірний процес та сутність концесійного договору відповідно ст. ст. 9, 10, 13-16, 22, 24 до Закону України «Про концесії» являє собою:

1) концесійний договір вважається укладеним з дня досягнення домовленості з усіх істотних умов і підписання сторонами тексту договору;
2) укладається на строк, визначений у договорі, який має бути не менше 10 років та не більше 50 років; строк дії може бути змінений за згодою сторін в межах зазначених вище строків;

3) істотні умови договору концесії: сторони договору; види діяльності, роботи, послуги, які здійснюються за умовами договору; об'єкт концесії (склад і вартість майна або технічні і фінансові умови створення об'єкта концесії); умови надання земельної ділянки, якщо вона необхідна для здійснення концесійної діяльності; перелік видів діяльності, здійснення яких підлягає ліцензуванню; умови встановлення, зміни цін (тарифів) на виготовлені (надані) концесіонером товари (роботи, послуги); строк дії договору концесії, умови найму, використання праці працівників – громадян України; умови використання вітчизняної сировини, матеріалів; умови та обсяги поліпшення об'єкта концесії та порядок компенсації зазначених поліпшень; умови, розмір і порядок внесення концесійних платежів; порядок використання амортизаційних відрахувань; відновлення об'єкта концесії та умови його повернення; відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, що випливають з концесійного договору; страхування концесіонером об'єктів концесії, взятих у концесію; порядок внесення змін та розірвання договору; порядок вирішення спорів між сторонами; право на отримання інформації та проведення перевірки виконання умов договору; порядок та умови передачі, у тому числі з наданням гарантії кредиторам, прав і зобов'язань, що випливають із концесійного договору; порядок використання об'єктів права інтелектуальної власності; та можуть бути передбачені інші умови в самому договорі.

Об'єктами концесії є: 1) об'єкти права державної чи комунальної власності, які використовуються для здійснення діяльності у таких сферах господарської діяльності (крім видів підприємницької діяльності, які відповідно до законодавства можуть здійснюватися виключно державними підприємствами і об'єднаннями): водопостачання та водовідведення, надання послуг міським громадським транспортом; збирання та утилізація сміття, оброблення відходів; пошук, розвідка родовищ корисних копалин і їх видобування, видобування кам'яного вугілля, лігніту (бурого вугілля) будівництво (комплекс дорожньо-будівельних робіт, пов'язаних з будівництвом, реконструкцією, капітальним ремонтом) та/або експлуатація автомобільних доріг, об'єктів дорожнього господарства, інших дорожніх споруд; будівництво та/або експлуатація залізниць, аеропортів, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів, інших шляхів сполучення, метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури; машинобудування; охорона здоров'я; надання телекомунікаційних послуг, у тому числі з використанням телемереж; надання поштових послуг; теплопостачання; виробництво та (або) транспортування електроенергії; громадське харчування; будівництво жилих будинків; надання послуг у житлово-експлуатаційній сфері; використання об'єктів соціально-культурного призначення створення комунальних служб паркування автомобілів; надання ритуальних послуг; будівництво та експлуатація готелів, туристичних комплексів, кемпінгів та інших відповідних об'єктів туристичної індустрії;

інші; 2) об'єктами права державної чи комунальної власності, які надаються у концесію, є: майно підприємств, їхніх структурних підрозділів, що є цілісними майновими комплексами або системою цілісних майнових комплексів, яке використовується для забезпечення завершеного циклу виробництва продукції (робіт, послуг); об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти, які можуть бути добудовані з метою їх використання для надання послуг по задоволенню громадських потреб; спеціально збудовані об'єкти відповідно до умов концесійного договору для задоволення громадських потреб; – у зазначених сферах діяльності;
4) реєстрація концесійних договорів. У разі, якщо об'єктом концесії є об'єкт права державної власності, орган, уповноважений укласти концесійний договір в установленому Кабінетом Міністрів України порядку, повідомляє про укладення такого договору Фонд державного майна України, який веде реєстр концесійних договорів. Порядок ведення такого реєстру визначається Кабінетом Міністрів України. У разі, якщо об'єктом концесії є об'єкт права комунальної власності, орган, уповноважений укласти концесійний договір в установленому Кабінетом Міністрів України порядку, реєструє такий договір у виконавчому органі відповідної ради та повідомляє Фонд державного майна України про укладення такого концесійного договору. Порядок ведення обліку концесійних договорів, укладених органами місцевого самоврядування, визначається Кабінетом Міністрів України;
5) передача об'єкта у концесію здійснюється у строки і на умовах, визначених у концесійному договорі. Майно, отримане у концесію, включається до балансу концесіонера – юридичної особи, з зазначенням, що це майно отримане у концесію. Якщо концесіодавець у строки і на умовах, визначених у концесійному договорі, не передасть об'єкт концесії, концесіонер має право вимагати від концесіодавця передачі об'єкта концесії та відшкодування збитків, завданих затриманням передачі, або вимагати розірвання концесійного договору і відшкодування збитків, завданих йому невиконанням концесійного договору;
6) дія концесійного договору припиняється у разі: закінчення строку, на який його було укладено; ліквідації концесіонера за рішенням суду, в тому числі у зв'язку з визнанням його банкрутом; анулювання ліцензії, виданої концесіонеру на здійснення відповідного виду господарської діяльності; загибелі об'єкта концесії. Концесійний договір може бути розірвано за погодженням сторін. На вимогу однієї із сторін концесійний договір може бути розірвано за рішенням суду у разі невиконання сторонами своїх зобов'язань та з інших підстав, передбачених законами України;
7) у разі розірвання концесійного договору, закінчення строку його дії, ліквідації концесіонера у зв'язку з визнанням його банкрутом або анулювання ліцензії на здійснення відповідного виду господарської діяльності концесіонер зобов'язаний повернути концесіодавцю об'єкт концесії на умовах, зазначених у концесійному договорі. Якщо концесіонер допустив погіршення стану об'єкта концесії або його загибель, він повинен відшкодувати концесіодавцю збитки, якщо не доведе, що погіршення або загибель об'єкта сталися не з його вини. У разі поліпшення майна, отриманого в концесію, яке здійснено за рахунок коштів концесіонера, чи створення концесіонером майна на виконання умов концесійного договору концесіодавець зобов'язаний відшкодувати концесіонеру витрати, зроблені у зв'язку із зазначеними поліпшеннями, або вартість створеного майна в частині, що не була компенсована концесіонером у результаті концесійної діяльності відповідно до умов концесійного договору. Ризик випадкової загибелі або пошкодження об'єкта концесії несе концесіодавець, якщо інше не встановлено концесійним договором. Майно, отримане концесіонером або створене відповідно до умов концесійного договору, страхується концесіонером на користь того учасника концесійного договору, який несе ризик випадкової загибелі чи пошкодження об'єкта концесії;
8) за невиконання або за неналежне виконання умов концесійного договору, у тому числі за зміну або розірвання договору в односторонньому порядку, крім випадків, передбачених Законом «Про концесії», сторони несуть відповідальність, встановлену законами України та цим договором;
9) концесійний договір може бути визнаний судом недійсним відповідно до цивільного законодавства. Спори, що виникають з концесійних договорів, розглядаються відповідно до законодавства України судом. У разі порушення умов концесійного договору сторони мають право вимагати розірвання концесійного договору у порядку, встановленому законодавством України [273]. *Аналіз здійснений на підставі Закону «Про концесії» [273].

Додаток Е**Проект****ЗАКОН УКРАЇНИ
Про нормативно-правові договори***

Цей Закон регулює суспільні відносини, пов'язані з укладенням, підписанням нормативно-правових договорів, їх прийняттям, набранням ними чинності, державною реєстрацією та обліком, визначає систему, види нормативно-правових договорів.

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**Стаття 1. Визначення термінів**

1. У цьому Законі та в інших нормативно-правових актах терміни вживаються в такому значенні:

адміністративний нормативно-правовий договір України – внутрішня, строкова, взаємна, письмова домовленість сторін, сторонами якої завжди є державна, комунальна установа, організація, підприємство, хоча й, у певних випадках, однією зі сторін може бути приватна особа, яка встановлює вчинення сторонами договору певних власне дій або вчинення дій щодо певного конкретного об'єкта договірних правовідносин, підтверджується відповідним нормативно-правовим актом, а також направлена на задоволення, в першу чергу, публічного чи державного інтересу;

дія нормативно-правового договору у часі – застосування нормативно-правового договору стосовно фактів (дій, подій) чи правовідносин, що виникли після набрання ним чинності або до набрання ним чинності і тривали на момент набрання договором чинності;

договірна ініціатива – подання за встановленою процедурою суб'єктами договірної ініціативи проектів нормативно-правових договорів;

договірна пропозиція – вмотивоване подання, що вноситься суб'єктом договору щодо необхідності укладення нормативно-правового договору, внесення до нього змін, припинення, розірвання або визнання його таким, що втратив чинність;

договірний процес – спеціальна організаційно-правова діяльність сторін договору, яка полягає в ініціюванні, підготовці, розгляді проекту нормативно-правового договору, його укладенні, підписанні, набранні ним чинності, виконанні та розірванні;

заходи заохочення, договірні заходи – ті, які можуть передбачатися в самому договорі, та заходи, які не є заходами примусу, санкціями, що сприяють повному та своєчасному виконанню договору;

заходи впливу, правоохоронні заходи – заходи впливу, які тягнуть за собою негативні наслідки для порушника договору;

колективний нормативно-правовий договір України – це внутрішня, строкова, взаємна, письмова домовленість між роботодавцем від імені органу влади, державної, комунальної установи, підприємства, організації, з однієї сторони, та працівниками, з іншої, проект якої розглядається, схвалюється сторонами на загальних зборах (конференції) трудового колективу та яка після схвалення підлягає підписанню сторонами та повідомній реєстрації у встановленому законодавством порядку, а також якою регулюються трудові відносини.

конституційний нормативно-правовий договір України – це внутрішня, строкова взаємна домовленість сторін у формі політико-правового консенсусу, сторонами якої є органи влади, яка підтверджується письмовим, офіційно опублікованим документом, що вступає в силу з моменту його підписання, якою регулюються суспільні відносини загального характеру, державний лад, визначається компетенція вищих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яка в повній мірі створює можливість подолання суспільно-політичної кризи та відкриває нову перспективу розвитку країни;

міжнародний нормативно-правовий договір України – добровільна письмова процедурна домовленість сторін, однією з яких завжди є Україна чи її орган влади, з іншої – інша держава чи її орган влади або міжнародна організація, згоду на обов'язковість якої Україна надає в установлених законодавством формах, опубліковується, підтверджується нормативно-правовим актом та підлягає реєстрації, а також у результаті якої вирішуються політичні, територіальні, економічні, військові, культурні та інші питання;

невиконання договірних зобов'язань – це така поведінка, що являє собою відсутність здійснення будь-якої діяльності, яка спрямованої на виконання прийнятого за договором обов'язку, стороною договору;

неналежним виконання договору – діяльність, яка, хоча за усіма зовнішніми ознаками і спрямована на виконання договірних зобов’язань, але умови договору виконуються не в повному обсязі, тобто несвоєчасно, непрофесійно, необачно, тобто іншими словами не так, як це передбачено договором і не так, як цього очікує його інша сторона.

норма права – санкціоноване державою загальнообов’язкове правило поведінки, спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам прав, встановлення обов’язків та юридичної відповідальності;

нормативно-правовий договір – це добровільна, взаємна, в більшості випадках двостороння, письмова домовленість процедурного характеру, однією із сторін якої є орган влади, як суб’єкт правотворчості, яка встановлює договірні норми права, що охороняються та забезпечуються державою, та може бути підставою для виникнення, зміни та припинення певних правовідносин;

нормотворча договірна діяльність – діяльність, пов’язана з плануванням, розробленням, укладенням договору, прийняттям (підписанням) нормативно-правового договору, внесенням до нього змін, припиненням ним чинності;

офіційне друковане видання – видання органів державної влади та органів місцевого самоврядування (відомості, бюлетені, збірники, вісники тощо), які використовуються для оприлюднення укладених цими органами нормативно-правових договорів, обов’язковість оприлюднення яких передбачена законодавством;

офіційне оприлюднення – доведення нормативно-правового договору до відома фізичних та юридичних осіб шляхом опублікування в офіційних друкованих виданнях, інформаційного повідомлення в друкованих засобах масової інформації, оголошення через телебачення і радіо та в інший спосіб, визначений законодавством;

офіційне опублікування – розміщення укладеного нормативно-правового договору в офіційному друкованому виданні в порядку, визначеному цим Законом;

юридична сила – властивість нормативно-правових договорів, що визначає їх взаємну ієрархічну підпорядкованість та співвідношення обов’язковості між ними та нормативно-правовими актами в системі законодавства.

Стаття 2. Сфера застосування Закону

1. Дія цього Закону поширюється на нормативно-правові договори, зазначені у статті 6 цього Закону.
2. Якщо однією зі сторін договору є орган влади, державна, комунальна установа, підприємство, організація, він вважається нормативно-правовим.

Стаття 3. Суб’єкти (сторони) нормативно-правового договору

1. Відповідно до Конституції та законів України суб’єктами договору з однієї сторони завжди є:
 - 1) держава Україна;
 - 2) інша держава;
 - 3) міжнародна організація;
 - 4) Верховна Рада України;
 - 5) Президент України;
 - 6) Кабінет Міністрів України;
 - 7) міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи;
 - 8) інші органи державної влади, яким відповідно до законодавства надано повноваження укладати договори;
 - 9) голови місцевих державних адміністрацій;
 - 10) органи місцевого самоврядування;
 - 11) голови сільських селищних, міських рад;
 - 12) державні підприємства, установи, організації;
 - 13) комунальні підприємства, установи, організації;
2. Відповідно до Конституції та законів України суб’єктами договору, крім суб’єктів зазначених в п. 1 ст. 3 цього Закону, можуть бути:
 - 1) фізичні особи;
 - 2) фізичні особи-підприємці;
 - 3) юридичні особи не державної та не комунальної форми власності.

Розділ II. ВИДИ ТА ЮРИДИЧНА СИЛА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

Стаття 6. Нормативно-правові договори, їх види

1. Видами нормативно-правових актів є:
 - 1) міжнародний (міжнародний, міжвідомчий міжнародний) нормативно-правовий договір;
 - 2) конституційний нормативно-правовий договір;
 - 3) адміністративний нормативно-правовий договір;
 - 4) колективний нормативно-правовий договір

Стаття 7. Юридична сила нормативно-правових договорів

1. В Україні встановлюється така ієрархія нормативно-правових договорів у системі нормативно-правових актів:
 - 1) Конституція України в системі нормативно-правових актів України має найвищу юридичну силу;
 - 2) конституційний договір, який має силу Конституції;
 - 3) міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
 - 4) закони приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати Конституції та чинним міжнародним договорам України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
 - 5) міжнародні договори України, затвердження чи прийняття яких або приєднання до яких відбулося у формі указу Президента України;
 - 6) міжнародні договори України, що укладаються від імені Уряду України, затвердження чи прийняття яких або приєднання до яких відбулося у формі указу Президента України;
 - 7) постанови Верховної Ради України, укази Президента України;
 - 8) постанови Кабінету Міністрів України;
 - 9) міжнародні договори України, що укладаються від імені Уряду України, затвердження чи прийняття яких або приєднання до яких відбулося у формі постанови Кабінету Міністрів України;
 - 10) міжнародні договори міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та інших органів державної влади;
 - 11) міжвідомчі міжнародні договори, що укладаються від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, затвердження яких відбулося у формі постанови Кабінету Міністрів України;
 - 12) міжвідомчі міжнародні договори, що укладаються від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, інших державних органів, прийняття яких чи приєднання до яких відбулося у формі нормативно-правового акта цих органів;
 - 13) накази, розпорядження, постанови, рішення міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та інших органів державної влади;
 - 14) накази територіальних органів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
 - 15) розпорядження голів обласних, Київської міської державної адміністрації;
 - 16) розпорядження голів районних державних адміністрацій;
 - 17) адміністративний договір, укладений органом державної влади, від його імені його посадовою особою;
 - 18) колективний договір, укладений органом державної влади, від його імені його посадовою особою;
 - 19) рішення місцевих референдумів нормативного характеру;
 - 20) рішення сільських, селищних, місцевих рад;
 - 21) розпорядження сільського, селищного, міського голови або голови районної у місті, районної, обласної ради;
 - 22) рішення виконавчих органів сільських, селищних, місцевих рад;
 - 23) адміністративний договір, укладений органом місцевого самоврядування, від його імені його посадовою особою;
 - 24) колективний договір, укладений органом місцевого самоврядування, від його імені його посадовою особою;
 - 25) адміністративний договір, укладений державною, комунальною установою, підприємством, організацією;

26) колективний договір, укладений державною, комунальною установою, підприємством, організацією.

Розділ III. ПРОЕКТ ТА СТРУКТУРА ДОГОВОРУ

Стаття 9. Порядок підготовки проекту нормативно-правового договору та її загальні вимоги

1. Якщо перед укладенням та підписанням нормативно-правового договору укладається його проект, то такий проект розробляється з дотриманням вимог щодо структури договору.
2. Проект нормативно-правового договору повинен:
 - 1) відповідати за змістом визначеному в ньому предмету;
 - 2) не повторювати положень, які містяться в тексті цього проекту нормативно-правового договору ;
 - 3) включати положення, що належать до одного і того самого предмету договору;
 - 4) бути внутрішньо узгодженим, мати логічно побудовану структуру;
 - 5) бути ясним, чітким, зрозумілим та послідовним.
3. У тексті нормативно-правового договору розміщуються спочатку положення загального, а потім спеціального характеру.

Стаття 10. Структура нормативно-правового договору

1. Договір може складатися з трьох частин:
 - 1) преамбула (вступ);
 - 2) центральна (основна) частина;
 - 3) заключна частина.
2. Договір може складатися з:
 - 1) назви;
 - 2) преамбули (вступ);
 - 3) розділів, параграфів, частин, пунктів, підпунктів, абзаців;
 - 4) прикінцевих положень;
 - 5) додатків.

Стаття 11. Нормативно-правовий договір та особливості його структури

1. У преамбулі (вступ) договору вказується мета договору, цілі його укладення, сторони договору, а також міститься назва договору і сторін, іноді прізвища уповноважених осіб, які від імені сторони договору укладають його, тощо.
2. Центральна (основна) частина містить положення про суть відносин, що регулюються, включає в себе предмет, об'єкт договору, права і обов'язки сторін за договором, умови та засоби виконання договірних зобов'язань.
3. Заключна частина включає в себе положення щодо порядку вступу в силу договору, дію і порядок припинення дії договору, порядок продовження терміну дії, умови зміни договору, прикінцеві положення, місцезнаходження та реквізити сторін та інше.
4. Договір може іноді мати додатки до нього, які є його невід'ємною частиною.

Стаття 12. Реквізити нормативно-правового договору

1. Нормативно-правовий договір повинен містити такі реквізити:
 - 1) назву договору
 - 2) дата укладення договору;
 - 3) місце підписання та укладення договору;
 - 4) номер договору;

- 5) найменування сторін договору;
- 6) дані про сторони договору;
- 7) текст договору;
- 8) місцезнаходження та реквізити сторін договору;
- 9) посаду, прізвище та ім'я осіб, які підписали нормативно-правовий договір;
- 10) підписи сторін договору.

Стаття 13. Назва нормативно-правового договору

- 1. Нормативно-правовий договір повинен мати лаконічну назву із зазначенням предмета договору.

Стаття 15. Преамбула нормативно-правового договору

- 1. Нормативно-правовий договір може містити преамбулу.
- 2. Преамбула нормативно-правового договору не може повторювати зміст інших його структурних складових.

Стаття 16. Позначення складових частин тексту нормативно-правового договору

- 1. Розділи нормативно-правового договору повинні мати коротку, чітко сформульовану назву, що відображає його зміст.
- 2. Розділи нормативно-правового договору нумеруються римськими чи арабськими цифрами.
- 3. Параграфи, частини, пункти позначаються арабськими цифрами.
- 4. Підпункти пунктів починаються з абзацу та позначаються арабськими цифрами з дужками або буквами алфавіту.
- 5. Абзаци починаються з абзацу без позначення цифрою.

Стаття 17. Прикінцеві положення нормативно-правового договору

- 1. Прикінцеві положення розміщуються в кінці нормативно-правового договору можуть містити: порядок та строк набрання чинності таким договором, порядок розв'язання спорів, що виникають між сторонами, кількість примірників договору, їх юридична сила, місцезнаходження та реквізити сторін, підписи сторін, інше, що визначається за домовленістю сторін при укладанні договору.

Стаття 18. Додатки до нормативно-правового договору

- 1. Додаток до нормативно-правового договору є його невід'ємною частиною та має таку саму юридичну силу, як і відповідний договір.
- 2. Посилання на додаток повинно міститися у тексті нормативно-правового договору.
- 3. У додатку до нормативно-правового акта можуть міститися: додаткові умови договору, положення, що розкривають умови договору, інше.

Стаття 19. Зміни до нормативно-правового договору

- 1. Зміни до нормативно-правового договору можуть вноситися шляхом зміни окремих його положень або викладення нормативно-правового договору у новій редакції.
- 2. Зміни до нормативно-правового договору вносяться тими сторонами, які уклали договір.
- 3. Нормативно-правовий договір може укладатися у новій редакції у разі, коли:
 - 1) зміни вносяться до більшості положень нормативно-правового договору;
 - 2) закінчення терміну дії договору;
 - 3) положення договору суперечать діючому законодавству та порушують права сторін договору та осіб, на яких поширюється дія договору;
 - 4) договір є нікчемним.

Стаття 20. Вимоги до тексту нормативно-правового договору

- 1. Текст нормативно-правового договору повинен відповідати нормам державної мови.

2. Текст міжнародного нормативно-правового договору повинен бути перекладений на державну мову.
3. У тексті нормативно-правового договору положення повинні бути викладені так, щоб не виникало різного тлумачення та застосування положень договору.
4. Текст договору повинен бути зрозумілим, чітким, логічним.

Стаття 21. Вимоги до стилю нормативно-правового договору

1. Текст нормативно-правового договору викладається офіційно-діловим стилем.

Розділ IV. ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС

Стаття 22. Договірний процес та його правове регулювання

1. Договірний процес регулюється Конституцією України, цим Законом, іншими законами та прийнятими відповідно до них підзаконними нормативно-правовими актами.

Стаття 23. Стадії договірної процедури

1. Договірний процес здійснюється за процедурою, що може складатися з таких самостійних, логічно завершених етапів і організаційно-технічних дій з підготовки, укладення та виконання нормативно-правових договорів:
 - 1) планування укладення нормативно-правового договору;
 - 2) внесення пропозиції щодо укладення договору та підготовка проекту нормативно-правового договору;
 - 3) проведення переговорів щодо укладення нормативно-правового договору, оцінка підстав такого укладення;
 - 4) оформлення договірних відносин та надання договору письмової форми;
 - 5) укладення та підписання нормативно-правового договору;
 - 6) надання згоди на обов'язковість договору та набрання чинності нормативно-правовим договором;
 - 7) реєстрація та оприлюднення нормативно-правового договору;
 - 8) виконання нормативно-правового договору;
 - 9) контроль за виконанням нормативно-правового договору та оцінка результатів такого виконання;
 - 10) внесення змін та/або доповнень до нормативно-правового договору, схвалення, підписання таких змін та/або доповнень, виконання договору зі змінами та/або доповненнями;
 - 11) вчинення заходів у разі порушення нормативно-правового договору сторонами;
 - 12) вчинення дій, які пов'язані з припиненням чи зупиненням дії нормативно-правового договору, розірвання договору.

Стаття 24. Планування нормотворчої договірної діяльності, внесення пропозиції про укладення нормативно-правового договору. Проект договору

1. Суб'єкти договору можуть планувати укладення договору, визначати його зміст та предмет.
2. Суб'єкти договору можуть висувати пропозиції щодо укладення договору.
3. Одна сторона договору може готувати проект договору та передавати його іншій стороні для попереднього ознайомлення.

Стаття 25. Суб'єкти планування та пропозиції щодо укладення нормативно-правового договору

1. Суб'єктами планування та пропозиції є сторони договору, передбачені статтею 3 цього Закону.

Стаття 26. Підготовка проекту нормативно-правового договору

1. Під час підготовки проекту нормативно-правового договору розглядається ініціатива щодо необхідності укладення нормативно-правового договору і ухвалення рішення про розроблення проекту, збираються необхідні матеріали та інформація, розробляється концепція проекту нормативно-правового договору, готуються текст

проекту і пояснювальна записка до нього про обґрунтування необхідності його укладення, здійснюється організаційно-технічне та фінансове забезпечення його підготовки.

2. Рішення щодо розроблення проекту нормативно-правового договору приймається суб'єктом договору на підставі пропозиції укладення договору з урахуванням необхідності врегулювання суспільних відносин договірним шляхом.

Стаття 27. Суб'єкти розроблення проекту нормативно-правового договору

1. Проект нормативно-правового договору розробляє суб'єкти договору, визначені статтею 3 цього Закону.

Стаття 28. Розроблення концепції проекту нормативно-правового договору

1. Під час розроблення концепції проекту нормативно-правового договору сторона договору, що його розробляє:

- 1) проводиться аналіз суспільних відносин та стану необхідності їх правового регулювання за допомогою договору;
- 2) встановлюються причини необхідності та правові підстави розроблення проекту нормативно-правового договору;
- 3) визначаються цілі проекту нормативно-правового договору, предмет договору, обґрунтовується ефективність та необхідність укладення договору;
- 4) передбачаються результати виконання нормативно-правового договору;
- 5) визначаються сума коштів і ресурси, необхідні для виконання нормативно-правового договору;
- 6) здійснюється організаційно-технічне та фінансове забезпечення підготовки проекту нормативно-правового договору.

Стаття 29. Подання та розгляд проекту нормативно-правового договору

1. Сторона договору, що розробила його проект подає іншій стороні договору такий проект з пояснювальною запискою обґрунтування необхідності укладення договору, іншими необхідними довідковими та аналітичними матеріалами за необхідності.
3. Сторона на власний розсуд вирішує схвалювати чи не схвалювати такий проект договору при його укладенні.

Стаття 30. Переговори щодо нормативно-правового договору

1. Під час укладення договору сторони ведуть переговори щодо його укладення, обговорюють в усній формі предмет, умови договору.
2. Сторони договору оцінюють підстави та необхідність укладення договору.

Стаття 31. Форма нормативно-правового договору

1. Нормативно-правовий договір завжди укладається в письмовій формі.

Стаття 32. Результати переговорів щодо нормативно-правового договору. Укладення договору

1. Якщо в результаті переговорів щодо укладення договору, сторони дійшли взаємної згоди щодо всіх умов договору, його укладення, то вони укладають договір.
2. Підтвердженням укладення договору є підписи його сторін.
3. Договір укладається в двох автентичних екземплярах, кожен з яких залишається у кожній зі сторін.
4. При необхідності договір може укладатися у двох і більше екземплярах.

Стаття 33. Підписання нормативно-правового договору

1. Текст укладеного нормативно-правового договору засвідчується підписами сторін, які його уклали

Стаття 34. Згода на обов'язковість нормативно-правового договору

1. Згода на обов'язковість нормативно-правового договору може надаватися шляхом:
 - 1) підписання;
 - 2) ратифікації;

- 3) затвердження;
- 4) прийняття договору;
- 5) приєднання до договору;
- 6) іншим шляхом, про який домовилися сторони.

Стаття 35. Порядок набуття чинності нормативно-правовим договором

1. Набуває чинності після надання Україною згоди на обов'язковість договору у визначеному цим Законом порядку та в строки, передбачені договором, законом або в інший узгоджений сторонами спосіб.

Стаття 36. Державна реєстрація нормативно-правових договорів

1. Державна реєстрація нормативно-правових договорів – комплекс заходів, під час здійснення яких Міністерство юстиції України та його територіальні органи:
 - 1) проводять правову експертизу нормативно-правового договору на його відповідність Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, іншим міжнародним договорам України;
 - 2) приймають рішення про державну реєстрацію нормативно-правового договору або про відмову в такій реєстрації;
 - 3) присвоюють нормативно-правовому акту реєстраційний номер.
2. Невідповідність нормативно-правового договору Конституції і законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, іншим міжнародним договорам України або у випадках, визначених законами України є підставою для відмови в його державній реєстрації.
3. У разі відмови в державній реєстрації нормативно-правового договору Міністерство юстиції України чи його територіальний орган надсилає стороні договору – органу влади, державній, комунальній установі, підприємству, організації відповідне вмотивоване рішення. У разі відмови в державній реєстрації нормативно-правового договору, Міністерство юстиції України чи його територіальний орган в рішенні про відмову пропонує привести такий нормативно-правовий договір у відповідність до Конституції та законодавства України в десятиденний строк з моменту отримання цього рішення стороною договору. Якщо сторони договору у встановлений строк привели нормативно-правовий договір у відповідність до Конституції та законодавства України, приймається рішення про державну реєстрацію такого договору. У разі не приведення стороною договору нормативно-правового договору відповідність до Конституції та законодавства України, територіальний орган Міністерства юстиції України звертається до суду щодо законності такого договору, його чинності та відповідності правовим актам вищої юридичної сили.
4. Незареєстровані нормативно-правові договори не є чинними і не підлягають офіційному оприлюдненню.
5. Порядок проведення державної реєстрації нормативно-правових договорів встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Стаття 37. Скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових договорів

1. Рішення про державну реєстрацію нормативно-правового договору скасовується органом, що провів державну реєстрацію цього договору, у разі:
 - 1) виявлення обставин, що не були відомі органу державної реєстрації під час реєстрації зазначеного договору;
 - 2) винесення судом рішення про визнання зазначеного договору незаконним чи таким, що не відповідає нормативно-правовому акту вищої юридичної сили повністю або в окремії його частині;
 - 3) припинення дії договору та не продовження такої дії на певний новий строк;
 - 4) розірвання договору.
2. Підставами для скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правового договору можуть бути інші обставини, що виникли після реєстрації.
3. Порядок скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правових договорів встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Стаття 38. Офіційне оприлюднення нормативно-правових договорів

1. Нормативно-правові договори після їх укладення, згоди на їх обов'язковість повинні бути офіційно оприлюднені, якщо законом чи договором не встановлено інше.
2. В окремих випадках нормативно-правовий договір може бути офіційно оприлюднений шляхом оголошення через загальнонаціональні канали телебачення і радіо та в інший спосіб, визначений законодавством.
3. Порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових договорів визначається Конституцією України, цим Законом та іншими законами України.

4. Нормативно-правові договори оприлюднюються протягом 15 днів після їх державної реєстрації.

Стаття 39. Офіційне опублікування нормативно-правових договорів

1. Офіційними друкованими виданнями для нормативно-правових договорів є відповідно газети «Офіційний вісник України», «Зібранні діючих міжнародних договорів України», а також інші офіційні друковані видання, визначені органами влади.
2. Нормативно-правові договори в офіційних друкованих виданнях публікуються державною мовою.
3. У випадках, установлених законом, нормативно-правові договори можуть бути офіційно опубліковані російською мовою або іншою мовою національних меншин України.
4. Нормативно-правовий договір вважається офіційно опублікованим у день виходу в світ видання з повним текстом нормативно-правового договору.
5. Якщо офіційне опублікування нормативно-правового договору було здійснено в різні строки і в різних офіційних друкованих виданнях, днем його офіційного опублікування вважається день першого опублікування.

Стаття 40. Неофіційне опублікування нормативно-правових договорів

1. Нормативно-правовий договір може бути опублікований в неофіційних друкованих виданнях із збереженням тексту оригіналу після його офіційного опублікування з обов'язковим зазначенням інформації про джерело його офіційного опублікування.
2. Текст нормативно-правового договору, опублікований в неофіційних друкованих виданнях, має інформаційний характер.
3. У разі виявлення невідповідності тексту опублікованого нормативно-правового договору тексту його оригіналу такі невідповідності усуваються.

Стаття 41. Виконання нормативно-правового договору

1. Сторони договору починають виконувати договір з моменту вступу його в силу.
2. Сторони договору, усі особи, на яких поширюється дія договору повинні виконувати неухильно договір.
3. Сторони договору повинні виконувати усі договірні зобов'язання, дії по договору неухильно, вчасно та не порушувати договір.

Стаття 42. Контроль за виконанням нормативно-правового договору та оцінка результатів такого виконання

1. Контроль за виконанням договорів покладається на сторони договору.
2. Контроль за виконанням договору та оцінка результатів такого виконання:
 - 1) здійснення діяльності сторонами, що спрямована на підтримання відповідності дій учасників договору завданням договору і досягнення передбачених ним кінцевих результатів;
 - 2) визначення результатів виконання договору шляхом порівняння передбачених у договорі результатів з фактично досягнутими;
 - 3) аналіз результатів виконання з точки зору можливості застосування заходів стимулювання чи санкцій;
 - 4) розроблення заходів, спрямованих на поліпшення виконання договору, усунення причин їх порушення.

Стаття 43. Особливості договірного процесу щодо деяких нормативно-правових договорів

1. Міжнародний договір та колективний договір, окрім загальних основ договірного процесу, передбачених статтями 22-42 цього Закону, мають свої особливості.

Розділ V. ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС МІЖНАРОДНОГО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Скасовується Закон України «Про міжнародні договори України», а текст з нього включається до цього Закону в цей розділ.

Розділ VI. ДОГОВІРНИЙ ПРОЦЕС КОЛЕКТИВНОГО НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Вносяться зміни до Закону України «Про колективні договори і угоди», з тексту цього закону беруться положення, що стосуються колективних договорів відповідно до цього Закону та включається в цей Закон у цей розділ.

Розділ VII. РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

Стаття 44. Дія нормативно-правового договору у часі

1. Дія нормативно-правового договору починається з моменту набрання ним чинності і закінчується моментом припинення його чинності.
2. Нормативно-правовий договір діє безстроково, якщо в його тексті не визначено інше.
3. Дія нормативно-правового договору припиняється внаслідок:
 - 1) закінчення строку дії, якщо такий строк було визначено в його тексті чи сторонами;
 - 2) втрати ним чинності;
 - 3) визнання його не чинним;
 - 4) припинення чи розірвання договору.
4. Нормативно-правовий договір може бути визнаний таким, що втратив чинність, за рішенням сторін договору, що його уклали чи за рішенням суду. Нормативно-правовий договір може бути визнаний таким, що втратив чинність повністю або в окремій частині.

Стаття 45. Дія нормативно-правового договору у просторі

1. Дія нормативно-правового договору у просторі залежно від правового статусу сторін договору та його змісту, предмету поширюється на всю територію України, відповідну адміністративно-територіальну одиницю або на певну її частину.

Стаття 46. Коло осіб, на яких поширюється дія нормативно-правового договору

1. Дія нормативно-правового договору поширюється на сторони договору та може поширюватися на громадян України, іноземців, осіб без громадянства, в тому числі біженців, органів влади, юридичних осіб, інших суб'єктів правовідносин, осіб, що перебувають на території, на яку поширюється його дія і яких він стосується, крім випадків, передбачених цим нормативно-правовим договором.

Розділ VIII. ЗМІНА, ДОПОВНЕННЯ, ПРИПИНЕННЯ ДІЇ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ

Стаття 47. Зміни та/або доповнення до нормативно-правового договору

1. Зміни та/або доповнення до нормативно-правового договору вносяться сторонами договору та в порядку:
 - 1) внесення пропозиції стороною (нами) щодо змін та/або доповнень до договору;
 - 2) розгляд змін та/або доповнень сторонам договору, проведення переговорів;
 - 3) схвалення чи не схвалення змін та/або доповнень до договору;
 - 4) у разі схвалення змін та/або доповнень до договору внесення їх до тексту договору;
 - 5) підписання змін та/або доповнень до договору, або нового договору зі змінами та/або доповненнями;
 - 6) вступ у силу договору зі змінами та/або доповненнями, реєстрація змін та/або доповнень до договору;
 - 7) опублікування договору зі змінами та/або доповненнями;
 - 8) виконання договору зі змінами та/або доповненнями;
 - 9) припинення дії договору зі змінами та/або доповненнями.

Стаття 48. Порядок припинення дії нормативно-правових договорів

1. Нормативно-правовий договір за наявності визначених цим Законом та іншими законами підстав може бути визнаний не чинним самими сторонами договору.
2. Нормативно-правовий договір втрачає чинність одночасно з набранням чинності нового договору того ж змісту та предмету, який припиняє чинність нормативно-правового договору.
3. У разі коли в нормативно-правовому договорі визначено строк його дії, після закінчення такого строку договір припиняє свою дію.

4. Нормативно-правовий договір припиняє дію за згодою сторін договору за їх домовленістю.
5. Нормативно-правовий договір, що набрав чинності, може бути розірвано за згодою сторін договору чи в судовому порядку.
6. Умови розірвання договору можуть бути передбачені договором чи законодавством України.
7. У разі істотного порушення, невиконання чи неналежного виконання умов договору однією зі сторін договору, інша сторона договору може ініціювати його розірвання чи припинення.

Розділ IX. СПОСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Стаття 49. Способи забезпечення виконання договірних зобов'язань

1. Способами забезпечення виконання договірних зобов'язань можуть бути:

1) заходи заохочення, договірні заходи:

а) тлумачення;

б) сторони можуть укладати додаткові, що конкретизують договір договори чи приймати акти;

в) консультації із приводу реалізації договорів;

г) вироблення взаємних рекомендацій;

д) обмін інформацією;

е) підтримка регулярних контактів між сторонами договору;

є) можливість внесення в договір змін і доповнень по взаємній згоді;

ж) діяльність посередників;

з) контроль за виконанням нормативного договору: перевірка того, як виконуються договірні зобов'язання, постійне спостереження з метою перевірки або нагляду за дотриманням умов договору та його реалізацією (відвідування контрольованих об'єктів, суб'єктів, застосуванням штучних супутників спостереження, ін.);

и) звіт сторін – надання інформації стороною договором про виконання договору, доповідь про пророблену роботу по договору;

і) фінансове забезпечення договорів;

2) заходи впливу, правоохоронні заходи:

а) державний примус;

б) заборона довільного одностороннього припинення та/або перегляду, зміни договору;

в) припинення, розірвання договору;

г) виключення з міжнародних організацій;

д) припинення дипломатичних відносин;

е) вимога здійснення додаткових дій;

є) спонукання до виконання договору з боку юрисдикційних органів (Суду, Арбітражного суду, Конституційного суду, особливих міжнародних органів).

2. Перелік способів забезпечення виконання договірних зобов'язань не є вичерпним.

Стаття 50. Відповідальність сторін нормативно-правового договору

1. Суб'єкти (сторони) нормативно-правового договору за порушення, невиконання чи неналежне виконання умов договору в залежності від виду договору та обсягу нанесеної стороні договору та/чи особам, на які поширюється дія договору, шкоди, можуть нести адміністративну, дисциплінарну, майнову та кримінальну відповідальність, передбачену Законами України.

Розділ X. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Після вступу силу цього Закону необхідно скасувати Закон України «Про міжнародні договори України».

3.Внести відповідні зміни до Закону України «Про колективні договори і угоди».

4. Кабінету Міністрів України у двомісячний строк після набрання чинності цим Законом:

1) подати Верховній Раді України пропозиції щодо внесення змін до законів, що впливають із цього Закону;

2) привести власні нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

3) забезпечити приведення нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у відповідність із цим Законом.

* цей додаток складено автором самостійно на підставі та на прикладі існуючих законодавчих актів в Україні, їх структури, власних авторських висновків щодо нормативно-правового договору, викладених в дисертаційній роботі.